

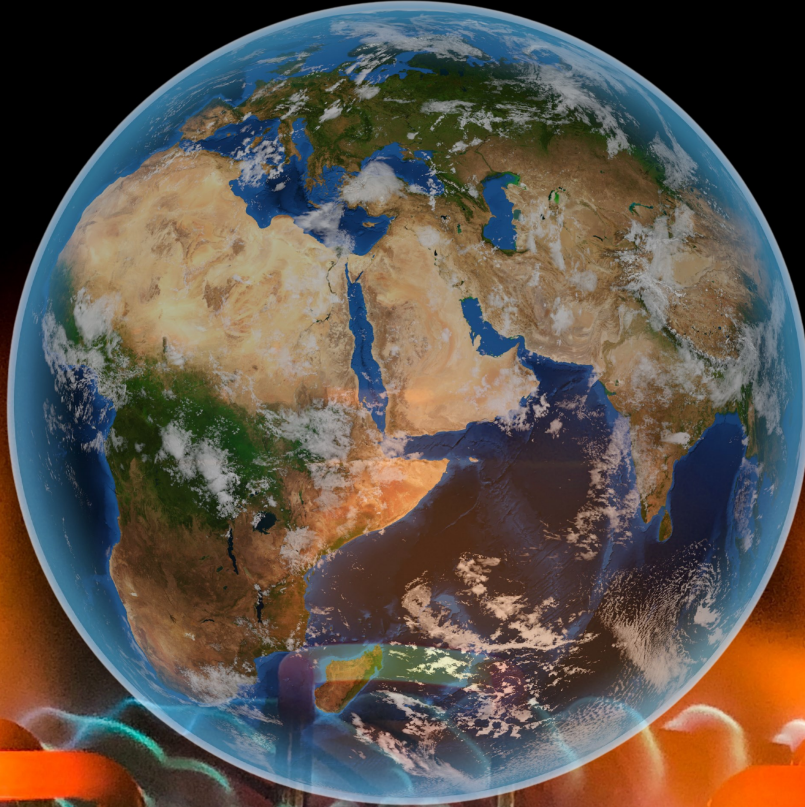
Issue 14

2022

I
J
A
R

ULUSLARARASI AFRO-AVRASYA ARAŞTIRMALARI DERĐİSİ
INTERNATIONAL JOURNAL OF AFRO-EURASIAN RESEARCH

| <http://i-jar.org> | <http://dergipark.org.tr/ijar> | info@i-jar.org |

e-ISSN 2602-215X

Volume: 7

ULUSLARARASI AFRO-AVRASYA ARAŞTIRMALARI DERĐİSİ

INTERNATIONAL JOURNAL OF AFRO-EURASIAN RESEARCH

Sayı/Issue: 14
Haziran / June 2022

Sahibi / Owner

Doç. Dr. Hakan ARIDEMİR - Dumlupınar Üniversitesi / Türkiye
E-mail: hakanaridemir@gmail.com

Editör / Editor

Prof. Dr. Niyazi KURNAZ - Dumlupınar Üniversitesi / Türkiye
E-mail: nkurnaz@gmail.com

Doç. Dr. Hakan ARIDEMİR - Dumlupınar Üniversitesi / Türkiye
E-mail: hakanaridemir@gmail.com

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Dr. h. c. mult. Carlos Flores JUBERİAS - Universidad de Valencia /Spain
E-mail: carlos.flores@uv.es

Prof.Dr. Anđela Jakšić- STOJANOVIĆ - University Donja Gorica / Montenegro
E-mail: andjela.jaksic@udg.edu.me

Assoc. Prof. Dr. Nelya Yu. POTAPOVA-University of World Economy and Diplomacy /Uzbekistan
E-mail: nelly70@bk.ru

Asst. Prof. Dr.Mariya BAGASHEVA– South-West University "Neofit Rilski" /Bulgaria
E-mail: m_bagasheva@abv.bg

Asst. Prof. Dr. Hary FEBRIANSYAH - School of Business and Management, ITB / Indonesia
E-mail: hary@sbm-itb.ac.id

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü / Managing Editor

Doç. Dr. Adil AKINCI – Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi / Türkiye
E-mail: adil.akinci@bilecik.edu.tr

Dergi Sekreteryası / Secretary of Journal

Arş.Grv. Ramazan GÜREŐÇİ – Dumlupınar Üniversitesi / Türkiye
E-mail: alikestane@kilis.edu.tr

Kapak Tasarımı/Cover Desing

Arş.Grv. Kübra ÇİÇEKLi/ Mardin Artuklu Üniversitesi / Türkiye

Dizgi/Typesetting

Yasin ÇELEBİ-LAKE ARTDESIGN

İngilizce Editör/English Editor

Dr. Eren AKDAĞ

Yazışma Adresi / Correspondence Address

Uluslararası Afro-Avrasya Araştırmaları Dergisi
Büyükdere Mh. Kırklar Sk. Yalçın Apt. No:18 D:5 Sarıyer/İSTANBUL
info@i-jar.org - <http://i-jar.org> - <http://dergipark.gov.tr/ijar>

DANIŞMA KURULU / ADVISORY BOARD

<i>Prof. Dr. Akmatali ALIMBEKOV</i>	<i>Kyrgyz-Turkish Manas University</i>
<i>Prof. Dr. Ali KARTAL</i>	<i>Anadolu Üniversitesi</i>
<i>Prof. Dr. Ali ARI</i>	<i>Marmara Üniversitesi</i>
<i>Prof. Dr. Ann Marie Bissessar</i>	<i>University of the West Indies</i>
<i>Prof. Dr. Arzu ARIDEMİR</i>	<i>İstanbul Üniversitesi</i>
<i>Prof. Dr. Assem Abdel FATTAH</i>	<i>Minia University</i>
<i>Prof. Dr. İbrahim TAŞ</i>	<i>Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi</i>
<i>Prof. Dr. Jose' R. Pires Manso</i>	<i>Universidade da Beira Interior</i>
<i>Prof. Dr. Metin Kamil ERCAN</i>	<i>Gazi Üniversitesi</i>
<i>Prof. Dr. Ramazan AKTAŞ</i>	<i>TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi</i>
<i>Prof. Dr. Ricardas BARTKEVICIUS</i>	<i>Vilnius Pedagogical University</i>
<i>Prof. Dr. Bilhan KARTAL</i>	<i>Anadolu Üniversitesi</i>
<i>Prof. Dr. Dick NG'AMBI</i>	<i>University of Cape Town</i>
<i>Prof. Dr. Fadil HOCA</i>	<i>International Vizyon University</i>
<i>Prof. Dr. Gulnar NADIROVA</i>	<i>Al-Farabi Kazakh National University</i>
<i>Prof. Dr. H. Mustafa PAKSOY</i>	<i>Kilis 7 Aralık Üniversitesi</i>
<i>Prof. Dr. Hakan ÇETİNTAŞ</i>	<i>Balıkesir Üniversitesi</i>
<i>Prof. Dr. İbrahim ERDOĞAN</i>	<i>Muş Alparslan Üniversitesi</i>
<i>Prof. Dr. Mehmet ERDEM</i>	<i>Fırat Üniversitesi</i>
<i>Prof. Dr. Mehmet YÜCE</i>	<i>Uludağ Üniversitesi</i>
<i>Prof. Dr. Musa MUSAI</i>	<i>International Vizyon University</i>
<i>Prof. Dr. Seval Kardeş SELİMOĞLU</i>	<i>Anadolu Üniversitesi</i>
<i>Prof. Dr. Selehattin KARABINAR</i>	<i>İstanbul Üniversitesi</i>
<i>Prof. Dr. Yusuf DOĞAN</i>	<i>Cumhuriyet Üniversitesi</i>
<i>Prof. Dr. Zoran FILIPOVSKI</i>	<i>International Vizyon University</i>
<i>Prof. Dr. Anđela Jakšić- STOJANOVIĆ</i>	<i>University Donja Gorica</i>
<i>Prof. Dr. Yusuf GÜMÜŞ</i>	<i>Dokuz Eylül Üniversitesi</i>
<i>Doç. Dr. Ceenbek ALIMBAYEV</i>	<i>Kyrgyz-Turkish Manas University</i>
<i>Doç. Dr. Nazım CAFERSOY</i>	<i>Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi</i>
<i>Doç. Dr. Elena MIHAJLOVA</i>	<i>Ss. Cyril and Methodius University</i>
<i>Doç. Dr. Nelya Yu. POTAPOVA</i>	<i>University of World Economy and Diplomacy</i>
<i>Doç. Dr. Elmira ADİLBKOVA</i>	<i>Ahmet Yassawi University</i>
<i>Doç. Dr. Kalina SOTIROSKA</i>	<i>International Vizyon University</i>
<i>Doç. Dr. Meral BALCI</i>	<i>Marmara Üniversitesi</i>
<i>Doç. Dr. Nagy HENRIETTA</i>	<i>Szent István University</i>
<i>Doç. Dr. József KÁPOSZTA</i>	<i>Szent István University</i>
<i>Doç. Dr. Adil AKINCI</i>	<i>Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi</i>
<i>Doç. Dr. Arzu AL</i>	<i>Marmara Üniversitesi</i>

*Her hakkı saklıdır. Uluslararası Afro-Avrasya Araştırmaları Dergisi yılda iki kez yayınlanan Uluslararası **Bilimsel Hakemli** bir dergidir. Bu dergide yayınlanan makalelerin bilim ve dil bakımından sorumluluğu yazarlara aittir. Dergide yer alan makalelerdeki görüş ve düşünceler yazarların kişisel görüşleri olup, hiçbir şekilde Uluslararası Afro-Avrasya Araştırmaları Dergisi'nin görüşlerini yansıtmaz. Dergide yayınlanan makaleler kaynak gösterilmeden kullanılamaz.*

All rights reserved. International Journal of Afro-Eurasian Research (IJAR) is an International Scholarly -Peer Reviewed- Journals and published biannually. Authors are responsible for the content and linguistic of their articles. Articles published here could not be used without referring to the Journal. The opinions in the articles published belong to the authors only and do not reflect those of International Journal of Afro-Eurasian Research.

DERGİMİZİN TARANDIĞI İNDEKSLER /INDEX

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

1. Modernite Çerçevesinde Türk-İran İlişkileri (1923-1936)	
Ali TAMAHKAR.....	1-10
2. AB ve NATO Üyelüğünün Üç Baltık Ülkesine Getirdikleri	
Meral BALCI.....	11-17
3. Enerji İş Birliği Potansiyeli Açısından Türkiye-Hırvatistan İlişkileri	
Hasan DURAN, Marko ŠAPINA.....	18-39
4. Türkiye-Birleşik Krallık İlişkilerinin Politik Ekonomisi: Yeni Serbest Ticaret Anlaşması	
Aybaniz SHAHMAROVA.....	40-61
5. Türkiye’de Mali İllüzyon	
Mert BİÇER, Güner TUNCER.....	62-76
6. Covid-19 Pandemisinin Finansal Piyasalar Üzerindeki Etkisi: Borsa İstanbul Örneği	
Esra KARPUZ, Yasemin Deniz KOÇ.....	77-89
7. Pay Piyasalarında Sürü Davranışı: Borsa İstanbul Örneği	
Büşra ARIKAN, Sibel ÇAPRAZ.....	90-104
8. Yabancı Dil Eğitiminde Dönüştürücü Öğrenme Etkinlikleri ile Öğrencilerin Bakış Açısı Dönüşümlerinin İncelenmesi: Nicel Bir Araştırma	
Eren AKDAĞ KURNAZ, Asım ARI.....	105-128

MODERNİTE ÇERÇEVESİNDE TÜRK-İRAN İLİŞKİLERİ (1923-1936)

Ali TAMAHKAR

alitamahkar@marun.edu.tr

ORCID: 0000-0003-2715-2082

TURKISH-IRANIAN RELATIONS WITHIN THE FRAMEWORK OF MODERNITY

ÖZ İran, Türkiye'nin en eski kara sınırının olduğu ve diplomatik ilişki kurulan en eski devletlerden biridir. Osmanlı döneminden itibaren kurulan ilişkiler büyük bir tartışma konusu olmuş ve iki ülke arasında güvensizliğe yol açmıştır. Fakat bu güvensizlik ortamı 20. yüzyıldan itibaren her iki ülkede hız kazanan modernleşme hareketleriyle yerini bölgesel iş birliği ve güven temeline dayanan ilişkilere bırakmıştır. Türkiye'de cumhuriyetin ilanıyla beraber modernleşme ve ulus kimliği inşası süreci hız kazanmıştır. İran'da Rıza Han'ın, kendisini şah ilan etmesiyle beraber modernleşme çerçevesinde reform faaliyetleri büyük bir ivme göstermiştir. Her iki ülkenin modernleşme ve ulus inşası sürecine bakıldığında bizlere gösteriyor ki Rıza Şah'ın Türkiye'yi bariz bir şekilde örnek aldığı görülmektedir. Bunun sonucunda Türkiye'yle iyi ilişkiler kurmaya çalışan Rıza Şah, 1926 ve 1929 yıllarında Türkiye ile dostluk ve ticaret antlaşmaları imzalamıştır. Türk- İran ilişkilerindeki başlıca sorunlar sınır ihlalleri, isyancıların takibi gibi konulardır. Bu konular her zaman sorun olmasına rağmen, iki ülkenin çabaları sonucu bu ihtilaflar da son bulmuştur. İki ülke arasındaki ilişkilerin inşası çikışlı yıllarından sonra, Sadabad Paktı imzalanmış ve Türk-İran ilişkileri altın yıllarını yaşamıştır. Elimizdeki çalışma, birçok makale ve kitabın analizinden oluşmakla beraber, her iki ülkenin özelinde önem taşıyan modernleşme kavramı merkeze alınarak yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Modernleşme, Sadabad Paktı, Rıza Şah, Atatürk, Ulus kimliği inşası

Araştırma Makalesi
Research Article

Geliş Tarihi

Received: 14 Mart 2022

Kabul Tarihi

Accepted: 5 Haziran 2022

ABSTRACT

Iran is one of the oldest states with Turkey's oldest land border and diplomatic relations. The relations established since the Ottoman period have been the subject of great debate and have led to distrust between the two countries. However, this atmosphere of insecurity has left its place to relations based on regional cooperation and trust with the modernization movements that had gained momentum in both countries since the 20th century. With the proclamation of the republic in Turkey, the process of modernization and nation identity building gained momentum. With the proclamation of Rıza Khan as the shah in Iran, reform activities within the framework of modernization showed great momentum. When we analyze at the modernization and nation-building processes of both countries, it shows us that Reza Shah clearly took Turkey as an example. As a result, Rıza Shah, trying to forge a good relation with Turkey, signed friendship and trade agreements with Turkey in 1926 and 1929. The main problems in Turkish-Iranian relations were border violations and the pursuit of rebels. Although these issues have always been a problem, these conflicts came to an end Thanks to the efforts of the two countries. After the ups and downs of the relations between the two countries, the Sadabad Pact was signed and Turkish-Iranian relations had their golden years. Although the present study consists of the analysis of many articles and books, it has been carried out by focusing on the concept of modernization, which is important for both countries.

Keywords: Turkey, modernization, Sadabad Pact, Reza Shah, Atatürk, building of nation identity

GİRİŞ

Türkiye’de Cumhuriyetin ilanından sonra Türk- İran ilişkileri büyük bir ivme kazanmıştır. İki ülkenin ilişkilerine bakıldığında, ilişkilerin ivme kazanmasında başlıca etmenlerden biri Rıza Han’ın kendisini Şah ilan etmesidir. Atatürk’ün Türkiye’de başlattığı devrimler başta İran ve Afganistan’ın modernleşme sürecine birer örnek teşkil etmiştir. Rıza Şah, Atatürk tarafından başlatılan Türkiye’deki çağdaşlaşma sürecini yakından takip ediyordu. Dolayısıyla Türkiye ve İran özelinde iki ülkenin ilişkilerinin tekrardan analiz edilmesi gerekliliği ön plana çıkmaktadır.

Çağdaşlaşmanın toplumda bir karşılığının olması için ulus kimliğinin inşası ve yurttaşlık bilincinin aşılmasından geçtiği görülmektedir. Topluma nüfuz eden çağdaşlaşma kavramı, Prof. Dr. Suna Kili’nin “Atatürk Devrimleri” kitabında dediği gibi çağdaşlaşmanın gerçekleşebilmesi için toplumun tamamına yansımaları ve çoğulcu olması gerekmektedir. Kapsayıcı olmayan çağdaşlaşma ve topluma uygun olmayan kalkınma modellerinin toplumlarda ihtilallere ve yönetim şekillerinin değişmesine neden olduğu görülmektedir. İran’da 1925 yılında Pehlevi Hanedanlığının kurulması ve Rıza Han’ın kendisini şah ilan ettiği sürece odaklandığımızda, Rıza Şah’ın İran’da uygulamak istediği çağdaşlaşma modelini uygulama şeklinin çoğulculuktan ve kapsayıcılıktan uzak olduğu aşikardır. (Kili, 2000: 41-43)

Çağdaşlaşma temelinde çoğulculuk ve kapsayıcılığın, Pehlevi hanedanlığının İran’da hüküm sürdüğü 1925-1979 arasındaki süreçte topluma sirayet edemediği görülmektedir. Her ne kadar Pehlevi hanedanlığı, Kaçar hanedanlığına olan tepki sonucunda ortaya çıkmış olsa bile, yıllar sonra İran toplumu Kaçar hanedanlığına yönelttiği tepkiyi aynı şekilde Pehlevi hanedanlığına yöneltecekti. İran doğal kaynaklarının Amerika ve İngiltere tarafından kontrol edilmesi ve Rıza Şah döneminden itibaren Pehlevi hanedanlığının servetine servet katması, İran toplumu nezdinde şahlığa karşı büyük bir tepki oluşmasına neden olacaktı. (Balcı ve Deniz, 2019: 133)

Çağdaşlaşma çerçevesinde her iki ülkenin ilişkilerine bakarsak, 1923 yılından itibaren ivme kazanan ilişkilerin modernleşme çerçevesinde geliştiğini görmekteyiz. Çağdaşlaşma kavramının dışında her iki ülkenin ikili ilişkilerine odaklandığımızda ise birçok konunun ihmal edildiği görülmektedir. Bu ihmal edilen konulardan ilki sınır ihlalleridir. Her iki ülke içinde Osmanlı döneminden beri sorun olarak devam eden sınır sorunları 1926 ve 1929 yıllarında imzalanan antlaşmalarla beraber çözülmüştür. Türkiye ve İran arasındaki sınır sorunlarının başında gelen Küçük Ağrı dağı sorunu çözülmüştür. Türk-İran ilişkilerinde ihmal edilen konulardan biri de her iki ülkenin ulus inşa süreçleri ve modernleşme çabalarının aynı döneme denk gelmesidir. Türkiye’de cumhuriyetin ilanı ile beraber dinin devletteki etkisi azalmış ve bunun sonucunda Türkiye yönünü çağdaş değerlerin var olduğu Batıya çevirmiştir. Türkiye ve İran ilişkilerini daha iyi anlayabilmemiz için her iki ülkenin karşılaştırmalı analizini ulus inşa süreçlerini, dış ilişkiler perspektifinde analiz etmemiz gerekmektedir. Bu ikili ilişkilerin sonunda 1937 yılında imzalanan Sadabad Paktıyla beraber Türk-İran ilişkileri altın yıllarını yaşamıştır. Bu çalışmada iki ülkenin modernleşme anlayışları ve ikili ilişkileri, karşılaştırmalı analizi, dış politika ekseninde ele alınacaktır.

RIZA ŞAH DÖNEMİNDE İRAN’DA SİYASİ ATMOSFER

1907 yılında İngiltere ve Rusya arasında yapılan antlaşmayla beraber İran, bu iki süper gücün hegemonyası altına girmişti. 1. Dünya Savaşı’nın sonuna doğru Rusya’nın savaştan çekilmesi sonucu İran’ın kontrolü

İngiltere'ye kalmıştı. Ahmet Şah, 1923 yılına gelindiğinde sağlık sorunları nedeniyle İran'dan ayrılıp yurtdışına gitmişti. Yerini vezir olarak atadığı Rıza Han'a bırakmıştı. (Armaoğlu, 2019: 163)

Yabancı güçlerin İran'ın iç işlerine karışmaları sonucunda İran toplumunda güçlü bir lider arayışı oluşmuştu. İran'daki bu durum Kaçar Hanedanlığının meşruluğunun aydın kesim tarafından sorgulanmasına neden olacaktı. İran'daki aydınlar bu güç boşluğunun Rıza Han'ın karizmatik kişiliği sayesinde doldurulabileceği görüşündeydi. Rus Çarlığı'nın dağılmasıyla beraber İran'daki tek söz sahibi güç konumuna yükselen İngiltere, bölgedeki Sovyet Rusya'nın varlığından rahatsızdı. İngiltere'de Rıza Han'ın ülkedeki düzeni tekrar sağlayabileceği düşüncesine sahip olmakla beraber Rıza Han'ın anti Bolşevik duruşu İngilizlerin dikkatini çeken bir diğer konuydu. Rıza Han, yönetimi Kaçarlardan ele alırken ordunun ve aydın kesimin desteğini alacaktı. (Milani, 2012: 18)

Bununla beraber Rıza Han'ın Ahmet Şah'ın arkasındaki güç olması sonucu, İran'daki 1923 ila 1925 arasında Rıza Han fiilen Kaçar Hanedanlığı yerine ülkeyi yönetmiştir. Bununla birlikte Rıza Han komutasındaki Kazak tugayı bir saray darbesiyle Kaçar Hanedanlığına son vermiştir. Bu darbe sonucunda Rıza Han, İran meclisinin onayını alarak kendini Şah ilan eder. Rıza Han şahlık kurumunu oluştururken meşruluğunu ordu ve bürokrasi olmak üzere iki güce dayandırmıştır. Kaçar dönemindeki merkezi otoritenin özellikle ordunun durumu Modern İran Tarihi kitabının yazarı Ervand Abrahamian tarafından değerlendirilir. Kitaptaki verilere göre 1921 yılındaki ordunun mevcudu 22 bini geçmemekle beraber 1941 yılına gelindiğinde 144 bin civarı bir düzenli ordunun varlığından bahseder. (Abrahamian, 2019: 85-90)

Bürokrasi ve ordunun yanında Rıza Şah, milliyetçiliği ulus devlet inşası için bir araç olarak görüyordu. Din yerine milliyetçiliği ön plana çıkaran Rıza Şah, İran'da reform çalışmalarını desteklemek için modernleşmeyi aynı Türkiye'de Mustafa Kemal Atatürk'ün uyguladığı gibi uygulamak istiyordu. Rıza Şah'ın önündeki engellere baktığımızda Atatürk'e göre işinin hayli zor olduğunu söyleyebiliriz. Bunun birinci nedeni İran'da toplum nezdinde ulemanın söz sahibi olması ve modernleşme fikrine karşı muhalif hareket etmesiydi. İkinci nedene baktığımızda Türkiye'deki kurumların ve bürokrasinin, İran'daki kurumlara ve bürokratik yapıya göre daha da köklü olmasıydı. (Oran, 2018: 357-358)

İran'da Rıza Şah ve ulema arasındaki rekabetin kökeni Kaçar hanedanlığının son yıllarına kadar gider. Rıza Şah'ın cumhuriyet fikrine sıcak bakması gibi İran'da bir cumhuriyet ilan edilmesi yönünde bir düşüncesi vardı. İlk olarak, İran meclisinde tartışılan cumhuriyetin ilanı konusu İran meclis üyelerini iki gruba ayırmıştı. Bu iki gruba baktığımızda bunlardan biri Rıza Şah tarafından yönlendirilen modern taraf ve ulemanın başını çektiği muhafazakâr taraftı. İran Meclisinde bu tartışmalar sürerken cumhuriyet fikrine karşı olan mollalar birçok yerde protesto gösterileri düzenledi. İran çarşısı dükkanlarını kapatma kararı aldı. Bunun üzerine Rıza Şah, cumhuriyetin İran'da ilanı düşüncesinden geri adım atmamak zorunda kaldı. (Pirnazar, 1980: 136-137)

Bu rekabet Şah'ın, Şii ulemanın gücünü sınırlamak için orta ve yüksek öğretim kurumlarının yapısında reform yapmaya çalışmasıyla tekrar gün yüzüne çıkmıştı. Rıza Şah, Tahran Üniversitesi'ni ve ona bağlı olarak hukuk fakültesini açmıştı. Bunun sonucunda Şii ulemanın hareket alanı daralacaktı. Bununla birlikte Rıza Şah Atatürk'ün Türkiye'de yaptığı devrimlerin bir benzerini İran'da yapabilecekti. Fakat unutulması gereken bir şey var ki Rıza Şah'ın uyguladığı yöntem ve Atatürk'ün uyguladığı yöntemler tamamen birbirinden farklıydı. Bu bariz farkın en açık örneği Rıza Şah'ın kendisine karşı muhalefeti, ordu vasıtasıyla bastırmaya çalışması ve laikliği zorla uygulamaya çalışmasıdır. Türkiye'de Atatürk'ün uyguladığı gibi köklü reformlar yapamayan Rıza Şah'ın, daha çok baskı ve cebri yollarla reform yapmaya çalıştığını göstermektedir. (Saray, 2019: 115-117)

Tüm reformların halk tarafından istekli bir şekilde kabul edildiğini söyleyemeyiz. Başta İran'ın etkili sınıflarından İran çarşısı olarak bilinen tüccar sınıfı da bu reform hareketlerine karşı muhaliftir. Rıza Şah, cebri ve baskı yoluyla kendisine karşı oluşan muhalefeti bastırmaya çalışmıştır. Buna örnek olarak ulemanın merkezi olarak bilinen Meşhed şehrinde ortaya çıkan isyandı. Bu isyanı Şah'ın ordusu şiddetli bir şekilde bastırmıştır. Bir diğer tartışmalı konu ise Rıza Şah'ın emriyle uygulanan çarşaf yasağıydı. Bu yasağa göre kadınların çarşafli bir şekilde halka açık mekanlarda bulunması tamamen yasaklanmıştı. Genel olarak baktığımızda Rıza Şah, İran'ın sosyal yaşamını yüzeysel bir şekilde olsa bile değiştirdiği görülmektedir. İran'daki bu batılılaşma çalışmalarının yanında, Rıza Şah alt yapı çalışmalarına da önem vermiştir. Bu altyapı çalışmalarına örnek olarak Rıza Şah'ın, İran'da demiryolu yapımı çalışmalarını başlatmasıdır. İlk olarak İran'ı baştan aşağı saracak bir demiryolu projesi devreye girdi. Bu demiryolu projesi sonucunda uzunluğu yaklaşık 870 mil olan Trans-İran demiryolu Basra Körfezi'nden Tebriz'e kadar döşenmişti. Trans- Iranian demiryoluna baktığımızda 1939 yılında bitmiştir. (Thomas ve Frye, 1952: 226)

Bu reformların yanında Şah, dönemin ruhuna uygun olarak İran'da devletçilik politikalarını desteklemiştir. Bunun sonucu olarak, Rıza Şah, 1827 ve 1855 yılları arasında yabancı devletlerle İran arasında imzalanan antlaşmaları yürürlükten kaldırdığını ilan etti. Şah, başta şeker, tuz, çay, keten tohumu yağı ve konserve yiyecek üretimi olmak üzere birçok ürünü devlet adına tekelleştirdi. Bununla beraber İran'da kara yolu yapımında da önemli adımlar atıldı. Şah'ın İran toplumunun ulus devlet olması için Fars milliyetçiliğini ön plana çıkardığı ve bunun sonucu olarak İran'da zorunlu askerlik yasasını yürürlüğe koyduğu görülmektedir. Bununla beraber İran toplumunda çeşitli milletlere ait erkeklerin Farsçayı öğrendikleri görülmekle beraber İran'da ulus bilinci oluşmasında önemli katkısı oluşmuştur. (Abrahamian, 2019: 103-104)

Zorla ve cebri yollarla yapılan reformların sonucunda Pehlevi yönetimine karşı İran'ın muhafazakâr toplumu içinde bir öfke oluşmuştu. Bu öfke sonucunda İran geleneksel toplumun parçalarından oluşan İran çarşısı, ulema ve büyük toprak sahipleri huzursuzluklarını her fırsatta belirtmeye başlamışlardı. Cebri yollarla uygulanan reformların dışında, artan despotizm ve sekülerizmin katı bir şekilde uygulanmaya çalışılması orta sınıfı oldukça rahatsız ediyordu. Bunun dışında, Rıza Şah'ın gücünü dayandığı iki kuvvetten olan ordunun durumunu incelersek İran askeri hiyerarşisi iki kısma ayrılıyordu: Bu ilk kısım ordunun üst mevkilerinde yer alan seçkin sınıfın çocuklarından oluşuyordu. İran ordusunun çoğunluğunu temsil eden diğer grup ise genelde zorunlu askerlik kanununun verdiği hakla askerlik mesleğini icra ediyorlardı. Bu subaylar, her ne kadar Rıza Şah özelinde İran'a bağlılıkları olsa bile İran'ın toplum yapısını yansıtıyorlardı ve genel olarak kendi kökenlerine olan hatıralara sahiptirler. (Bingman, 2011: 103) Genel olarak baktığımızda İran toplumunun Türk toplumundan daha gelenekçi ve çok katmanlı olduğunu belirtmeliyiz. İran toplumunda söz sahibi olan ulema sınıfı, büyük ölçüde topluma nüfuz etmişti. Şah'ın aslında bir onay merci olduğu ve ulemanın İran toplumunda yer alan sınıfları dengeleyici bir unsura sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Toplumun bu kadar katmanlı ve farklı yapıda olmasının İran'da, Türkiye'deki kadar güçlü bir ulus bilincin oluşmasında yegâne engellerden biri olduğu yorumunda bulunabiliriz. Ulema sınıfının yanında büyük toprak sahipleri ve İran çarşısı da gelenekçi toplumsal yapının bir devamıydı.

TÜRKİYE'DE CUMHURİYETİN İLANI VE ATATÜRK DEVRİMLERİ

Kurtuluş Savaşı'nın kazanılması ve Lozan Antlaşması'nın imzalanmasının ardından bir yönetim şekli sorunu gün yüzüne çıkacaktı. Saltanatın 1 Kasım 1922 'de kaldırılması sonucunda Türkiye'de yönetim şekli sorunu ortaya çıkmıştı. Bu sorunun halledilmesi için ilk olarak, 29 Ekim 1923 cumhuriyetin ilanından önce 1 Nisan 1923 yılında TBMM'de seçimlere gidildi. Bu seçimle beraber I. TBMM'de bulunan ikinci gruba mensup

muhalif milletvekilleri bertaraf edilmişti. Yeni meclise baktığımızda üyelerinin çoğu yenilikçi ve modernist bir çizgide yer alıyordu. Mustafa Kemal II. meclisin üyelerini bir partide toplamak istiyordu. Temeli I. Mecliste atılan müdafaa-i hukuk grubuyla beraber bir fırka oluşturmak istiyordu. Bunun için Mustafa Kemal Paşa'nın direktifleriyle halk fırkası, 23 Ekim 1923 yılında resmen kurulmuştu. 29 Ekim 1923 yılında ilan edilen cumhuriyetin sonucunda TBMM başkanı Mustafa Kemal Paşa cumhurbaşkanı seçilmişti ve böylece devlet başkanlığı krizi sona ermişti. (Karpata, 2015: 28-30)

Türkiye'de cumhuriyet kurulduktan ve hilafet kaldırıldıktan sonra egemenliğin kaynağı resmen halka inmişti. Bunun sonucu olarak Türkiye'de, cumhuriyetin kuruluşuyla beraber din devleti kisvesinden kurtularak bir ulus devlet inşasının başlangıcı söz konusuydu. Sonuç olarak Niyazi Berkes'in "Türkiye'de Çağdaşlaşma" kitabında da dediği gibi cumhuriyetin ilanı ve hilafet makamının kaldırılmasıyla birlikte ileride Atatürk'ün önderliğinde yapılacak devrimler için bir zemin oluşmuştu. Bu devrimler sırasıyla hukuk, eğitim, yazı, dil, günlük yaşama kadar çeşitli konularda topluma ve devlete sirayet edecekti. (Berkes, 2012: 521)

Türkiye'de, cumhuriyetin ilanıyla beraber, halifelik kurumunun varlığı da tartışma konusu olmuştu. Atatürk, Türkiye'nin ulus devleti haline gelmesi için, eski kurumlardan olan halifeliğinde kaldırılması görüşündeydi. Mustafa Kemal Paşa ümmet toplumundan ulus toplumuna geçişte Türkiye'nin çizeceği yol konusunda görüşünü daha önceki meclis oturumlarında belirtmişti. Atatürk'ün Nutuk'ta belirttiği üzere hilafet kurumunun ilgası kararını İsmet Paşa (İnönü), Fevzi Paşa (Çakmak) ve Kazım Özalp'la beraber almışlardı. İlk olarak 1 Mart 1924 yılındaki meclisin yeni döneminde söz alan Mustafa Kemal, hükümet programını ve yapılanlara kısaca değindikten sonra ordunun politikadan ayrıldığını ve aynı şekilde siyasi bir araç olarak kullanılan İslam dini de tekrardan eskisi gibi yüceltileceğini belirtti. Hilafet kurumuyla ilgili tek bir söz söylemeyen Mustafa Kemal, hilafet makamını TBMM tarafından sonlandırılmasını umuyordu. 2 Mart 1924 tarihinde TBMM hilafet kurumunun kaldırılması için toplandı. TBMM tarafından oylanacak yasalara baktığımızda sırasıyla üç yasadaki oluşuyordu. Bu yasalar sırasıyla, Halifeliğin kaldırılması, Tevhid'i Tedrisat ve Erkan-ı Harbiye'nin kaldırılmasıydı. Oylamayla beraber meclisten geçen bu yasaların sonucunda Şeriy-e Evkaf Vekaleti kaldırılmış ve Diyanet İşleri Başkanlığı kurulmuştu. Türkiye ve İran'la her iki ülkenin karşılaştırmalı analizini yaptığımızda dini kurumlar İran toplumunda daha bağımsız ve ulemanın gücü mutlaklı. (Mango, 2015: 467-469)

Cumhuriyetin ilanının ve halifeliğin kaldırılması sonucunda Türkiye tarihinde yeni bir döneme girilmişti. İlk olarak Türkiye'de dinin bir siyasi araç olarak kullanıldığı ve hukuki alanda dinin hâkim olduğu devlet yapısı artık yoktu. Cumhuriyetin yeni bir felsefesi vardı. 4 Mart tarihinde Tevhid-i Tedrisat kanunuyla beraber eğitimde birlik sağlanmıştı. 8 Nisan 1924 tarihindeyse dini esaslarla yargılamaların yapıldığı şeriat mahkemeleri kaldırılmıştı. Bu yapılan devrimleri, 1925 yılında tekke ve zaviyelerin kaldırılması izleyecekti. Yeni Türkiye akılcı felsefesini uygulamaya başlamıştı. 20 Nisan 1924 tarihinde kabul edilen yeni anayasa sonucunda devletin resmi dini İslam'dır ibaresi gelmişti. 1924 anayasasıyla beraber iki dereceli seçim sistemi kabul edilmişti. Hilafet makamının kaldırılmasıyla beraber Türkiye'deki ulus inşası sürecinin en büyük direklerinden olan laikliğin uygulanmasında en önemli adım atılmış oldu. (Karpata, 2010: 131-132)

Hukuk alanında yapılan yeniliklerden en önemlisi Medeni Kanun olacaktı. Medeni Kanun'la birlikte din kurallarına dayanan bir hukuk sistemi yerine dönemin ihtiyaçlarını karşılayacak ve Batı merkezli bir hukuk anlayışı benimseniyordu. Mustafa Kemal'in 1925 yılında Ankara Hukuk Mektebi'nin açılışında yaptığı konuşmada "Türk Devrimi, sözcüğün ilk anda akla getirdiği anlamdan başka ve ondan daha geniş bir anlam taşır. Onun gerçek din bağına dayanan yüzyıllık bir siyasal birim yerine, başka bir bağına, ulusallık bağına

dayanan bir birim koymak lazımdır. Ulusumuz, bugünkü uluslararası var olma savaşında yaşayabilmenin tek yolunun çağdaş uygarlıkta bulunabileceğini değişmez bir ilke olarak kabul etmiştir. Ulus... devrimsel değişmelerin doğal ve zorunlu gereği olarak ihtiyaçların değişip gelişmesiyle sürekli olarak değişip gelişme kuralına dayanan dünyasal bir rejim görüşünü yaşamın zorunlu koşulu olarak benimsemiştir. Artık devrimin hukuk temellerini atmak, devrimimizin düşün biçimine ve gereklerine uygun hukukçular yetiştirmek zamanı gelmiştir.” (Berkes, 2012: 530)

İki yıllık bir sürecin sonunda İsviçre Medeni Kanun’u TBMM tarafından 17 Şubat 1926 yılında kabul edilmişti. Bunun sonucunda cumhuriyet devrimciliğinde toplumsal bir dönüşüm hızlanmıştı. Medeni Kanun’un gerekliliği kabul edenlere göre toplumun yurttaşlık ilişkilerini ve toplumsal kuralları dini kurallar yerine, çağın gerekliliğine uygun olarak uyarlamak görüşü hakimdi. Medeni Kanun’un yürürlüğe girmesiyle birlikte toplumda din adamlarının yeri ve nüfuzu yavaş yavaş kırıldığı gibi şeri adaleti uygulaması da ortadan kaldırılmıştı. II. Meşrutiyetle beraber büyük bir tartışma konusu olan toplumda kadının rolü de 1934 yılında kadınlara seçme ve seçilme hakkı verilmesiyle noktalanacaktı. Atatürk devrimlerinin toplumsal hayata sirayet ettiğini kadınlara seçme ve seçilme hakkının verilmesinde görmekteyiz. Cumhuriyetin ilanı sonucunda ve onu izleyen devrimlerle beraber Türk toplumu laik bir toplum yapısına sahip olmuştur. (Berkes, 2012: 531-532)

1924 Anayasasının kabulüyle birlikte “Devletin dini İslamdır” ibaresi korunmuştu. Fakat 1928 yılına gelindiğinde devletin dini İslamdır ibaresi yerine Türkiye Cumhuriyet’i laik bir devlettir ibaresi eklenecekti. Bunun için ilk olarak TBMM’ye gelen kanun maddesi 10 Nisan 1928 tarihinde onaylandı. Bunun sonucunda devletin dinle olan bağlantısı tamamen koparılmıştı. Cumhuriyetin ilanı ile beraber Arap alfabesinin kullanımı büyük bir tartışma konusu olarak sürmesine rağmen, alfabe değişikliğine karşı oluşan muhalefet nedeniyle kesin olarak reddedilmişti. 1926 yılından sonra, muhalefetin sindirilmesi sonucunda bu konu tekrardan gündeme gelmişti. Sovyetler Birliği’ndeki Türki cumhuriyetlerin alfabesi Latin alfabesine değiştirilmişti. Mustafa Kemal Atatürk, Türkiye’nin Türki cumhuriyetlerle olan kültürel bağlantıların devamı ve batı toplumuyla tam anlamıyla bir entegrasyonun öneminin farkındaydı. 1928 yılından itibaren Mustafa Kemal Paşa’nın yoğun çabaları sonucunda 24 Mayıs 1928 TBMM’nin gündemine gelen Latin alfabesinin kabulünün ön hazırlığı olan uluslararası rakamların kabulüyle beraber harf devriminin ilk adımı atılmış oldu. 26 Haziran 1928 tarihinde İstanbul Dolmabahçe Sarayı’nda harf inkılabının kabulü izlenecek yol üzerine bir komisyon toplandı. Bu komisyonun oturumlarına katılan Mustafa Kemal, komisyonun hızlı bir şekilde karar alması konusunda yönlendirici oldu. 6 hafta içinde tamamlanan yeni alfabe, Mustafa Kemal tarafından Sarayburnu’nda tanıtıldı. (Lewis, 2017: 371-372)

CUMHURİYET SONRASI TÜRK İRAN İLİŞKİLERİ

Türk- İnan ilişkilerine odaklandığımız vakit, Türkiye ve İnan’ın Millî Mücadele yıllarından itibaren birbirlerine karşı mesafeli ve dengeli bir politika izlemişlerdi. Bunun sonucu olarak Türkiye’de Millî Mücadelenin sonuçlanmasıyla beraber İnan, Türkiye’yle ilişkilerini ilerletmek ve diplomatik temaslarda bulunmak istiyordu. Millî Mücadele devam ederken bu diplomatik temasın kesin bir şekilde sonuçlanamamasının yegâne sebebi, Türkiye ve İnan arasındaki sınır sorunu ve Kürt aşiretlerinin neden olduğu ayaklanmalardı. Millî Mücadele’nin sonuçlanmasıyla birlikte iki ülkenin çıkarları örtüşmeye başlamıştı. İki ülke de modernleşmeyi ülkelerinin kalkınması için bir araç olarak görüyorlardı. Her iki ülkede de özellikle İngiltere’nin, Osmanlı ve Kaçar döneminden itibaren Türkiye’nin ve İnan’ın içişlerine karışılmasına karşı bir tepki oluşmuştu. (Erdal, 2012: 79)

Kurtuluş Savaşı'nın sonuçlanmasıyla birlikte iki ülke arasında diplomatik temaslar yoğunlaşmıştır. Bunun ilk işareti İran'ın Türkiye'de 3 tane konsolosluk açmak istemesiydi. Bu girişimin sonucunda Türkiye'de aynı şekilde Meşhed ve Tebriz şehirlerinde birer konsolosluk açılmasını şart koşmuştur. İmzalanacak mukaveleyle birlikte Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti, İran'ın ülkede açacağı konsoloslukları tanıyacaktı. Bunun karşılığında İran'da Türkiye'nin Meşhed ve Tebriz'de açacağı konsoloslukları kabul edecekti. (BCA, Başbakanlık Kararlar Daire Başkanlığı: 8-44-7)

İlişkileri etkileyen bir diğer husus, Türkiye'de cumhuriyetin ilanıydı. Türkiye'de cumhuriyetin ilanıyla beraber İran aydın kesimi arasında olumlu bir hava oluşmuştu. Bunun sonucu olarak İran'daki aydınlarda ülkelerinde cumhuriyetin ilanı için yazılar yazdılar. Bu çerçevede Türkiye, İran'da cumhuriyetin ilanı için nabız yoklamıştır. Hatta dönemin Türkiye Tahran Büyükelçisi Muhittin Paşa Rıza Han'ı ziyaret ederek İran'da cumhuriyetin ilanı için Türkiye'nin Rıza Han'ın arkasında olduklarını belirtti. Türkiye'nin bu tutumuna karşın İran'da ulema sınıfı cumhuriyet fikrine karşıydı. Bunun en somut örneği, Türkiye'de hilafetin kaldırılması sonucu İran uleması, İran'da cumhuriyetin ilanına karşı çıkıp protesto gösterilerinde bulunmasıdır. Bunun sonucunda Rıza Han, olayları sakinleştirmek için Kum şehrine giderek cumhuriyet fikrine karşı olduğunu belirtmek zorunda kaldı. (Oran, 2018: 357)

İran'la diplomatik temasların geliştiği bir dönemde Türkiye Cumhuriyeti'nin 1925 yılının sonlarında aldığı bir istihbarat bilgisi ayrıca önemlidir. Van Sınır komutanlığından alınan bilgiye göre İran'da cumhuriyet rejimine geçildiği, cumhurbaşkanı olarak ise Vezir Rıza Han'ın seçildiği bilgisi yer almaktadır. Bu istihbarat bilgisi her ne kadar yanlış olsa bile, Türkiye tarafında İran'da cumhuriyetin ilanının beklenildiğini göstermektedir. Türkiye'de cumhuriyetin ilanıyla beraber bölgedeki diğer ülkelere örnek olduğu görülmektedir. İran'da cumhuriyetin ilanı söz konusu olmadığı gibi Türkiye'nin İran'da sonraki yıllarda kurduğu diplomatik temaslara baktığımızda Türkiye ve İran'ın bölgesel düzeyde karşılıklı çıkarlara dayanan bir ilişkiler ağı kurulmuştur. (BCA, Muamelat Genel Müdürlüğü: 260-753-40)

Bu diplomatik temasların sonucunda, 1926 yılında Türkiye ve İran arasında Dostluk ve Güvenlik Antlaşması imzalandı. Bu antlaşmanın 5. ve 6. Maddelerine göre her iki ülke de birbirinin aleyhinde olan oluşumları örgütleri desteklemeyecekti. Bu antlaşmanın en büyük pürüzlerinden biri de sınır ihlalinin sürmesiydi. Bu sınır ihlalleri ve isyan eden aşiretlerin takibi konusundan dolayı antlaşma uygulanamadı. Türkiye'de bulunan Kürt kabileleri isyan ettikleri vakit İran topraklarına kaçıyor ve oradaki Kürt kabilelerinden destek alıyorlardı. Bu durum iki ülkenin de zararınaydı. Bu sırada, 1927 yılında çıkan isyan sonucu Kürt ayrılıkçıları bağımsız bir Kürdistan istiyorlardı. Bu durum karşısında Türk ve İran ilişkilerinde soğuk bir döneme girilmesine rağmen 1928 yılında tekrardan her iki ülke arasında bir protokol imzalandı. Bu ek protokole göre; İran, ayrılıkçı Kürtlere her türlü desteği kesecek ve Türkiye ile ilişkilerini geliştirecekti. Türkiye, Doğu Anadolu bölgesinde çıkan isyanı bastırmak için 9. ve 10. Kolordulardan oluşan bir birlik oluşturmuştu. Bu birliğin başına Salih Paşa (Omurtak) atanmıştı. Bununla birlikte harekete geçen Türk kuvvetleri isyancıları kuşattı. Zor durumda kalan isyancılar İran'a kaçmak zorunda kaldılar. İsyancılar İran'daki Belikanlı ve Halikanlı aşiretlerinden destek alarak tekrardan Türkiye topraklarına girerek isyanı başlattılar. Bu durum Türk basınında İran'a karşı büyük bir tepki oluşmasına neden oldu. Bu durumun sonunda Türkiye, İran hükümetine Türkiye'nin Tahran büyükelçisi vasıtasıyla bir nota vermiştir. (Saray, 2019: 119-121)

İran'a protesto notası veren Türkiye'nin bir diğer hamlesi, Memduh Şevket Bey'i (Esental) geri çağırıp yerine Mustafa Kemal Atatürk'ün silah arkadaşlarından Hüsrev Bey'i (Gerede) Türkiye'nin Tahran büyükelçisi olarak atmasıydı. Hüsrev Bey'e talimatlar veren Başvekil İsmet Paşa (İnönü) Tahran'a gittiğinde yapması

gerekenleri şöyle özetledi: “Senin durumun tıpkı filolarını Çanakkale’ye dayanarak sefaret tercümanlarını Babıali’ye gönderen ve Sadrazama arzularını dile dikte ettiren Batılı sefirlerine benzemektedir. Arkanda Seferber olmuş bir ordu bulunmaktadır”. (Oran, 2018: 363)

Hüsrev Gerede dışında dönemin Dışişleri Bakanı Tefik Rüştü Bey’in (Aras) 1931 yılında Tahran’a yaptığı ziyaret sonucunda Türkiye’nin İran’la olan sınır sorunu çözülmüş ve konuyla ilgili yeni bir antlaşma imzalanmıştır. Bu sınır sorununun çözülmesiyle beraber iki ülke arasındaki ilişkilerin hızla geliştiği görülmektedir. Bunun sonucunda Ocak 1932 yılında tekrardan İran’ı ziyaret eden Tefik Rüştü Aras İranlı mevkidaşıyla görüştü. Bu görüşmeyle birlikte Tefik Rüştü Aras ve İran Dışişleri Bakanı Iraklı mevkidaşına çağrıda bulunarak bu üç devlet arasında bir dostluk antlaşmasının imzalanması gerektiğini belirttiler. Bu çağrının karşılık bulduğunu Irak Kralı I. Faysal’ın Tahran’a yaptığı ziyaretten anlıyoruz. Bu ziyaretle birlikte Türkiye, İran ve Irak aralarında imzalanacak paktın taslağı Irak hükümetine gönderilmiştir. Bu oluşan yeni durumla birlikte, bu üç devlet 1935 yılında Cenevre’de toplanan Milletler Cemiyeti’nin toplantısında konuyla ilgili bir taslak hazırladılar. Bu paktın oluşumunu hızlandıran bir diğer faktörse İtalya’nın Habeşistan’ı işgaliydi. Oluşan tehdit karşısında İran ve Irak bir dostluk antlaşması imzalamışlardı. Bu ikili dostluk antlaşmasının imzalanmasında Türkiye’nin bu iki devlete yaptığı baskı sonuç vermişti. Ancak İran ve Irak arasındaki Şatülarap su yolları sorunu her iki ülke arasında bir anlaşmanın uzun süreli devam etmesinde engeldi. Bunun üzerine 1937 yılında Irak Dışişleri Bakanı Atatürk’ten yardım istemişti. Tefik Rüştü Aras’ın haziran ayında Bağdat’a yaptığı ziyaretle beraber Sadabad Paktı’nın imzalanmasında önemli bir yol kat edilmiştir. (Bilgin, 2016: 41)

Türk-İran ilişkilerinde bir diğer dönüm noktası Rıza Şah’ın 1934 yılında Türkiye’ye ziyaretiydi. İran’la olan sorunların halledilmesiyle beraber Mustafa Kemal Atatürk, İran Şahı Rıza Pehlevi’yle görüşmek istediğini Türkiye’nin Tahran Büyükelçisi Hüsrev Gerede’ye bildirmişti. Bunun sonucunda Hüsrev Gerede Rıza Şah’la yaptığı görüşmede kendisinin de böyle bir niyetinin olduğu fakat İran’daki durumdan dolayı şimdilik İran’ı terk edemeyeceğini büyükelçiye iletmişti. Dönemin Türk basını, 10 Haziran’dan 6 Temmuz’a kadar olan gazete manşetlerini Rıza Şah’ın Türkiye ziyaretiyle ayırmıştı. Bu seyahat sonucunda Türkiye’nin İran’la ilişkileri gelişim göstermiş ve Sadabad Paktı’nın imzalanmasında yeni bir adım olmuştu. (Altan, 2018: 8-9)

Türkiye’nin bu yoğun çabaları sonucunda 4 Temmuz 1937 yılında Tahran’da İran-İrak sınır antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşmanın imzalanmasıyla beraber Türkiye, İran ve Irak arasında yapılacak paktın temellerini atmıştır. Bu antlaşmadan dört gün sonra İran’ın Tahran şehri Sadabad sarayında bir toplantı gerçekleştirilmişti. Dört ülkenin dışişleri bakanları tarafından (Türkiye, Afganistan, Irak ve İran) Cenevre’de daha önceden oluşturulan taslak imzalandı. Bu pakt genel olarak bir askeri ittifak gibi gözükse bile, aslında saldırmazlık ve güvenlik antlaşmasıydı. Bu paktın saldırmazlık ve güvenlik antlaşması olduğunu dört maddeden anlıyoruz. Birinci maddeye göre bu dört devlet birbirlerinin içişlerine kesinlikle karışmayacaktı. Üçüncü maddeye göre, Paktı imzalayan devlet çıkarlarını ilgilendiren uluslararası konularda birbirine danışmadan hareket etmeyeceklerdi. Dördüncü maddeye göre paktı imzalayan devletler birbirlerine karşı eylemde bulunmayacaklardı. Paktın altıncı maddesi direkt güvenlik maddesi özelliği taşımaktadır. Altıncı maddeye göre pakta taraf olan devlet üçüncü bir devlete saldırırsa paktın diğer üyeleri bir ön bildirimde bulunmaksızın bu antlaşmayı saldıran tarafla ilgili son verebilecektir. Bu paktı genel olarak değerlendirdiğimiz vakit tam uygulanamadığını görmekteyiz. Bunun somut kanıtı olarak İkinci Dünya Savaşı’nın başlamasıyla 1941 yılında İran, İngiliz ve Sovyet kuvvetleri tarafından işgal edilmiştir. Bu işgal

sonucunda Pakt önemini yitirmiştir. Sadabad Paktı fiilen devam etse bile artık işlevini kaybetmişti. (Oran, 2018: 368)

SONUÇ

Türkiye’de 29 Ekim 1923 yılında cumhuriyetin ilanı ile beraber Türk- İran ilişkileri büyük bir ivme kazanmıştır. Bu ivmenin kazanmasındaki en büyük etken dönemin ruhuna uygun olarak ortaya çıkan inkılap ve modernleşme hareketleridir. Rıza Han’ın İran’da kendisini Şah ilan etmesi ve emperyalist güçlere karşı mesafeli bir dış politika izlemesi sonucu İran, Türkiye’ye yakınlaşmaya başlamıştır. Atatürk’ün önderliğinde başlatılan Türkiye’deki modernleşme hareketleriyle Rıza Şah’ın İran’da uygulamak istediği inkılaplar arasında bariz farklar vardı. İran’daki inkılapların cebir ve şiddet yoluyla halka benimsetilmeye çalışıldığı, diğer yandan Türkiye’de yapılan devrimlerin halkın nabzı yoklanarak yapılmıştır. Her iki ülkenin özelinde İran toplum yapısı analiz edildiğinde, İran toplum yapısının muhafazakâr ve çok katmanlı bir yapıda olduğu görülmektedir. Türk toplumuna yakından baktığımızda ise İran’daki kadar güçlü bir ulema sınıfının olmaması ve dinin devletin tekelinde olması nedeniyle Türkiye’de yapılan devrimlerin İran’da yapılan modernleşme hareketi kadar tepki çekmemiştir. Bu iki ülkenin dış ilişkileri özelinde baktığımızda İran’ın Türkiye’yi rol model aldığı görülmektedir. Türkiye’nin bölgede rol model bir ülke oluşu ve çok yönlü bir dış politika izlemesi sayesinde bölgede oyun kurucu ülke konumuna geldiği gözlemlenmiştir. Türkiye’nin bölgede oyun kurucu bir dış politika izlemesi sonucu Türkiye, İran’la olan sınır sorunlarını çözmüş ve 1928- 1932 yıllarında İranla saldırmazlık ve güvenlik antlaşması imzalamıştır. Bu girişimlerin sonucunda Türkiye, Ortadoğu devletleriyle imzalanacak paktın temellerini atmıştır. Son olarak, Türkiye’nin İranla ilişkilerine bakacak olursak, modernleşmeyle başlayan yakınlaşmanın Sadabad Paktı’nın imzalanmasıyla birlikte ikili ilişkilerde tarih boyunca en iyi yıllarını yaşamıştır. Bu pakt ileriki yıllarda önemini yitirmiş olsa bile, dönemin siyasi iklimini yansıtması açısından önemli bir belge niteliği taşımaktadır.

KAYNAKÇA

- ABRAHAMİAN, E. (2019). Modern İran Tarihi. (Çev. D. Şendil). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- ALTAN, S. (2018). Rıza Şah Pehlevi'nin Türkiye'ye Ziyareti Cumhuriyet Gazetesindeki Yansımaları. *History Studies International Journal of History*.10(4) 1-20 DOI Number: 10.9737/hist.2018.606
- ARMAOĞLU, F. (2019). 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi. İstanbul: Kronik Yayınları.
- BALCI, M VE DENİZ, E. (2019). Rethinking the Iranian Islamic Revolution of 1979 with the Security Dilemma of the Cold War. *International Journal of Political Science & Urban Studies*. 7(1) 132-147 DOI: 10.14782/ipsus.539200
- BERKES, N. (2012). Türkiye'de Çağdaşlaşma. İstanbul: Yapıkredi Yayınları.
- BİLGİN, M. S. (2016). İki Savaş Arası Dönemde Türkiye'nin Ortadoğu Politikası. *Gazi Akademik Bakış* , 9 (18) , 33-44. DOI: 10.19060/gav.320641
- BİNGAMAN, L. G. (2011). Conscripting The State: Military and Society in İran 1921-1941. (Yüksek Lisans Tezi). Erişim adresi: <https://drum.lib.umd.edu/bitstream/handle/1903/12022/?jsessionid=2D8B4CEAAFD0B3C94C9A4D27AAAD197?sequence=1>
- ERDAL, İ. (2012). Atatürk Dönemi (1923–1938) Türk-İran İlişkileri ve Sadabad Paktı. *Karadeniz Araştırmaları* , 34 (34) , 77-88 . Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/karadearas/issue/10062/124056>

- KARPAT, K. (2010). Türk Demokrasi Tarihi. İstanbul: Timaş Yayınları.
- KARPAT, K. (2015). Türk Siyasi Tarihi. İstanbul: Timaş Yayınları.
- KİLİ, S. (2000). Atatürk Devrimleri: Bir Çağdaşlaşma Modeli. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- LEWİS, B. (2017). Modern Türkiye'nin Doğuşu. (Çev. B. B. TURNA). Ankara: Arkadaş Yayınevi.
- MANGO, A. (2015). Atatürk: Modern Türkiye'nin Doğuşu, (Çev. F. Doruker). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- MİLANİ, A. (2012). The Shah. New York: St. Martin's Griffin.
- ORAN, B. (Ed.). (2018). Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler Yorumlar. (Cilt 1: 1919-1980). İstanbul: İletişim Yayınları.
- PİRNAZAR, J. (1980). Political Movement and Organization in İnan: (1890-1953). (Doktora Tezi) Erişim Adresi: ProQuest Dissertations & Theses Global DAI-A 42 /02, Dissertation Abstracts International
- SARAY, M. (2019). Türk-İnan İlişkileri. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- THOMAS, L. V. ve FRYE, R. N. (1952). The United States And Turkey and İnan. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- BCA. Başbakanlık Kararlar Daire Başkanlığı. 8-44-7.
- BCA. Başbakanlık Muameleat Genel Müdürlüğü. 260-753-40.

AB VE NATO ÜYELİĞİNİN ÜÇ BALTİK ÜLKESİNE GETİRDİKLERİ

Meral BALCI

mbalci@marmara.edu.tr

ORCID: 0000-0003-3638-5339

WHAT EU AND NATO MEMBERSHIP BRINGS TO THE THREE BALTIC COUNTRIES

ÖZ

Coğrafyaları, büyüklükleri, ekonomik yapıları, kalkınmaları ve demografileri açısından büyük benzerlikler gösteren ve Baltık Devletleri olarak nitelenen Estonya, Litvanya ve Letonya, uzun yıllar egemenliği altında yaşadıkları Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla, kendilerini Batı sisteminin yanında, onun bir parçası olarak konumlandırmışlardır. Bu devletler ekonomik, kültürel ve siyasi yapılarını Avrupa Birliği'ne üye olarak yeniden konumlandırırken, askeri ve güvenlik yapılarını NATO üyeliği yoluyla belirlemişlerdir. Bu üç Baltık Devleti tüm yapılarıyla Batılı sisteme entegre olurlarken bazı zorluklarla karşılaşacakları öngörülmüştür. Bundan dolayı, uyum çalışmaları her bir devlette farklı seviyelerde güçlük ve engellerle karşılaşmıştır. Bu sebeptir ki, her iki yapıya dahil olmanın değişik sonuçları da ortaya çıkmıştır. Her bir devletin farklı dinamiklerinin olduğu ve tek isim ile anılmalarına rağmen, bu üç ülkede entegrasyon tamamlandığında benzer sonuca varılmadığı da görülmektedir. Bu çalışmanın amacı, AB ve NATO üyeliklerinin bahsedilen devletlerde ekonomik, kültürel, siyasi ve askeri alanlarda ne gibi olumlu-olumsuz gelişmelere yol açtığına incelenmesidir.

Anahtar Kelimeler: Baltık Devletleri, AB, NATO, Üyelik

ABSTRACT

Showing great similarities in terms of their geography, size, economic structure, development and demography, Estonia, Lithuania and Latvia, which are called the Baltic States, have positioned themselves on the side of the Western system, as a part of it, with the collapse of the Soviet Union, under whose rule they lived for many years. While restructuring their economic, cultural and political structure as members of the European Union, these states have determined their military and security structure as members of NATO. It was clear that while these three Baltic States were integrating into the Western system with all their structures, they would naturally face some difficulties. Therefore, adaptation studies have encountered different levels of difficulties and obstacles in each state. For this reason, there were different consequences of being involved in both structures. It is also seen that although each state is referred to by one name and has different dynamics, similar conclusions cannot be reached when integration is completed in these three countries. The purpose of this study is to examine the "positive and negative" developments in the economic, cultural, political and military fields of the EU and NATO memberships in the mentioned states.

Keywords: Baltic States, EU, NATO, Membership

Araştırma Makalesi
Research Article

Geliş Tarihi

Received: 12 Nisan 2022

Kabul Tarihi

Accepted: 02 Haziran 2022

GİRİŞ

Baltık Denizi kıyısında yer alan, gerek coğrafi, gerekse tarihi bağları olan üç bağımsız cumhuriyetten oluşan Estonya, Litvanya ve Letonya, literatürde genel olarak Baltık Devletleri olarak adlandırılmaktadırlar. Ancak bu adlandırma, senelerce sadece sözü edilen devletler ile sınırlıyken, günümüzde Soğuk Savaş sonrasında bölgede gelişen jeopolitik dalgalanmalara karşı işbirliği oluşturabilmek için, 1992’de kurulmuş olan “Baltık Denizi Devletleri Konseyi” olarak da kullanılmaktadır. Soğuk Savaş’ın bitişiyle, Aralık 1991’de, Sovyetler Birliği’nin dağılmasının hemen öncesinde, 1991 yılında bu üç Baltık ülkesi bağımsızlıklarını kazanmışlardır. Sovyetler Birliği’nin dağılmasından sonra kurulan Bağımsız Devletler Topluluğuna üye olmak istemeyen Baltık devletleri arasında, kendilerini nerede konumlandıracakları konusunda soru işaretleri oluşmuştur. Bu kafa karışıklığı 2004 yılında Avrupa Birliği’ne, 2005’te ise NATO’ya üye olmalarıyla son bulmuştur.

Avrupa Birliği’nin üyeliğini elde etmek isteyen ve ilk olarak Mayıs 1992’de Avrupa Birliği’yle Ticaret ve Ekonomi İş Birliği Antlaşması imzalayan Baltık ülkelerinin bu kararı vermelerinde Avrupa Birliği’nin ekonomik yapısının etkili olduğu söylenebilir. Genel olarak baktığımızda, Baltık Ülkeleri arasında, Avrupa Birliği’ne üye olunması sonucunda iç sorunların bir uzantısı olan ekonomik sorunların çözüleceği, dış politikada ise Rusya’nın baskıcı tutumu karşısında NATO’nun şemsiyesi altına girerek dış sorunlarına çözüm bulunabileceği görüşü hakim olmuştur (Balci, 2002: 21).

BALTİK ÜLKELERİNİN AB VE NATO’YA ÜYELİK SÜREÇLERİ

Baltık ülkeleri, Sovyetler Birliği’nin dağılmasından sonra kurulan Bağımsız Devletler Topluluğu’na (BDT) üye olmamış ve yönünü Avrupa Birliği ve NATO’nun bulunduğu Batı toplumuna çevirmiştir. Ancak, batılı değerleri benimsemeye çalışan Baltık ülkelerine baktığımızda bunun kolay olmadığını 1999 yılında Estonya Dışişleri Bakanı Thomas H. Ilves’in Avrupa Genişlemesini ve Estonya’nın ulus kimliğiyle ilgili verdiği demeçten anlıyoruz. Bu demeçte; Baltık ülkelerinin AB üyeliğine davet edildiklerini ve üye olduktan sonra da karşılaştıkları en büyük zorluğun ön yargıları kırmak olduğu belirtiliyordu (Demirtaş, 2020: 85).

1993 Kopenhag Zirvesiyle beraber Avrupa Birliği’ne üyelik sürecine dahil olacak devletlerin entegrasyonunu sağlıklı bir şekilde sürdürmek amacıyla yeni bir Avrupa Genişleme Politikası benimsenmişti. Yeni oluşturulan genişleme politikasının sonucunda, kriterlerden üç kavram ısrarla vurgulanmaktaydı. Üyelik başvurusunda bulunacak devletler, kurumlarını Avrupa Birliği’nin siyasi yapısına uygun olacak şekilde düzenleyeceklerdi. Bunu siyasi kriterler, hukukun üstünlüğü, ifade özgürlüğü ve azınlıkların korunması şeklinde özetleyebiliriz. Ekonomik kriterler ise, aday ülkelerin sağlıklı işleyen serbest piyasa ekonomisine sahip olmaları gerekliliği ön plana çıkmaktadır. Avrupa Birliği üyelik sürecine dahil olmak isteyen Baltık ülkeleri siyasi ve ekonomik reformlarını hızlandırmıştır.

1997 yılında Lüksemburg Zirvesi kararları sonucunda AB’nin genişleme sürecinin yönü belirlenmişti. Zirvede alınan kararlarla birlikte 5 Orta ve Doğu Avrupa devleti (Macaristan, Çek Cumhuriyeti, Slovenya, Polonya, Estonya) üyelik müzakereleri sürecine dahil edilecekti. Diğer 5 Orta ve Doğu Avrupa Devleti ise (Slovak Cumhuriyeti, Romanya, Bulgaristan, Litvanya ve Letonya) bu süreçte üyelik müzakereleri için hazır olacaktı (Aleksandraviciute, 2006: 34-40).

Bu noktadan hareketle, Baltık ülkelerinin bağımsızlıklarını elde ettikten sonra ilk olarak demokratik rejimlerin tesisi yönünde çaba sarf ettikleri görülmüştür, Estonya’nın 1992 yılında parlamenter rejime geçmesi örneğinde olduğu gibi. 1992 yılında hem devlet başkanını belirlemiş hem de ilk defa çok partili

seçime gidilmiştir. Böylece Batı değerleriyle tanışan Estonya, Batı ülkeleriyle diplomatik temaslarda bulunmaya başlamıştır. Bunun sonucunda BM'ye üye olan Estonya, başta Avrupalı devletlerle ilişkilerini geliştirmenin yanı sıra, Rusya'yla da iyi ilişkiler kurmaya çalışmıştır. Estonya, kurumlarını Batı değerlerine entegre etmiş ve daha öncesinde Avrupa Güvenlik Teşkilatı ve İş birliği Teşkilatına (AGİT) ve Avrupa Konseyine (AK) dahil olmuştur. 1993 yerel seçimlerinin sonucunda Estonya devlet başkanı Mart Laar, Avrupa Birliğiyle entegrasyon sürecinin devam etmesi yönünde görüş bildirmiştir. Bununla beraber Bağımsız Devletler Topluluğuyla dengeli bir ilişki sürdüren Estonya, 1993 yılından itibaren gitgide Batıyla ekonomik ve siyasi açıdan entegrasyonu devam ettirmiştir (Eravcı, 2020: 716-717).

AB'nin Baltık ülkeleriyle 1994 yılında imzaladığı Serbest Ticaret Antlaşmasının sonucunda, Baltık ülkeleri, Avrupa topluluğu kuralları temelinde sanayi ürünlerinde serbest ve ayrımcı olmayan rekabeti gerçekleştirmekle yükümlü olacaklardı. Baltık ülkeleriyle yapılan Avrupa Antlaşmaları, parafe edildikten sonra 12 Nisan 1996'da imzalandı. Bu imzalanan antlaşmalarının temel hedefi malların, hizmetlerin ve sermayenin serbest dolaşımı ilkesini gerçekleştirmektir. Bu antlaşmalar yürürlüğe girmeden üç Baltık ülkesi Avrupa Birliği'ne üyelik sürecine dahil olmak için üyelik başvurusunda bulundular. Baltık ülkeleri Avrupa Antlaşmalarını imzalamaları nedeniyle birliğin üyelik sürecine dahil oldular (Aleksandraviciute, 2006: 43-44).

Baltık ülkelerinin üyelik yolculuğu, Avrupa Birliği'ne üyelik sürecinde bulunan diğer ülkelerden birçok yönden farklılık göstermekteydi. Sovyetler Birliğinden bağımsızlıklarını kazanana kadar serbest piyasa ekonomisine ve demokratik kurumlara sahip olmayan Baltık ülkeleri, bağımsızlıklarını kazandıktan itibaren AB üyelik süreciyle beraber hem ekonomik ve hem de siyasi alanda reformları uygulamak zorunda kalacaklardı. Baltık ülkeleri serbest piyasa ekonomisini ve demokratik kurumların tesisi için çaba gösterirken, 1997 yılı itibarıyla Avrupa Birliği Müktesebatı sonucunda Baltık Devletleri kanun yapmada Avrupa Birliği'nin kriterlerini göz önüne almak yükümlülüğündeydi. Bağımsızlıklarını kazanmalarından itibaren Baltık ülkelerinde bulunan sivil toplum kuruluşları da AB'yle başlatılacak üyelik müzakerelerinin başlatılmasını istiyordu. AB Komisyonuna baktığımızda ise Baltık ülkelerinde bulunan sivil toplum kuruluşlarının rolünü arttırılması yönünde görüş belirtiyordu (Spurga, 2007: 62-63).

15 Ocak 2002 yılında üç Baltık ülkesi lideri AB ve NATO üyelik süreçlerini değerlendirmek ve Avrupa Genişlemesiyle ilgili kendi görüşlerini belirtmek amacıyla toplandı. Bu toplantı sonucu üç Baltık ülkesi lideri ortak bir mesaj yayınlayarak iş birliği ve birlik içinde olduklarını bütün dünyaya ilan ettiler. Liderlerin vurguladıkları bir diğer noktaysa tarih boyunca Baltık ülkelerinin, geçmişte ve günümüzde ülkelerinin inşası ve Avrupa'yla entegrasyonu gibi benzer amaçları olduğuydu (Balci, 2002: 26).

Rusya ve Baltık ülkeleri arasındaki ilişkilerin kırılma noktasının Litvanya, Letonya ve Estonya topraklarında bulunan Rus ordusunun çıkarılması konusunda gündeme gelmiştir. Bunun sonucunda Baltık ülkelerinde 1993 ve 1994 yılından itibaren Baltık ülkelerinden Rus askeri gücünün çıkarılması sonucunda Litvanya, Letonya ve Estonya dış politikada yönlerini doğrudan Batı devletlerine çevirmişlerdir. Bu tarihten itibaren de Baltık ülkeleri ve Batı arasında ilişkilerin yönü geri dönülemez bir konuma gelmiştir (Miniotaitė, 2011: 105).

Sonuç olarak siyasi entegrasyonun yanında Baltık ülkeleri Rusya'ya karşı bir savunma şemsiyesinin içinde bulunma ihtiyacını görmüşlerdir. Bunun sonucunda Baltık ülkelerinden Litvanya 1994 yılında NATO'ya üyelik başvurusunda bulunmuştur. Bu başvuruyla birlikte Litvanya, ordusunu NATO'nun ihtiyaçlarına göre

modernize etmiş ve 2004 yılında diğer iki Baltık ülkesiyle beraber (Letonya, Estonya) NATO'ya dahil olmuşlardır. Üç Baltık devletinin açısından baktığımızda, NATO ve Avrupa Birliği'ne üyelikleri sonucunda Rusya'nın Baltık ülkelerinin iç işlerine karışması engellenecekti (Aleksandraviciute, 2006: 99).

BALTİK ÜLKELERİNİN NATO VE AB'YE ÜYELİKLERİNE KARŞI RUSYA'NIN YAKLAŞIMI

Asırlardan beri Baltık Denizi Rusya için bir çıkış kapısı olmuştur. Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra ortaya çıkan durumda Rusya Baltık ülkelerinin muhtemel NATO üyeliğine karşı bir endişesi vardı. Bunun sonucu olarak Rusya, Mayıs 1992 yılında bir askeri doktrin benimsemişti. Rusya bölgede etkisini sürdürmek istemesine rağmen, Baltık ülkelerinin aldığı siyasi kararlara müdahale etmekten kaçınmıştır. Sovyetlerin dağılmasıyla beraber Rusya, bölgedeki konumunu güçlendirmek için Baltık ülkelere ambargo uygulamamış ve Baltık ülkeleriyle ikili diyalog yoluyla anlaşma yolunu tercih etmiştir (Balci, 2002: 27-28).

Bununla birlikte Rusya, eski Sovyet Cumhuriyetleri'nde yaşayan Rus azınlık konusunda hassas davranmıştır. Sovyetler Birliği'nin uyguladığı Ruslaştırma politikası sonucu Baltık ülkelere de hatırı sayılır bir Rus nüfus yerleştirilmiştir. Baltık ülkelerinde yaşayan Rus azınlığa Estonya'nın özelinde baktığımızda Rusya'nın ikili ilişkilerini doğrudan etkileyen faktörlerin başında gelmekteydi. Baltık ülkeleri bağımsızlıklarını kazandıktan sonra Rusya, bu ülkelerde yaşayan Rus azınlık kanalıyla Estonya'nın iç işlerine karışmaya çalışmıştır. Bunun sonucunda Estonya, Rusya'nın bu tutumu karşısında Rusya'ya karşı bir kalkan görevi görecektir. İş birliği temelli ilişkilerin oluşturulma gayretine girmiştir. 1991 yılından itibaren Avrupa topluluğuyla diplomatik ilişkilerini başlatma kararını alan Estonya, 1992 yılında toplulukla ticaret ve iş birliği antlaşması imzalamıştır. Estonya bu tarihten itibaren Batı yanlısı bir dış politika çizgisi takip etmiştir (Eravcı, 2020: 716).

Litvanya'nın Sovyetler dağıldıktan sonra Batı'yla entegrasyonu, diğer Baltık ülkelerinde olduğu gibi 27 Ağustos 1991 yılında başlamıştır. Litvanya, her fırsatta Batı değerlerine bağlı olduğunu ve bu çerçevede Hristiyan toplumunun bir parçası olduğunu dile getirmiştir. Bunun sonucu olarak Avrupa Topluluğu, diğer Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinden farklı olarak Baltık ülkelerle Ortaklık ve İş birliği Antlaşmaları imzalamıştır. Sovyetler Birliği'nin dağılması sonucu Batı kurumlarını ve ekonomik yapısını Batıya entegre etmek isteyen Baltık ülkeleri Avrupa Birliği tarafından ekonomik ve siyasi desteği almak için yoğun çaba göstermiştir. Bunun sonucu olarak Litvanya Ağustos 1991 yılında Avrupa Birliği'yle ilişkilerini başlatmıştır. Genel olarak Litvanya'nın AB'yle ilişkilerine baktığımızda Litvanya'nın hedefinin başlangıçtan itibaren AB ile entegrasyon olduğu anlaşılmaktadır. AB'yle hedeflenen entegrasyon süreci üç farklı antlaşmadan oluşmaktadır ki bu antlaşmalardan ilki, Ekonomik ve Ticaret İş birliği Antlaşmasıydı (Aleksandraviciute, 2006: 66-67).

Baltık ülkelerinden bir diğeri olan Letonya'da, bağımsızlığını kazandıktan sonra diğer Baltık ülkelere benzer sorunlar yaşamıştır. Letonya'da yaşayan Rus azınlığın dış politikaya etkisi Rusya'nın Letonya'ya yaklaşımını doğrudan etkilemiştir. Letonya 1990 yılında Sovyetler Birliğinden ayrıldıktan sonra dış politikada iki temel hedefi vardı. Birincisi Rus azınlığı ülke dışına çıkarmak ve Rusya'yla ilişkilerini olumlu bir düzeyde tutmaktır. Rusya'nın, Letonya'da yaşayan Rus azınlık konusunu gündemde tutmaya çalışması, Letonya tarafından her fırsatta reddedilmiştir. Letonya, Rusya'nın baskısına karşılık Rus ordusunu ülkeden çıkarmakla birlikte dış politikada yörüngesini NATO ve AB'nin başını çektiği Batı Bloğuna çevirmiştir. Bu durumun sonucunda Letonya'da diğer Baltık ülkeleri gibi NATO şemsiyesi altında dış güvenliğini Rus baskısı karşısında koruyacağını düşünmüştür. Fakat bu durum Rusya'nın Letonya üzerindeki baskısını daha da arttırmıştır (Demirtaş, 2020: 89).

Rusya açısından, üç Baltık ülkesinin NATO ve AB'ye üyeliği güvenlik boyutunun dışında ekonomik boyutu da önem arz etmekteydi. Sovyetler Birliğinin dağılmasıyla beraber Rusya'nın eski Sovyet ülkelerinden Baltık ülkeleri ticari partnerlerinden biri haline gelmişti. Bu üç Baltık ülkesinin Rusya'yla karşılıklı ticari bağımlılık ilişkisi sonucunda Rus ekonomisi, Baltık ülkelerinin muhtemel AB üyeliği karşısında kötü etkilenecekti. Baltık ülkelerinin AB'yle olan ekonomik, siyasi entegrasyonu sonucunda Rus mallarına gümrük tarifesi uygulanacaktı. Finlandiya, İsveç ve Avusturya'nın AB'ye üyelikleri sonucunda Rus ticareti minimum düzeyde etkilenecekti. Fakat Baltık ülkelerinin Avrupa Birliğine üyelikleri sonucunda Rus malları Baltık ekonomi pazarına giremeyecekti (Aleksandraviciute, 2006: 103-104).

BALTİK ÜLKELERİNİN EKONOMİK VE SİYASİ ENTEGRASYONUNUN SONUÇLARI

Üç Baltık ülkesinin AB'yle olan üyelikleriyle beraber siyasi, ekonomik ve güvenlik alanlarında Batı toplumuyla bir harmoni içinde hareket etmek niyetindeydiler. Bunun birinci nedeni yıllarca merkezi Sovyet ekonomisinin olumsuz etkilerinden kurtulup, liberal ve piyasa ekonomisine geçmek istiyorlardı. Fakat Baltık ülkeleri bağımsızlıklarına ve uluslar üstü ilişkilerde zarar verecek ilişkilerde tekrardan bulunmak istemiyordu. Bu nedenle Baltık ülkeleri AB'yle olan entegrasyonda birtakım sıkıntılar çekmişlerdir. Fakat Avrupa Komisyonunun birlikte yer alan küçük ülkelerin çıkarlarını gözettiği şekilde algısına karşın Baltık ülkeleri AB Komisyonunun gücünü azaltacak oy hakkını kullanamıyordu (Kerikmäe, Chochia ve Atallah, 2018: 9).

2004 yılından beri AB üyesi olan Litvanya özelinde AB'yle olan entegrasyonun sonuçlarını baktığımızda, AB'nin ekonomik politikalarını uygulamakta olduğu görülmekte. Litvanya, AB üyeliği sebebiyle, AB'nin uyguladığı anti dumping ve sübvansiyon karşıtı politikalarını uygulamaya başlamıştır. Ekonomik ekseninde ele aldığımız vakit AB üyesi devletlerin uyguladığı ithalat politikalarını Litvanya'nın da uygulamaya başladığını görüyoruz. Litvanya'nın 2004 yılında AB'nin kuruluş felsefesinde yer alan mal, hizmet, emeğin serbest dolaşımı ilkesine istinaden Litvanya'ya birliğe üyeliğinden itibaren işçilerin serbest dolaşımı ve bazı ülkelere kabotaj gibi konularda AB tarafından belli bir süre tanınmıştır. Litvanya'ya Avrupa Ekonomik Alanı olarak adlandırılan (AEA) içinde sürdürülen ticari faaliyetlerde gümrük vergisi uygulanmamaktadır. Litvanya'nın AB dışı devletlere uyguladığı vergi oranının genel ortalaması da %4,2 civarındadır (KFA Fuarcılık, Global Fair Agency, 2020: 33). Litvanya'nın, AB'ye olan üyeliğinde kısa ve orta dönem olmak üzere gerçekleştirmek zorunda olduğu AB kriterleri vardı. Bu kriterlere özelleştirme, bankacılık ve medeni kanunun tekrardan düzenlenmesi şeklinde sıralayabiliriz. Litvanya, AB yasalarına göre düzenlediği yargı sistemiyle beraber mahkeme sistemi tekrardan oluşturulmuştur. Bu oluşturulan sisteme ek olarak Litvanya'da AB yasalarına uyumlu yeni bir Medeni Kanun kabul edilmiştir. Baltık ülkelerinden Litvanya özelinde baktığımızda AB üyeliğiyle beraber devletin ekonomiye müdahalesi sınırlandırılmıştır. Ekonomideki bu özelleştirmelere ve serbest piyasa ekonomisinin dinamikleri oluşturulmasına rağmen, Litvanya'da işsizlik oranının yüksek olması ve iş gücü konusunda yapısal sorunlar baş göstermiştir. Litvanya'nın AB'yle birlikte gerçekleştirdiği bir diğer konuya AB'nin temel ilkelerinden biri olan piyasa mallarının serbest dolaşımı ilkesi gerçekleştirilmişti (Balci, 2002: 67-68).

NATO'ya üyelik için, Kuzey Atlantik Antlaşması 2004 yılında Estonya Parlamentosu tarafından onaylanmıştır. AB'ye üyeliğin ardından Estonya'nın NATO üyeliği karar alıcı merciler dışında toplum nezdinde de kabul görmüştür. Estonya toplumu tarafından NATO'ya üyeliği genel bir kabul gördüğünü üyelikten itibaren yapılan kamuoyu anketlerine yansımıştır. Estonya merkezli "Yoklama Merkezi Faktum" yaptığı anket çalışması sonucunda %83 oranında Estonya toplumu tarafından NATO üyeliğinin olumlu bir şekilde karşılandığı belirtilmiştir (Eravcı, 2020: 721).

Litvanya, Estonya ve Letonya'nın AB üyeliğinin ardından oluşan ekonomik entegrasyonu anlatan "Baltic Development Forum" raporu, tüm entegrasyon sürecini analiz ettiğinden önemlidir. Üç Baltık ülkesinin ekonomik durumunu özetleyen bu rapora göre, üç Baltık ülkesi de ekonomik açıdan AB'yle ekonomik ve siyasi entegrasyonun sonucunda, ekonomik büyüme açısından ciddi yol kat etmiştir. Ancak bu büyümeye karşın, Baltık ülkeleri yapısal zorluklar, yaşlanan nüfus ve uzun dönem için gerçekleştirmek zorunda olduğu mali hedeflerin baskısı gibi konularda hala ciddi sıkıntılar yaşamaktadır. Baltık ülkeleri bu ekonomik zorlukların karşısında, birtakım önlemler alıp, ekonomi için önceliğini bu önlemleri gerçekleştirmeye ayırmıştır. Bu önlemlerin başında; Baltık ülkelerinin AB'yle bölgesel entegrasyonun güçlendirilmesi, Baltık ülkeleri arasında ortak bir söylevin oluşturulup bölgesel ve global düzeyde hareket edilmesi, son olarak ekonomik düzeyde oluşan sorunlara karşın iç siyasi önlemlerin alınması. Ekonomide izlenecek bu politikalar AB üyeliğiyle birlikte ortaya çıkan sorunlara karşın bir önlem niteliği taşımaktaydı (Skilling, 2018: 16).

SONUÇ

Sovyetler Birliği'nden ayrılarak bağımsızlıklarını kazanan Baltık ülkeleri, siyasi ve askerî açıdan yönünü Batı'ya çevirmiştir. Bunun başlıca nedenleri yakından incelendiğinde Baltık ülkelerinin Sovyetler Birliği'nin hantal ekonomik yapısından etkilenerek "büyük zararlar" çıktıkları görülmektedir. Üç Baltık ülkesi de 1992 yılından itibaren Avrupa Birliği ile ilişkileri başlatmış ve bunun sonucunda yörüngesini siyasi, ekonomik ve güvenlik açısından AB ve NATO'ya çevirmiştir. Sovyetler Birliği'nin ardılı Rusya'ya karşı bir güvenlik şemsiyesi içinde bulunmak isteyen Üç Baltık ülkesi bu hedeflerini NATO'ya 2004 yılında üye olarak gerçekleştirmişlerdir. Üç Baltık ülkesinin Avrupalılık kimliği bir tartışma konusu olmuş ve Avrupa Birliği'yle olan entegrasyon sürecini sancılı bir şekilde geçirmiştir. Entegrasyonun sancılı ve zor geçmesinin önemli sebeplerinden biri, Baltık ülkelerinin her ne kadar Avrupalılık kimliğini benimsediklerini söyleseler de, toplum gözünde bunun karşılığının tartışmalı olmasıdır.

AB açısından bir diğer sorun Baltık ülkelerinde yaşayan Rus nüfusun varlığıydı. Üç Baltık ülkesinde yaşayan Rus azınlığın durumu büyük bir tartışma konusu olmuştur. Baltık ülkeleri açısından Rus azınlığın varlığı büyük bir sorun teşkil etmekteydi. 2004 yılından itibaren Baltık ülkelerindeki ekonomik durum dikkatli incelendiğinde ekonomik büyümede ilerleme kaydedilmiş ve AB'nin ön gördüğü ilkelerden olan serbest piyasa ekonomisi, özelleştirmeler ve mal, hizmet, iş gücünün serbest dolaşımı gibi konularda kayda değer ilerlemeler sağlamışlardır. Bununla birlikte, AB'yle beraber gelen rekabetçi ekonominin iyi işlememesi ve yaşlanan nüfus gibi sorunlar baş göstermeye başlamıştır. Bu durum karşısında Baltık ülkelerinin gösterdiği reaksiyon önemli olmakla beraber Baltık ülkelerini AB, Rusya ve NATO üçgeninde algılamak gereklidir.

KAYNAKÇA

- ALEKSANDRAVİCİUTE, E. (2006). *Avrupa Birliği Üyelik Sürecinde Litvanya*, (Yayımlanmamış yüksek Lisans tezi, T.C. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- BALCI, M. (2002). *Comparative Analysis of Baltic States' Membership to the EU*, (Yayımlanmamış yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi, Avrupa Topluluğu Enstitüsü, İstanbul.
- DEMİRTAŞ, İ. (2020). *Baltık Ülkelerinin AB'ye Entegrasyon Sürecinde Rusya Faktörü*, (Yayımlanmamış yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- ERAVCI, A. (2020). Estonya Tarihinin Güncel Eston Dış Politikası Etkisi, *Academic Social Resources Journal* 5(19), 710-724.

KERİKMÄE, T., CHOCHİA, A. ve ATALLAH, M. (2018). The Baltic States in the European Union, *Oxford Research Encyclopedia of Politics*, 1-27. Erişim adresi: https://www.researchgate.net/publication/324945358_The_Baltic_States_in_the_European_Union

KFA Fuarçılık, Global Fair Agency. (2020). *Yeni Normale Göre Baltık Bölgesi Raporu, Litvanya, Letonya, Estonya*. Erişim adresi:

<http://www.salihlitso.org.tr/uploaded/dosyalar/YEN%C4%B0NORMALEG%C3%96REBALTİKB%C3%96LGES%C4%B0RAPORU2020.pdf>

MİNİOTAİTÉ, G. (2011). Europeanization Tendencies of the Foreign and Security Policy of the Baltic States, *Lithuanian Annual Strategic Report*, 9, (1), 101-119.

SKİLLİNG, D. (2018). *The Baltic Sea Region Economies Report: Progress and Priorities- A 20-year perspective*. Erişim adresi: http://www.bdforum.org/wp-content/uploads/2018/04/TBSREReport2018_210x297_webfinal.pdf

SPURGA, S. (2007). Europeanization of Civil Society in The Baltic States: Promotion or Constraint of Democratization? *Vieđoji Politika Ir Administravimas*, 22, 57-67. Erişim adresi: https://www.researchgate.net/publication/309266960_Europeanization_of_Civil_Society_in_the_Baltic_States_Promotion_or_Constraint_of_Democratization

ENERJİ İŞ BİRLİĞİ POTANSİYELİ AÇISINDAN TÜRKİYE-HİRVATİSTAN İLİŞKİLERİ

Hasan DURAN

hasan.duran@istanbul.edu.tr

ORCID: 0000-0001-5328-9918

Marko ŠAPINA

sapina.marko@gmail.com

ORCID: 0000-0003-4967-800X

CROATIAN-TURKISH RELATIONS REGARDING THE POTENTIAL COOPERATION IN THE FIELD OF ENERGY

ÖZ

21. yüzyılda yaşanan jeopolitik ve jeostratejik çalkantıların ortasında, enerji kaynakları ve enerji yollarının çeşitlendirilmesi birçok ülkenin öncelikli stratejisi olmuştur. Fosil yakıt kaynakları açısından zengin olmayan Türkiye ve Hırvatistan, büyük ölçüde enerji ithalatına bağımlı olup alternatifler aramak zorunda kalmaktadır. Çalışmada, Hırvat ve Türk işbirliğine genel bir bakışın yanı sıra enerji politikaları karşılaştırılmış, enerji görünümü ve bağımlılığın ilişkin verilerle değerlendirmeler yapılmış ve her bir enerji kaynağının enerji karışımındaki önemi açıklanmıştır. Adriyatik Denizi'nin kullanılmayan potansiyeline ve iki ülke arasında enerji konularında iş birliği olasılığına özel vurgu yapılmıştır. Bu bağlamda, Hırvatistan ve Türkiye örneği üzerinden, ikili ticari iş birliği konusundaki olumlu tavrın ve yine nispeten olumlu bir siyasi anlatının aksine enerji alanında somut iş birliği söz konusu olduğunda inisiyatiflerin hâlâ eksik olduğu kanıtlanmaya ve bunun nedenleri bulunmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Hırvatistan, Enerji Kaynakları, Balkanlar, İkili İş Birliği

ABSTRACT

Amid geopolitical and geostrategic upheavals in the 21st century, the diversification of energy resources and routes has been many countries' primary strategy. Turkey and Croatia, which are not rich in fossil fuel resources, are heavily dependent on energy imports and have to look for alternatives. In addition to an overview of Croatian and Turkish cooperation, energy policies were compared, energy outlook and dependence supported by available data were evaluated, and the importance of each energy source in the energy mix was explained. Particular emphasis was paid to the Adriatic Sea's untapped potential and the possibility of cooperation between the two countries on energy issues. In this context, through the example of Croatia and Turkey, it has been tried to prove that initiatives are still lacking regarding concrete cooperation in the field of energy. It has been tried to find out why this is contrary to the positive attitude on bilateral commercial cooperation and a relatively positive political narrative.

Keywords: Turkey, Croatia, Energy Resources, Balkans, Bilateral Cooperation

Araştırma Makalesi
Research Article

Geliş Tarihi

Received: 6 Haziran 2022

Kabul Tarihi

Accepted: 30 Haziran 2022

JEL Codes: F50, Q40, Q48

GİRİŞ

19. yüzyılın başlarında Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılmaya başlamasıyla birlikte -Türk ve dünya tarihçilerinin bazıları Osmanlı İmparatorluğu'nun bir Balkan devleti olduğunu savunurlar- Balkan sorunu da ortaya çıkmaya başlamıştır. Söz konusu sorun, çeşitli Balkan halklarının kendi ulus-devletlerini yaratma ve Osmanlı yönetiminden bağımsız bir yapı kurma çabalarıyla başlamıştır. Öte yandan, Avrupalı güçler de Osmanlı'nın yerini doldurarak kendilerini Balkanların yeni hamileri olarak konumlandırmaya ve etki alanlarını Balkan Yarımadası'na yaymaya başlamışlardır. Bölgede nüfuzunu pekiştirmek isteyenlerin başında, Avusturya-Macaristan ve Rusya gelmektedir. 19. ve 20. yüzyılın başlarında bölgede rekabetin artmasıyla birlikte Balkanlar "barut fıçısı" olarak tanımlanmıştır. "Balkanlar Balkan halklarına aittir" ilkesi de aynı şekilde aynı döneme ait olup, büyük devlet seçkinlerinin iddialarına bir alternatif arayan liberal, sosyalist ve sosyal demokrat aydınların fikirlerine dayanmakta ve özü itibarıyla; sosyalizm, sosyal dayanışma ve ekonomik eşitlik ilkeleri doğrultusunda bir Balkan ülkeleri federasyonunun kurulmasını savunmaktadır (Zorić, 2018: 73).

Avusturya-Macaristan'ın velihtı olan Franz Ferdinand'ın Saraybosna'da suikasta kurban gitmesi ve bu olayın Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasına vesile olması, var olan gerginliği devam ettirmiş, sorunlar savaşın bitmesiyle sonlanmayıp 20. yüzyıl boyunca varlığını sürdürmüştür. 1991 yılında SSCB'nin dağılıp Doğu Bloku'nun çözülmesiyle başlayan süreç Yugoslavya'da da etkisini göstermiştir. Yugoslavya krizi 1990'ların sonunda sınırların çizilmesiyle tamamlanmış olsa da sorunların çözüldüğünü söylemek mümkün değildir. Genellikle "Batı Balkanlar" olarak adlandırılan bölgede 1991 yılında Slovenya, Hırvatistan ile Makedonya, 1992 yılında Bosna-Hersek, bağımsızlıklarını ilan etmiştir. Yugoslavya'nın dağılımıyla başlayan bağımsızlığı ilan etme süreci -küçük bileşenlerin büyük olanlardan ayrıldığı zamanlarda genellikle olduğu gibi- çok zaman geçmeden bir çatışmaya dönüşmüştür. Savaş ilk önce Hırvatistan'da, akabindeyse Bosna-Hersek'te patlak vermiş, çatışmalar Kosova ve Makedonya'da da yaşanmıştır. Balkanlar'da yeni devletlerin kurulmasını istemeyen uluslararası toplum, çatışmanın başlangıcını sessizce izlemiş olsa da kan dökülmesi, bölgesel aktörlerin ve çok taraflı kuruluşların katılımıyla durdurulmuştur (Bartlett, 2007: 202).

Mevcut durumun yeterince istikrarlı olmaması, etnik ve dini çatışmaların bugün de devam etmesine neden olmaktadır. Bölgesel ve küresel güçlerin rekabetinin ortaya çıkardığı durumu lehlerine çevirme ve hakimiyet ve nüfuz alanı elde etme mücadelesi tekrar Balkan coğrafyasında yaşanmaktadır. Tam da bu sebepten bazı şeylerin yüz yıl boyunca değişmediği söylenebilmekte dolayısıyla Balkanlar, çeşitli ülkelerin hâlâ önemli bölgesel ve hatta küresel güçler olarak kendi konumlarını pekiştirmek istedikleri bir rekabet bölgesi olmaktadır.

Güneydoğu Avrupa; etki ve nüfuz alanı oluşturma açısından Avrupa Birliği, Rusya ve Türkiye'nin etkisi arasında rekabete sahne olmaktadır. Türkiye, tarihi algıları canlandıracak ve bölgedeki etkinliğini azaltacak şekilde sık sık dile getirilen Neo-Osmanlılık doktrini bağlamında, Osmanlı İmparatorluğu'nun halefi ve dolayısıyla Müslüman nüfusun koruyucusu olarak kabul edilen bir aktör olarak görülmektedir.

Avrupa Birliği (AB)'nin Balkanlar üzerindeki etkisini güçlendirme çabaları göz önüne getirildiğinde, bunun gerçek emellerden ve Balkan devletlerini Avrupa ailesine katmak için samimi bir arzudan kaynaklanıp kaynaklanmadığını söylemek oldukça zordur. Ancak şu bir gerçektir ki birden fazla büyük aktör Balkanlar üzerine bir nevi hakimiyet kurma peşindedir. AB bir yandan vermekte olduğu hibeleriyle kalkınma projelerini desteklerken, Moskova ve Ankara ulusal ölçekli büyük projeleri desteklemektedirler. İki ülkenin

ortak yönlerinden biri de AB'ye karşı ortak ve çoğunlukla çekici olmayan bir tavır izlemeleridir. Sırbistan, AB'nin en büyük ticaret ortağı olsa da aynı zamanda Rusya'nın Balkanlardaki en büyük müttefikidir. Dolayısıyla taraflar arasında en yoğun rekabetin yaşandığı ülke konumundadır. Rusya ve Türkiye, jeostratejik açıdan önemli olan Balkanlar'daki konumlarını sağlamlaştırmaya ve aynı zamanda stratejik öneme sahip konularda AB'den bağımsız bir şekilde yarışmaya hazır olduklarını açıkça göstermeye çalışmaktadırlar.

Bu rekabetin en net görüldüğü alanların başında enerji gelmektedir. Kültürel, bilimsel, akademik ve hatta ekonomik iş birliği ve turizm alanında gerçekleştirilen iş birlikleri önemli ulusal ve stratejik altyapı projeleri ve enerji yollarının çeşitlendirilmesi alanlarında yürütülen iş birliği kadar önemli değillerdir. Çünkü enerji kaynaklarının ve geçiş yollarının çeşitlendirilmesine yönelik ihtiyacın arttığı bu dönemde alternatif tedarik biçimleri de aranmaktadır. Bu şartlarda yeni iş birliklerinin yeri olarak karşımıza çıkan Adriyatik bölgesi, kıyıdaş ülkeler arasında var olan iş birliğinin çeşitlerinin artırılmasına yol açma potansiyeline sahiptir. Türkiye ile Hırvatistan'ın Adriyatik bölgesinde sergiledikleri işbirliğini temel alan politika ve yöntemler; siyasi ve iktisadi boyutlarla ele alınmıştır.

HIRVATİSTAN'IN ENERJİ SİYASETİ

Küçük bir ülke olan Hırvatistan, coğrafi olarak farklı şekillerde tanımlanmakla birlikte Adriyatik ve Orta Avrupa ülkesi olma özelliği vurgulanmaktadır. Hırvatistan'ın jeostratejik olarak bu yöne doğru altyapılarını inşa etmesi, onun Avrupa ile Karadeniz ve Orta Doğu arasında bir bağlantı noktası olarak önemini arttırmaktadır. Bir Orta Avrupa ve Akdeniz devleti olma özelliği, Hırvatistan'ın güvenlik ve ekonomik kalkınma beklentilerini destekleyecek bir özellik olarak değerlendirilmektedir (Petra vd., 2013: 830).

Hırvatistan'ın Adriyatik kıyı şeridinin uzunluğu 1.777 kilometre olup bu uzunluğa adalar katıldığı zaman 6.000 kilometreyi aşmaktadır (Proleksis enciklopedija, 2014).¹ Adriyatik kıyısının Hırvatistan'a ait olan kısmında 1200'den fazla ada ve adacıkların yanı sıra Split, Rijeka, Zadar, Dubrovnik gibi büyük şehirler bulunmaktadır. Çoğunlukla Akdeniz iklimi nedeniyle Adriyatik'i ziyaret eden çok sayıda turist, ülke ekonomisine katkıda bulunmaktadır. Turistlerin Hırvatistan'ı tercih etme nedenlerinden birisi de Hırvatistan'ın iç kısımları ve komşu ülkelerle olan iyi ulaşım altyapısı ve bağlantılarıdır.

Turizmden elde edilen gelirler Hırvatistan'ın GSYİH'sinde büyük bir paya sahiptir, bu nedenle devlet yıllardır turizmden gelen ve gelecek olan gelirleri arttırma çabası içindedir. Hırvatistan turizm portalı, son yıllarda turizmden elde edilen gelirin GSYİH'nin %20'ne yaklaştığına dikkat çekmektedir (Tikvica ve Korda, 2020). Avrupa Birliği istatistikleri de benzer verileri göstermektedir (Avrupa ülkeleri arasında Hırvatistan, GSYİH içinde turizmin en büyük paya sahip olduğu ülkedir). Koronavirüs pandemisinin neden olduğu kriz, reel sektörde somut yatırımlar olmadan turizm sektörüne güvenmenin olumsuz sonuçlar doğurabileceğini bir kez daha göstermiştir. Turizmin finansal sıkıntılara, iç ve uluslararası çatışmalara, terörizme, sosyo-politik huzursuzluklara ve diğer sosyal ve ekonomik sorunlara karşı son derece savunmasız olduğu göz önünde bulundurulduğunda, ekonominin turizme bağımlılığı, turizmle doğrudan veya dolaylı olarak ilgili

¹ Kara kıyı şeridinin toplam uzunluğu 3737 kilometredir. Bunun 1249'u İtalya'ya, 396'sı Arnavutluk'a, 249'u Karadağ'a, 44.5'i Slovenya'ya ve 21'i Bosna Hersek'e aittir. Doğu kıyısı batıya göre çok daha girintilidir. Hırvatistan'ın Adriyatik Denizi konusunda Slovenya'nın açık denize erişimi konusunda (Slovenya ile), Neum Körfezi (Bosna-Hersek ile) ve Prevlaka (Karadağ ile) üç sınır anlaşmazlığı vardır.

faaliyetlerde gelirlerin azalmasına neden olmaktadır. Diğer sektörlerdeki faaliyetlerin geliştirilmesi, ekonomiyi çeşitli sorunlara karşı daha dayanıklı hale getirmek bakımından oldukça önemlidir.

Turizm sektöründe son yıllarında yabancı sermayenin girmesiyle artan yatırımlar, belirli alanlara özgü olduğu ve belirli projelere odaklandığı için bütüncül bir yatırım politikasından bahsetmek mümkün değildir. Bu durum uzun vadede olumsuz sonuçlar doğurabilir. Öte yandan, enerji söz konusu olduğunda, Hırvat Hükümeti'nin enerji gelişimine turizmle kıyaslanınca daha sistematik bir yaklaşım geliştirdiği söylenebilir. 2020 yılında yürürlüğe giren ve uygulanmakta olan 2030 Enerji Stratejisi'ni daha da ileriye taşıyarak 2050 yılına kadar uzanan bir süreci planlamaya çalışmaktadır. Stratejinin ana hedeflerinden biri, devlet yardım ve teşvikleri çerçevesinde devlet bütçesine ek yük getirmeden uygun fiyatlı, güvenli ve kaliteli enerji arzı sağlamak ve enerji kayıplarını azaltmak, enerji verimliliğini artırmak, fosil yakıtlara bağımlılığı azaltmak, yerli üretimi ve yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanımını artırmaktır (Narodne novine, 2020).

Temel amacın, CO₂ ve diğer sera gazı emisyonlarını azaltmak olduğu iklim değişikliği ile mücadele kapsamında tüm enerji sektörünün gelişiminin küresel gereksinimlere uygun olarak planlandığı görülmektedir. Geçişin, ekonomik kalkınma için alan yaratacağı, araştırmayı teşvik edeceği, inovatif yöntem ve süreçler aracılığıyla gelişmeler yaşanacağı ve yeni çözümler üretilebileceği öngörülmektedir. Stratejinin yayınlanmasından bu yana sadece iki yıl geçmiş olmasından dolayı uygulanmasının başarılı olup olmadığı hakkında bu aşamada herhangi bir sonuç çıkarmak oldukça zordur. Söz konusu Strateji'nin, Hükümetin önerisiyle Hırvat Parlamentosu tarafından kabul edildikten hemen sonra başlayan Koronavirüs Pandemisi stratejinin uygulanmasını da olumsuz etkileyerek yavaşlatmıştır. 2020 yılında Hırvatistan bütçesinin beşte birinin salgınla mücadeleye aktarıldığı hesaba katılırsa, stratejinin zayıf ve belki de yetersiz uygulanmasına yönelik eleştiriler söz konusudur.

Hırvatistan'ın Enerji Tarihi

Enerji kaynakları ve enerjide kendine yeter olmak hem ekonominin bağımsızlığını hem de dış etkenlerden bağımsız bir şekilde hareket edebilmeyi de önemli ölçüde etkilemektedir. Enerji, tüm endüstrilerin temel girdisi niteliğindedir. Bunların kıtlığı ve yoksulluğu ise gelişme ve ilerlemenin önündeki en büyük engellerden biridir. Yaşamakta olduğumuz çağdaş zamanlarda enerjinin bir baskı aracı olarak kullanılmaya başlamasıyla birlikte fiyatlardaki oynaklık ve yukarı yönlü hareketler, birçok ülkeyi enerjide dışa bağımlılıklarını azaltmak için kara ve denizde keşif çalışmaları yapmaya sevk etmektedir.

Hırvatistan, maden yataklarının kullanılması konusunda zengin bir geçmişe sahiptir. İlk gaz sahası 1917'de, ilk petrol sahası ise 1941'de keşfedilmiştir, son 60 yıldır yoğun petrol ve gaz arama ve işletme faaliyetleri devam etmektedirler. Ülkedeki hidrokarbonların araştırılması ve işletilmesi, ekonomik büyümenin tarihsel olarak önemli bir itici gücüdür. Hırvatistan ankarasında bugün yoğun olarak gaz ve petrol üretilirken, Adriyatik Denizi'nde hidrokarbon arama ve işletmesinin tarihi 40 yıldan fazla sürmekte ve 1999'dan beri Adriyatik Denizi'nin Hırvat kesiminde gaz üretilmektedir. Hırvatistan'ın şu anda 57'si karada ve 3'ü denizde olmak üzere toplamda 60 hidrokarbon işletme sahası vardır (AZU, t.y.).

Hırvatistan petrol ve gaz üretmekte, ancak Batı Balkanlar'daki çoğu komşusunun aksine yeterli kömür rezervlerine sahip değildir.² Hırvatistan, önemli denilebilecek ölçüde elektrik ithalatına bağımlıdır.

² Kömür kullanımının durdurulması, Enerji Birliği ve Avrupa Birliği politikaları ile uyumludur. Karbondan arındırma, enerji verimliliği, enerji güvenliği, iç enerji piyasası ve araştırılması, yenilik ve rekabet gücü Enerji Birliği'nin beş boyutunu temsil etmektedirler.

Bağımlılığın sebeplerinden birisi de, Slovenya'nın sınırları içerisinde bulunan Krško nükleer santralının Hırvatistan'ın elektrik arzına katkıda bulunmasından kaynaklanmaktadır. Nükleer santralin %50'si HEP yani Hırvatistan Elektrik Şirketi'ne ait olmasına rağmen kayıtlarda santralden gelen enerji ithalat olarak gösterilmektedir (Gallop vd., 2021: 71-81).

Hırvatistan, birçok AB ülkesinden önemli ölçüde daha düşük oranda ekonomik görünümüne sahiptir. Ülkenin genel enerji dengesi önemli ölçüde petrol, gaz ve elektrik ithalatına bağlıdır. Elektrik ithalatı, piyasanın rekabetçi olmamasının ve eski teknoloji termik santrallerin düşük işletme seviyesinin ve ayrıca bireysel üretim tesisleri için bağlayıcı çevre koruma koşullarının bir sonucudur (Hırvatistan Cumhuriyeti Çevre Koruma ve Enerji Bakanlığı, 2019).

Öte yandan, Hırvatistan'ın 2013 yılında AB'ye katılımı, Hırvat ekonomi politikasını ve ekonomik stratejilerin yeniden oluşturulmasını etkilemiştir. Devlet politikası, enerji yoğun çimento, kimyasallar ve metal endüstrisinden uzaklaşmakta ve turizm, kâğıt ve matbaa endüstrisi ile gıda sektörünü güçlendirme yönünde şekillenmektedir. (Pearson, 2021: 118).

Adriyatik Denizi'nin Kullanımı

Adriyatik Denizi'nin kuzey tarafından Avrupa anakarasına kadar nüfuz etmesi, ulaşım açısından büyük önem arz etmektedir. Orta Avrupa, yoğun nüfusa sahip ve ekonomik olarak gelişmiş bir alandır. Adriyatik Denizi, Orta Avrupa'yı Akdeniz, Asya ve Afrika ülkeleriyle en kısa şekilde bağlanmaktadır. Bu açıdan bakıldığında, Adriyatik önemli bir ulaşım yönü olarak karşımıza çıkmaktadır. Deniz trafiğinin çoğu (Trieste, Venedik ve Rijeka olmak üzere) üç büyük liman ve şehir merkezinden gerçekleştirilmektedir.

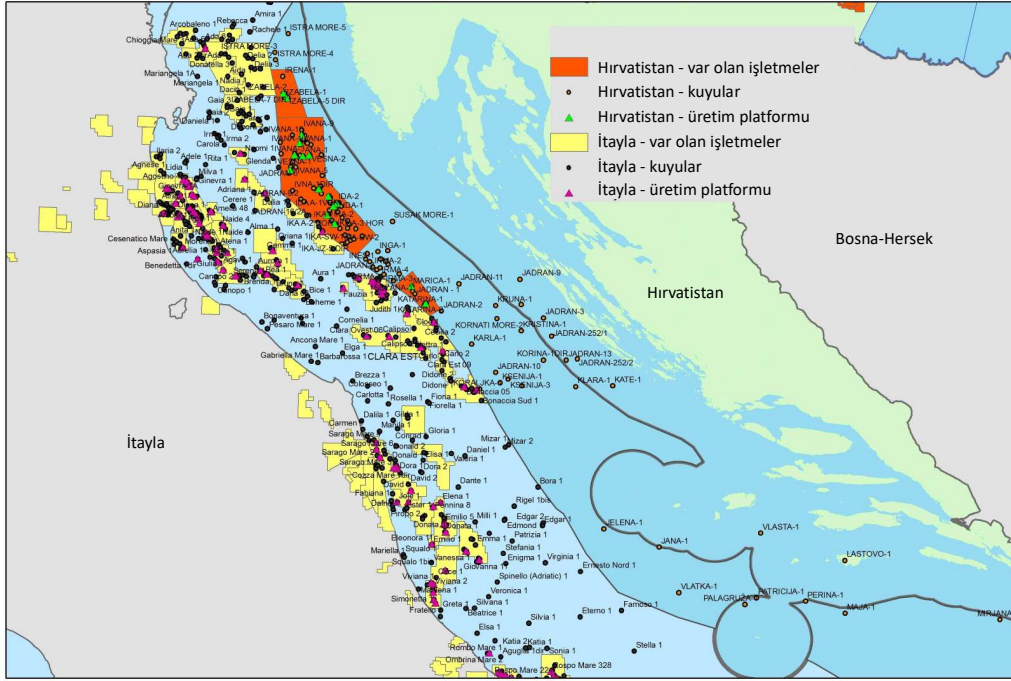
Petrole olan bağımlılık ve ihtiyaç artmaya başladıkça, önde gelen petrol şirketleri de bu önemli cevherin potansiyel kaynakları olabilecek denizleri ve okyanusları hedef almıştır. Denizin, dünya yüzeyinin %71'ini kapladığı göz önüne alındığında, geniş petrol ve doğal gaz rezervlerinin su yüzeyinin hemen altında saklı olduğu varsayımı üzerine araştırmalar yapılmıştır. Ancak denizin altından petrol ve gaz çıkarmak kolay bir iş olmayıp modern endüstri ve teknolojiye en zor ve karmaşık süreçlerden biridir. Çıkarma sırasında karşılaşılan; özellikle büyük derinlikler, yüksek maliyetler, denizin ve zamanın öngörülemezliği ve yetersiz teknoloji olmak üzere birçok sorun yaşanmakta ve kamuoyunun gözü, meydana gelebilecek büyük çevre felaketlerine odaklanmaktadır.

Hırvatistan'daki hidrokarbon arama ve işletme faaliyetlerini yakından takip eden Hırvat Hidrokarbon Ajansı'na (AZU) göre, kuzey Adriyatik'te şimdiye kadar yaklaşık 1,3 trilyon fit küp tahmini rezervi olan 22 gaz sahası keşfedilmiştir. Hırvatistan şu anda 19 gaz üretim platformuna ve 3 işletme sahasında 51 işletme (üretim) kuyusunun bağlı olduğu ve yılda yaklaşık 1,2 milyar m³ gazın üretildiği bir kompresör platformuna sahiptir. Petrol söz konusu olduğunda durum daha kötüdür. Vlasta-1 ve Jadran 13/1 kuyularında ticari ve teknik nedenlerle işletilmemiş pozitif petrol keşifleri olmasına rağmen, bugüne kadar Adriyatik Denizi'nin Hırvat kesiminde ticari petrol keşfi yapılmamıştır (AZU, t.y.).

Adriyatik Denizi'nin Hırvat kısmının potansiyelinin kullanımı hakkında bir sonuca varmak için İtalyan kısmına da bakılabilmektedir. Orada, tahmini 23 trilyon fit küp rezervi olan yaklaşık 130 alan keşfedilmiş ve bu 130 alanın 45'i bugün üretim aşamasındadır. İtalya, yılda yaklaşık 5 milyar m³ gazın üretildiği yaklaşık 600 işletme gaz kuyusunun bağlı olduğu 107 gaz platformuna sahiptir. Öte yandan, tahmini rezervleri 550 milyon varil

olan toplam 24 petrol keşfi yapılmış ve şu anda 7 saha, üretim aşamasındadır. İtalya, yılda 1,8 milyon varil petrol üretilen 39 petrol kuyusunun bağlı olduğu 7 petrol platformuna sahiptir (a.e.).

Resim 1. Adriyatik'in Hırvat ve İtalyan bölgelerindeki araştırma ve işletme faaliyetlerinin karşılaştırılması.

Kaynak: <https://www.azu.hr/istra%C5%BEivanje-i-eksplatacija/geolo%C5%A1ki-potencijal/>, 18 Nisan 2022 tarihinde erişilmiştir

Hem haritaya üstünkörü bir bakış hem de yukarıdaki rakamlar ve istatistikler, Hırvat tarafının Adriyatik Denizi'nin potansiyelini yeterince kullanmadığını açıkça göstermektedir. İstenmeyen boru hattı kopması/patlama ve petrol sızıntıları yoluyla oluşabilecek kirlilik tehlikesine dair kamuoyu söyleminde mevcut olumsuz bir anlatı vardır.³ Bu, büyük iklim felaketleri, özellikle de 2010 Meksika Körfezi'nde yaşanan çevre felaketiyle de desteklenmektedir. Böyle istenmeyen bir kopma, ekonomi (turizm, balıkçılık, deniz ürünleri yetiştiriciliği) ve çevre (iklim değişikliği) için büyük olumsuz sonuçlara yol açacaktır. Bu tez, Adriyatik Denizi'nin kapalı bir deniz olması ve sızıntının tüm çevre ülkeler için ölümcül olacağı gerçeğiyle desteklenmektedir. Ancak, sondajın kapalı bir sistemde gerçekleştiği ve modern teknolojilerin her türlü istenmeyen sonucun askıya alınmasında büyük ölçüde başarılı olduğu unutulmamalıdır.

TÜRKİYE'NİN ENERJİ SİYASETİ

Doğal gaz ve petrol bakımından zengin bir ülke olmayan Türkiye, dışa bağımlılığı yüksek enerji ithalatçısı bir ülke olmakla birlikte dünyanın hidrokarbon kökenli enerji kaynakları bakımından en önemli iki üretim bölgesinin oldukça yakınındadır. Bu bağlamda kendisini petrol ve doğal gaz boru hatlarının geçtiği önemli bir geçiş ve kavşak noktası olarak konumlandırmaya çalışmaktadır.

³ Gazete manşetlerinden bazıları: "Adriyatik'te petrol ve gaz - Hırvat turizminin intiharı", "Adriyatik'te petrol ve planların çıkarılması - turizme zarar mı yoksa iyi kazançlar mı?", "Bölünmüş Hırvatistan'da sondaj: Norveçliler neden biliyor ve yapabilir, Hırvatlar ise bölünüyor ve tartışıyor?" vb.

Son otuz yılda Türkiye'nin yıllık enerji tüketimi üç kata kadar arttığından dolayı enerjiye büyük önem verilmektedir (Climate Transparency, 2021). Türkiye'de, 1990 yılında kişi başı elektrik enerjisi tüketimi yaklaşık 1.000 kWh seviyesindeyken, 2018 yılında söz konusu değer 3.709 kWh olmuştur (T.C. Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı, t. y.). Ayrıca Türkiye, Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Teşkilatı (OECD) üye ülkeleri arasında son yirmi senede en hızlı büyüyen enerji talebine sahip ülke ve Çin'den sonra dünyada artan elektrik ve doğal gaz talebinde ikinci sırada yer almaktadır (Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, t.y.). Öte yandan ilgili bakanlık, enerji tasarrufu yaparak toplam tüketimin 2011 yılı baz alındığında 2023 yılında kadar %20'ye varan bir gerileme potansiyeli olduğunu düşünmektedir (T.C. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, t.y.).

Yüksek düzeyde merkezîyetçi yönetime sahip bir ülke olan Türkiye'nin enerji politikası da ülke gerçeklerinin dikkate alındığı bir ilkeye dayanmaktadır. Devlet enerji stratejisi, Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı'nın internet sitesinde altı kısa madde halinde sunulmuştur:⁴

1. Artan talep ve dışa bağımlılığı dikkate alarak, petrol ve doğal gazın tedarikinde güzergâh ve kaynak çeşitlendirmesini sağlamak,
2. Bölgesel ve küresel enerji güvenliğine katkıda bulunmak,
3. Enerjide bölgesel ticaret merkezi olmak,
4. Enerji zincirinin her aşamasında sürdürülebilir kalkınma bağlamında sosyal ve çevresel etkileri dikkate almak,
5. Yerli ve yenilenebilir enerjinin elektrik üretimindeki payını artırmak,
6. Nükleer enerjiyi sepetimize dâhil etmek (t.y.).

Yukarıda belirtilen maddelerden anlaşılacağı üzere mevcut strateji, var olan enerji piyasası koşulları ile uyumludur. Türkiye, enerji ihtiyacının ¼'nü ulusal kaynaklardan karşılamasına rağmen, halen büyük ölçüde dışa bağımlıdır ve bu bağımlılığı azaltmanın yollarını aramaktadır.

Enerji tüketiminden bahsedildiğinde, (kişi başına yılda yaklaşık yetmiş GJ ile) Türkiye'nin dünya ortalamasına yakın olduğu söylenebilmektedir (Climate Transparency, 2021). Enerji tüketiminin toplamı ele alındığında, %80'den fazlası hâlâ fosil yakıtlardan gelen altı milyar GJ birincil enerjiden söz edilmektedir. Bazı istatistikler, enerjinin yaklaşık %25'inin konutlarda (binalarda) kullanıldığını ve bunun %80'den fazlası ısınma amaçlı kullanım olduğunu göstermektedir. (Çoban 2020: 136).

Enerji Kaynakları ve Türkiye

Modern çağda enerji kaynaklarına olan talebin artması göze çarpmaktadır. Artan enerji ihtiyacı hem makro hem de mikro seviyelerde görülmektedir. Haneler, küçük tesisler, aynı zamanda büyük fabrikalar ve tüm ülkeler enerjiye bağlıdır. Bu bağlamda -fosil yakıt kaynakları açısından zengin veya fakir olsun- tüm ülkelerin hem stratejik hem de ekonomik olarak gelişimi petrol ve doğal gaza bağımlı hale gelmiştir. Sanayi devrimi

⁴ 2019-2023 dönemi için hazırlanan resmi devlet stratejik planı T.C. Enerji Bakanlığı'nın internet sitesinde yayınlanmıştır. Söz konusu belgede belirlenmiş olan yedi amaç ve otuz bir hedef bulunmakta, bu hedeflere yönelik toplamda yüz on üç performans göstergesi de yer almaktadır.

ile katlanarak artan enerji kaynaklarına duyulan ihtiyaç, iki büyük sorunu da beraberinde getirmiştir: Fosil yakıtların zamanla yok olacak olması ve kullanımlarının iklimi olumsuz bir şekilde etkilemesi.

Peki, bu enerji kaynakları nelerdir? Enerji kaynakları esas olarak yenilenemeyen ve yenilenebilir enerji kaynakları olarak ikiye ayrılmaktadırlar. Dünyadaki rezervleri sınırlı olan yenilenemeyen kaynaklar daha konvansiyonel olup fosil yakıtları ve nükleer yakıtları olmak üzere ikiye bölünmektedirler.

Fosil yakıtlar şunlardır: benzinin üretildiği *yağ*; ısınma, elektrik üretimi ve yakıt için kullanılan *doğal gaz*; ve ısıtma, çimento, katran ve köpük üretimi için kullanılan *kömür*. *Nükleer enerji* ise düşük karbonlu elektrik üretimini teşvik etmekle beraber nükleer atığın önemli bir iklim ve çevre sorunu teşkil etmesi dolayısıyla çok tartışılan bir konudur.

Öte yandan; rüzgâr, su, güneş, biyokütle ve jeotermalde elde edilen enerji sınırsız miktarda mevcuttur. *Güneş enerjisi*, güneş panelleri aracılığıyla depolanabilir ancak mevsimseldir ve uygun şekilde depolanmadığı takdirde tüm ihtiyaçları karşılayamaz. *Rüzgâr enerjisi* daha ucuz kaynaklardan biri olup ancak dezavantajları da vardır: rüzgâr türbinlerinin daha geniş alanlara kurulması gerekmekte, rüzgâr çiftlikleri ise çevreye zarar verebilmektedir. Diğerlerinin yanı sıra, özellikle hızlı nehirlerde verimli olan *hidroelektrik* ve sıcak su açığa çıkaran *jeotermal enerji* vardır. Bu kaynaklar daha uygun maliyetli ve çevre dostu olmasına rağmen, altyapılarının kurulması oldukça pahalı olup çoğu zaman pratik değildir, bu nedenle yenilenebilir kaynaklar hâlâ ihmal edilmektedir.

Yenilenemeyen Enerji Kaynakları

Sağlık açısından ciddi olumsuz sonuçlara neden olan ve hava kirliliğinde önemli bir oynayan kömür; Türkiye’de birincil enerjinin ¼’ünü temsil ederken, elektrik üretiminin 1/3’ten fazla bir paya sahiptir (Climate Transparency, 2021). Elektrik üretiminde kullanılan doğal gazın tamamının ithal edilirken hem de termik santrallerde elektrik üretiminde ithal kömür kullanılması Türkiye’nin elektrik üretiminde ithalata (yaklaşık %50 ile) bağımlı hale geldiğinin göstergesidir (Yıldızhan 2017: 1923). İthalat, yerli kömür kullanımının elektrik üretiminde daha fazla kullanılması ve dışa bağımlılığın azaltılması için zaman zaman ek vergilerle azaltılmaya çalışılmaktadır. Fosil yakıtların Türkiye’nin enerji üretimindeki payları yaklaşık %83 oranındadır (Climate Transparency, Turkey, 2022).

Türkiye’de üretilen enerjinin yaklaşık olarak ¼’ü doğalgazdan elde edilmektedir. Doğalgaz, Türkiye’ye; Rusya (%33,6), Azerbaycan (%24), İran (%11,1) ve ayrıca LNG yoluyla Nijerya ve Cezayir’den gelmektedir (Adal, 2022). Güncel verilere göre, doğalgazın sektörel olarak yaklaşık 1/4’ ü sanayide, ¼’ü ise evlerde kullanılmakta, tüm enerji ihtiyacının yarısının gazdan karşılandığı görülmektedir⁵. Doğalgaz ile elektrik üretimi arasındaki ilişki gözönünde bulundurulduğunda, bunun yağışlı günlerle sıkı bir bağlantısının olduğunu, istatistiklere göre yağmurun daha fazla yağdığı yıllarda elektriğin doğalgaz yerine daha fazla hidroelektrik santrallerinden üretilmeye çalışıldığını söylemek mümkündür (Climate Transparency, 2021). 2020 ve 2021 yıllarında Türkiye Cumhurbaşkanı Erdoğan, Türkiye’nin Karadeniz’de belirli gaz rezervleri bulunduğunu açıklamıştır (<https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-54585247>). Doğu Akdeniz’de doğalgaz arama çalışmaları halen Güney Kıbrıs Rum Kesimi ve Yunanistan ile diplomatik bir anlaşmazlığın konusudur.

⁵ Türkiye’de toplam enerji tüketiminin dağılımı için bakınız: cevresehgostergeler.csb.gov.tr/sectorlere-gore-toplam-enerji-tuketimi-i-85800, Erişim Tarihi: 30 Mayıs 2022.

Türkiye'nin enerji üretiminde kullandığı enerji kaynaklarından biri de petroldür. 2020 yılı verilerine göre petrol en fazla kullanılan yakıttır ve petrole olan talep her geçen yıl artmaktadır, ülkede petrol ağırlıklı olarak ulaşım sektöründe kullanılmaktadır (Climate Transparency, 2021). Petrol talebinin azaltılması için elektrikli ve hibrit otomobil ve otobüslerin geliştirilmesi konusunda çalışmalar devam etmektedir.

Nükleer enerji de yıllardır gündemde olan bir konu olup Türkiye'nin enerji bağımsızlığı için büyük arz etmektedir. Mersin Akkuyu nükleer santrali şu an yapım aşamasında olan tek nükleer santral projesidir ve 2026 yılı itibarıyla tam kapasiteyle devreye girmesi beklenmektedir (Akkuyu Nükleer - Rosatom, tarih yok). Bu projenin dışında Sinop'ta ve Kırklareli'nde de nükleer santral projesi hayata geçirilmek istenmektedir. Rusya'nın Ukrayna'yı işgalinin yol açtığı mevcut güvenlik ve enerji krizi göz önüne alındığında, yap işlet devret modeliyle Rusya tarafından finanse edilen nükleer santral projesinin -hayata geçen yaptırımlardan dolayı- sekteye uğrayabilecek olmasından endişe duyulmaktadır.

Yenilenebilir Enerji Kaynakları

Yenilenebilir enerji kaynakları, AB'nin ve aynı zamanda çok sayıda dünya ülkesinin enerji stratejilerinde önemli bir öncelikli hedef haline gelmiştir. Yenilenebilir kaynakların kullanımının kirlilik, ekosistem ve biyolojik sistemler üzerindeki olumsuz etkileri azaltması konusunda önemi büyük olmakla birlikte önceliğin enerji kaynaklarını çeşitlendirmek olduğu çok açıktır. Ancak bu kaynakların ana dezavantajı, meteorolojik koşullara oldukça fazla bağımlı olmalarıdır, dolayısıyla tüm yenilenebilir kaynakların her zaman bir alternatifi olmalıdır.

Türkiye'de farklı yenilenebilir enerji kaynaklarına yatırımlar yapılmakla birlikte, en fazla üretim hidroelektrik santrallerden elde edilmekte olup ulusal elektrik ihtiyacının yaklaşık 1/5'ni karşılamaktadır (Climate Transparency, 2021). Ancak, daha önce de belirtildiği gibi, doğal kaynaklar dış etkenlere karşı oldukça hassastır, bu nedenle Türkiye'de örneğin hidroelektrik santrallerden üretilen elektrik, yağışların daha fazla olduğu yıllarda artmaktadır. Buna rağmen yenilenebilir kaynakların rekabetçi gelişimi yine en çok elektrik alanında görülebilmektedir, böylece 2021'de hidroelektrik hariç diğer yenilenebilir enerji kaynaklarından daha fazla elektrik üretilmiştir (Hürriyet Daily News, 2022).

Türkiye, coğrafi konumu nedeniyle güneş enerjisinin üretilmesi için uygun olup ülke elektriğinin %4'ü güneş panellerinden üretilmektedir (Climate Transparency, 2021). Güneşin yanı sıra, başta Ege ve Marmara bölgeleri olmak üzere rüzgâr enerjisinin önemi de giderek artmaktadır (T.C. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, t.y.). Türkiye'de jeotermal sahaların sistematik olarak araştırılması 50 yıldır devam etmektedir. Batı Anadolu'da mevcut olan jeotermal kaynak zenginliği sayesinde, jeotermal enerji bazı bölgelerde yıllardır ısıtma için kullanılmaktadır. Kurulu güç açısından Türkiye, dünyada (ABD, Endonezya ve Filipinler'den sonra) dördüncü, ısı birimi açısından ise Çin'den sonra ikinci sırada yer almaktadır (Cariaga, 2022).

Enerji Hatları ve Türkiye

Halihazırda Türkiye'den çok sayıda doğal gaz ve petrol boru hattı geçmekte olup çalışmamızın odağında olan *Türk Akımı'dır*. Rusya'dan başlayıp Türkiye üzerinden Avrupa'ya uzanan boru hatlarının Rusya'yla iyi ilişkileri olan ülkelere geçmesi, farklı güzergâhlardaki hatlar aracılığıyla da Avrupa'ya Rus gazının ulaştırılıyor olması nedeniyle kaynak çeşitlendirilmesi çabalarına katkıda bulunmamaktadır. *Türk Akım*, Rusya gazına bağımlı olan Romanya ile Bulgaristan'dan geçmekte, Rusya'nın Avrupa'daki en büyük müttefiki

olan Sırbistan üzerinden devam etmekte ve Brüksel ile ilişkileri son dönemlerde sıkıntılı olan Macaristan üzerinden devam etmektedir. Gazın geçtiği ülkelerin hepsinde şu anki hükümetler, sistemleri ve ideolojileri ile AB'ye sıkı sıkıya bağlı olmayan, hatta tam tersine bazı durumlarda Rusya'ya daha yakın olan ülkelerdir. Bu bağlamda AB, Batı Balkanlar'a yönelik stratejisini daha ısrarlı bir şekilde takip etmelidir. Görünen o ki, bölgesel aktörlerin, Brüksel ile ilişkilerini sorgulamaya ve buna bağlı olarak başka yerlerde güvenlik garantörü aramaya başlamasının ana nedeni, AB'nin izlediği politikadaki tutarsızlığıdır (Hake ve Radzyner, 2019: 14).

Öte yandan, Rusya-Sırbistan ilişkileri ve Türkiye-Bosna Hersek-Sırbistan üçlü mekanizması bölge açısından önemli bir süreçtir. Çünkü her üç ülke de NATO'daki konumları ve AB'yle ilişkileri nedeniyle farklı görüşlere ve politikalara sahiptir (Mulalic, 2019: 138). Hem Rusya hem de Türkiye, Balkanlar ve özellikle Sırbistan'daki etkililiklerini güçlü bir şekilde arttırarak AB'ye karşı konumlarını güçlendirmektedirler. AB'nin, Sırbistan'ın Rusya ile yakınlaşmasına tavrı olumlu değildir. NATO ve AB'nin stratejik çıkarları, Rusya'nın Avrasyacılık emelleri ve Türkiye'nin eğilimleri ile örtüşmemektedir. NATO ve AB'nin aksine Rusya ve Türkiye'nin Balkan coğrafyasına özel stratejileri vardır.

"Sürdürülebilir demokrasi, özgürlük ve ekonomik büyüme beklentilerinin ancak AB'ye yakın olduğu zaman mümkün olacağını" belirten AB yanlısı "The Globalist" gazetesindeki makaleler de yine bu bağlamda yorumlanmalıdır. Söz konusu kaynaklar, Putin ve Erdoğan'ın niyetlerini samimi bulmamakta, aksine "bölgenin kırılganlığını uzun vadeli stratejik hedefleri için sömürdüklerini" iddia etmektedirler (Ben-Meir, 2018).

ADRYATİK BÖLGESİNDE HIRVATİSTAN VE TÜRKİYE ARASINDA İŞ BİRLİĞİ POTANSİYELİ

Herhangi bir iş yatırıma başlamadan önce, piyasayı incelemek için ülke risk verileri kullanılabilir. Bu konuda sıkça başvurulan Coface internet veri tabanına göre, hem Hırvatistan hem de Türkiye'nin belirli avantajları ve dezavantajları bulunmaktadır. Hırvatistan'ın başlıca avantajları şunlardır: Uzun sahil şeridi, petrol ve gaz işletme potansiyeli, 2023'te Avro bölgesine katılacak olması, Avrupa Birliği fonlarından sağlanan destek ve yüksek kaliteli altyapı. Türkiye'nin güçlü yönleri arasında; pandemiden hızlı bir şekilde kurtulma, konumu ve büyük pazarlara yakın olmasının stratejik önemi, güçlü ve çeşitli üretim bilgisi, genç ve eğitimli nüfus, açıkların azaltılması ve genel enerji karışımında yenilenebilir kaynakların önemli bir paya sahip olması yer almaktadır.

Öte yandan, Hırvatistan'ın zayıf yönleri de mevcut: Turizme olan bağımlılık, yüksek özel ve kamu borcu, yolsuzluk sorunları, verimsiz yönetim ve yargı, uzun ve verimsiz ticari iflas davaları, rekabet eksikliği, yüksek işsizlik oranı ve göç nedeniyle işgücü sıkıntısı, vasıflı işçilerin gitmesi ve nüfus azalması. Türkiye'nin olumsuz yönleri ve riskleri söz konusu olduğunda; enerji ithalatına bağımlılık, yüksek enflasyon, ekonominin yüksek seviyelerdeki kısa vadeli özel dış borçlardan kaynaklanan kırılganlığını, krediye dayalı büyümenin yüksek borç seviyelerine neden olması ve para politikası konusunda belirsizlik ön plana çıkmaktadır (Coface For Trade, 2022).

Yukarıdaki yorumlardan yola çıkıldığında, enerjinin, Hırvatistan ile Türkiye arasında bir iş birliği alanı olduğu açıktır. Öte yandan, iki ülkenin birbirini tamamlayabileceği başka bir iş birliği alanı da işgücüdür. Hırvatistan, hem nüfus artış hızının düşük olması hem de göç nedeniyle yıldan yıla nüfusu azalan bir ülke görünümündedir. Öte yandan Türkiye'nin nüfusu artmaya devam etmektedir. Dolayısıyla işgücünün ihraç edilme olasılığı söz konusudur.

1993 yılından bu yana kümülatif olarak bakıldığında; Türkiye, Hırvatistan'a doğrudan yatırım açısından 19. sırada yer almaktadır. Bu yatırımlar en çok; inşaat, toptan satış, otel, restoran, finans, sigorta ve emeklilik fonları, kültür ve spor faaliyetleri, gayrimenkul yatırımları gibi alanlarda karşımıza çıkmaktadırlar. Hiç şüphe yoktur ki yatırım konusundaki bu olumlu hava, ekonomi alanındaki ikili anlaşmalardan da etkilenmekte. Bunların en önemlileri; çifte vergilendirmeyi önleme, yatırımların teşviki ve karşılıklı korunması, ekonomik iş birliği ve benzerleridir. Ayrıca, Türkiye'nin ticari kuruluşlarına dış pazarları araştırmaları için sağladığı teşvikler de önemlidir.

Tablo 1. Hırvatistan'ın Türkiye'ye İhracatı (2021)

Ürün etiketi	ABD Doları (\$)
Demir ve çelik	223,895
Gemiler, tekneler	28,949
Elektrikli makine te teçhizat	18,866
Mineral yakıtlar, mineral yağlar	18,279
Tabaklama veya boyama özleri	15,775
Makineler, mekanik cihazlar	13,466
Diğerler	...
TOPLAM	388,474

Kaynak: <http://trademap.org/>, 4 Haziran 2022'de erişilmiştir.

Tablo 2. Türkiye'nin Hırvatistan'a İhracatı (2021)

Ürün etiketi	ABD Doları (\$)
Makineler, mekanik cihazlar	84,668
Elektrikli makine te teçhizat	50,331
Demir veya çelikten eşyalar	46,591
Plastikler ve bunlardan mamul eşya	42,164
Demiryolu harici araçlar ve parçaları	41,779
Demir ve çelik	27,242
Diğerler	...
TOPLAM	527,014

Kaynak: <http://trademap.org/>, 4 Haziran 2022'de erişilmiştir.

İlk büyük yatırım 1998 yılında Türk Hava Yolları'nın Zagreb'de şube açmasıyla gerçekleşmiştir. Bunu, *Rixos* şirketi (*Libertas* oteli) ve *Uzel Turizm* şirketi (Dubrovnik'teki *Pucić Palace* oteli) olmak üzere çok sayıda yatırım izlemiştir. *Doğuş Holding'in* Šibenik, Sukošan ve Zadar'daki (Mandalina, Dalmaçya ve Borik) marinalara yaptığı yatırımlar özellikle iki ülke arasındaki ilişkiler açısından önemli bir yatırımdır. *Süzer Grubu*,

bankacılık yatırımlarından 2012 yılından bu yana *KentBank d.d.* olarak faaliyet gösteren *Banka Brod d.d.*'nin sermayesinde %50'den fazla paya sahip olarak finans sektöründe faaliyet göstermektedir (Şimara, 2021).

Buna ek olarak, mevcut demiryollarının yenilenmesi ve Križevci-Korpivnica- Macaristan sınırındaki demiryolunun ikinci hattının inşaatı halen devam etmektedir. Değeri KDV hariç 2,41 milyar kuna olan ve %85'i AB fonlarından ortak finanse edilen projeyi Cengiz İnşaat gerçekleştirmektedir. Enerji sektöründeki yatırımlar çalışmanın ilerleyen bölümlerinde ele alınacaktır.

Türkiye, doğalgaz ve petrol rezervleri açısından zengin bir ülke olmasa da enerji kaynaklarının yoğun olarak bulunduğu Ortadoğu ve Hazar Bölgesi ile komşu durumundadır. Coğrafi konumu nedeniyle Türkiye, enerji kaynaklarının oldukça büyük olan Avrupa pazarına aktarılmasında önemli bir aktör olarak da karşımıza çıkmaktadır. Bu yönüyle Türkiye, petrol ve doğalgaza sahip ülkeler ile bunları talep eden ülkeler arasında doğal bir coğrafi transit güzergâhı olarak konumlanmıştır (Kakışım, 2020: 256).

Petrol ve doğalgazın geçtiği ülkeler transit ve üs (*hub*) olarak ikiye ayrılmaktadır: Transit ülkelerde (üretici, tüketici ve transit ülke arasında imzalanan) belirli bir anlaşmaya göre boru hatları inşa edilmekte, kontrol transit ülke tarafından sağlanmakta, fiyat ise üretici ile tüketici arasında belirlenmektedir. Öte yandan üs ülkelerinde enerji merkezleri (*Hub*) yapılmakta, söz konusu ülkeler topraklarından geçen enerji kaynaklarını başka ülkelere satabilmekte ve üreticiden bağımsız bir şekilde fiyatları vb. satış koşullarını kendileri belirleyebilmektedirler (Kakışım, 2020: 257).

Türkiye'nin Balkanlara Bakışı

Türkiye ile Güneydoğu Avrupa ülkeleri arasındaki iş birliği konusu açıldığında, kültürlerin iç içe geçmesiyle sonuçlanan; dil, gastronomi, kültür, gelenekler, din vb. unsurlar üzerinde güçlü bir etki bırakan uzun tarihi bağlar vurgulanmaktadır. Türkiye ile ilgili kavramlar, klişeler ve önyargılar çoğunlukla Türklerin (çoğu zaman Müslümanların tümü Türk olarak adlandırılmakta) barbarlıkla suçlandığı destansı bir geleneğe dayanmaktadır.⁶ Türk karşıtı anlatı ve tavrı edebiyatta da mevcuttur, ancak son yıllarda Türk dizi endüstrisinin güçlenmesi ve Türk edebiyatının popülerleşmesi ile çağdaş Türkiye daha yakından tanınmaya başlanmış, böylece eski kavramlara yüklenen karşıtlık baskın olmaktan çıkmıştır.

Girişimcilik potansiyelinin değerlendirilmesi sadece maddi faktörlere değil, aynı zamanda sosyo-kültürel özelliklere de dayandığı için iş birliğini geliştirme konusunda kültürel değerler ve sahip olunan bakış açıları önemli unsurlar olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Bazı kültürel değişkenler ve değer perspektifleri arasındaki ilişki açısından Türkiye ile Balkan ülkeleri arasındaki benzerlikler aktörler arasındaki iş birliğini kolaylaştırmaktadır. Nitekim, Türkiye'nin Balkanlar ile olan iyi ulaşım bağlantılarından dolayı, bazı araştırmacılar bu yatırımları sınır ötesi değil bölgesel olarak görmektedir (Tekin vd., 2021: 309).

Türkiye'nin yanı sıra Rusya ve Çin'in de son zamanlarda Batı Balkanlar'a yoğun bir ilgi gösterdikleri söylenebilir. Rusya'nın doğrudan yatırımı özellikle Karadağ ve Bosna-Hersek'te önemliyken Türkiye; Arnavutluk, Kosova ve Kuzey Makedonya için büyük önem taşımaktadır (Hake ve Radzyner, 2019: 14).

⁶ Balkanlarda yaşayan Türkler hakkında önyargılar için: Dukić D. (2004). *Sultanova djeca: predodžbe Turaka u hrvatskoj književnosti ranog novovjekovlja*, Thema, Zadar; Nekić, A. (2012). *Europske predodžbe o „turskoj“ prijetnji (14.-16. stoljeće)*. *Povijesni prilozi*, 31 (43), 81-118.; Abadžić Navaey, A. (2011). *Predodžbe o Turcima u hrvatskoj nastavi povijesti // IV. međunarodni turkološki simpozij zemalja jugoistočne Europe / Hafiz, Nimetullah (ur.). Prizren: The Balkan Turkology Research Center, 111-122.*

Sırbistan'daki Türk yatırımlarının artması, Türkiye'nin Balkanlar'a olan ilgisinin *yumuşak güç* çerçevesinin dışında incelenmesi gerektiğini göstermektedir.

Mevcut literatür genel olarak Rusya'nın bölgenin doğal gaz ve petrol ihtiyacının karşılanmasında ana tedarikçi olarak lider rolünü sürdürmeye devam ettiğini ve eş zamanlı olarak AB'nin enerji tedarikçilerini artırma ve enerji kaynaklarını çeşitlendirmeye çalışmasının ne kadar önemli olduğunu vurgulasa da Türkiye'nin pozisyonu genellikle göz ardı edilmektedir. Ancak Türkiye, enerji güvenliği açısından büyük bir potansiyele sahip olup endüstriyel talebi karşılamak için artan miktarlarda enerji ithal etmesine rağmen, jeostratejik ve jeopolitik konumu dünyanın bilinen doğal gaz rezervlerinin önemli bir miktarına sahip bölgelere yakındır (Önsoy ve Udum, 2015).

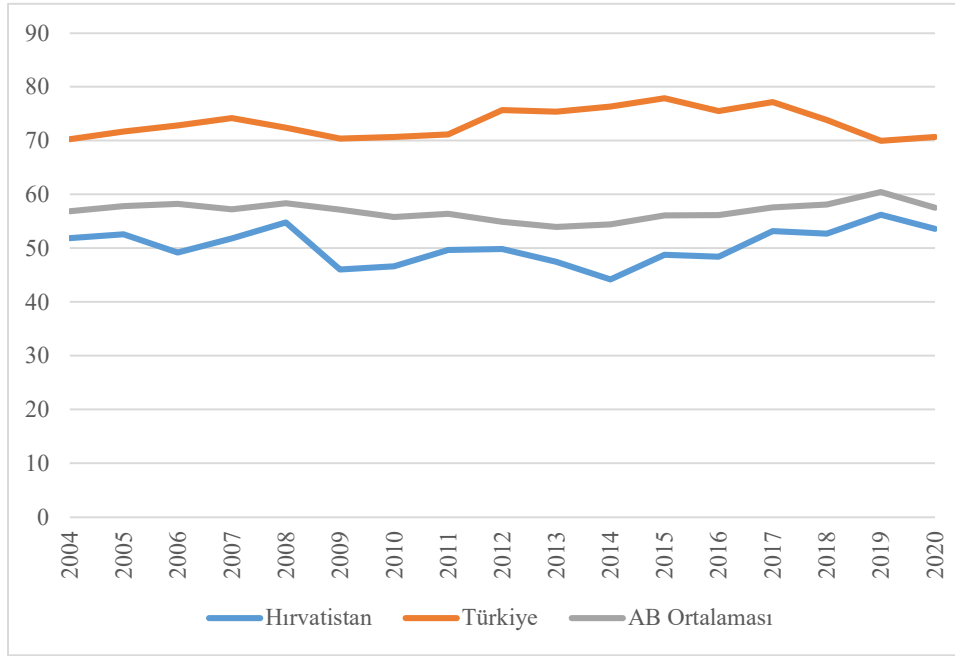
Hırvatistan ile Türkiye Arasındaki Enerji İş Birliği

Hırvatistan ile Türkiye arasındaki ilişkiler tarihsel bir geçmişe sahip olmakla birlikte iki ülke arasındaki modern anlamdaki ikili ilişkiler 1992 yılında başlamıştır. Yugoslavya'dan ayrılıp bağımsızlığını ilân eden Hırvatistan'ın Türkiye tarafından resmî olarak tanınması, Batı Balkanlar'da savaşın başladığı dönemle kesişmiştir. Soğuk Savaş sonrasında Balkanlar'a olan ilgisini dile getirerek kendini yoğun bir şekilde bölgedeki istikrarın koruyucusu olarak konumlandırmak isteyen Türkiye ilk önce çatışmaların durdurulmasında etkili bir rol oynamıştır.

Tam da bu kaotik dönemde başlamış olan Hırvatistan ile Türkiye arasındaki ikili ilişkiler, her iki ülkenin AB'ye katılma arzusuyla ikinci bir evreye girmiştir. Ekim 2005 yılından beri "aynı yolun yolcusu" olan iki ülke arasındaki temaslar, her iki ülkenin mevzuatlarının Avrupa standartlarıyla uyumlu hale getirilmesi konusunda yoğunlaşmıştır. Ancak 2013'e kadar tüm fasılları kapatıp AB'ye girme hakkını kazanan Hırvatistan'ın aksine Türkiye çeşitli sebeplerden dolayı Birliğe hâlâ katılmamıştır. Türkiye'yle ilişkiler açısından Hırvatistan'ın AB'ye girmesinin önemi, iki ülkeden birinin artık aday ülkesi değil üye ülke olmasıdır.

Hırvatistan ve Türkiye'nin enerji ithalatına olan bağımlılığı karşılaştırıldığında, Hırvatistan'ın Avrupa ortalamasının biraz altında, Türkiye'nin ise biraz üzerinde bağımlılık oranına sahip olduğu görülmektedir.

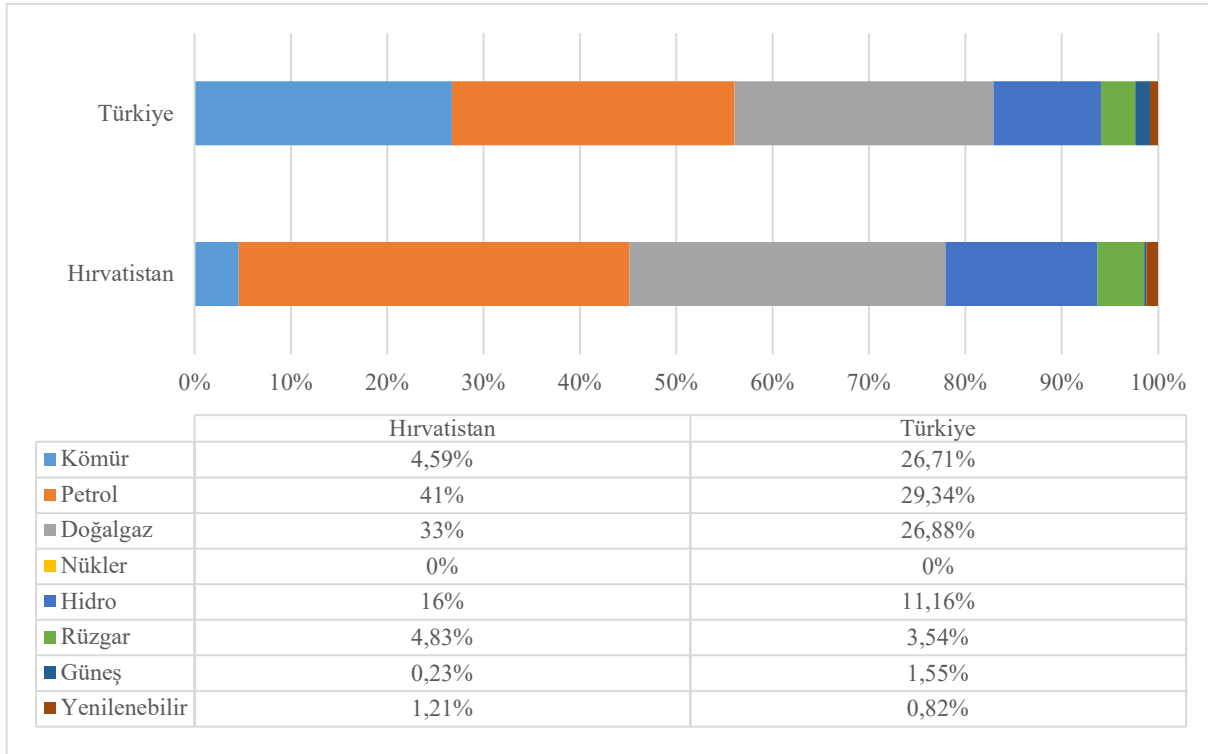
Sekil 1. Enerji ithalatı bağımlılığı.

Kaynak: <https://appsso.eurostat.ec.europa.eu>, 15 Nisan 2022 tarihinde erişilmiştir

Türkiye ile Rusya arasında Karadeniz konusunda artan iş birliğinin yanı sıra Türkiye'nin Panonya ve Adriyatik'teki etki alanını genişlettiği gerçeğini de göz önünde bulundurduğumuzda, yeni ulaşım koridorları için Sırbistan'ın tercih edilmesinin sebep-sonuç bağlantısı içerisinde incelenmesi gerekmektedir. Böyle bir odak değişikliği dolaylı olarak Hırvat güzergâhlarının/koridorlarının ihmal edilmesine, Karadağ ve Arnavut kıyılarının güçlendirilmesine yol açmaktadır.

Şekil 2. Toplam enerji arzı.

Kaynak: <https://www.iea.org/>, 15 Nisan 2022 tarihinde erişilmiştir

Şekil 2’de görüldüğü gibi, enerji kaynaklarının çeşitliliği söz konusu olduğunda, iki ülke arasında benzerlik olduğu görülmektedir. En büyük benzerlik, Türkiye’de toplam enerji tüketiminin %82,93’ünü, Hırvatistan’da ise %78,59’unu oluşturan yenilenemeyen enerji kaynaklarına olan yüksek bağımlılıktır. Hırvatistan, AB’nin kömür kullanımını sona erdirme stratejisi bağlamında bu hedefe yaklaşıyorken kömürün Türkiye’nin enerji üretiminin önemli bir bileşeni olduğu net olarak görülmektedir.

Öte yandan, yenilenebilir enerji kaynakları söz konusu olduğunda, her iki ülke de en çok hidroelektrik potansiyelini kullanırken, rüzgâr enerjisi, güneş enerjisi ve diğer enerji türlerinin hâlâ oldukça ihmal edildiği açıktır. Yukarıdaki grafiğin görünümünün, Türkiye’nin ilk nükleer santrali olan Mersin Akkuyu Nükleer Santrali’nin 2023 yılında birinci reaktörünün devreye girmesiyle değişmesi söz konusu olacaktır. Toplam 4 reaktörden oluşacak nükleer santralin 2026 yılında tamamlanması beklenmektedir (Doğruluk Payı, 2017).

İlk Hırvat jeotermal santralinin Türk MB Holding (BLT)’in yatırımıyla açılmış olmasından dolayı Türkiye ve Hırvatistan’ın, jeotermal enerji söz konusu olduğunda birbirine sıkı sıkıya bağlı olduklarını söylemek mümkündür. 2019 yılının sonunda Hırvatistan’daki Bjelovar şehrinin yakınlarında açılan bu jeotermal santrali aynı zamanda kıta Avrupası’nın ikili teknolojiye (organik Rankine çevrimi veya ORC) sahip en büyük enerji santrali olarak -16.5 MW kapasiteye sahip- tüm Bjelovar’a elektrik sağlamaktadır. Projenin yürütülmesini sağlayan Hırvat ve Türk ortakları arasında anlaşmazlıklar yaşanmasının ardından Legrad yakınlarında inşa edilmesi planlanan ve beklenen gücü 19,9 MW olan bir başka jeotermal projesinden şimdilik vazgeçilmiştir. Dahası, Bjelovar’daki santral konusunda mülkiyet sorununun sonunda, Hırvat

medyası santralin 2022 yılının Şubat ayında geçici olarak işletmeyi ve elektrik üretimini durdurduğunu bildirmiştir (Nezirović, 2022).

Ayrıca bir başka Türk şirketi Soyak Holding de jeotermal enerji de dahil olmak üzere Hırvat enerji sektöründe doğrudan yatırımlara başlamıştır. Soyak, Hırvat Hidrokarbon Dairesi tarafından duyurulan hidrokarbonların işletilmesine yönelik imtiyaz çağrısına başvurarak faaliyete geçmiştir. İlk kuyunun sondajının Ocak 2023, ikinci kuyunun ise Mayıs 2023'te tamamlanması ve akabinde İşletme Sözleşmesi alındıktan sonra 4 ila 6 yeni kuyu daha açılması ve elektrik santrali kurulması planlanmaktadır.

Hırvatistan'da son zamanlarda enerji sektöründeki en büyük yatırım Fransa tarafından yapılmıştır. Söz konusu 50 milyon avroluk yatırım sayesinde biyokütle kojenerasyon tesisinde yaklaşık 40.000 megavat saat elektrik üretilmektedir. Önümüzdeki yıl boyunca Hırvatistan; Kurtarma ve Dayanıklılık Mekanizması, REPowerEU ve diğer AB fonlarından sağlanan fonların kullanımı da dahil olmak üzere yeşil ve dijital dönüşüm ile enerji güvenliğine yönelik kamu yatırımlarını arttıracaktır.

Hırvatistan'ın toplanan veriler ile ölçüm ve test sonuçlarından oluşan bir veri tabanına sahip olmasının büyük bir avantajı olduğu açıktır. Bu veri tabanı; potansiyel yatırımcılara büyük ölçüde yardımcı olmakta, zaman kazandırmakta ve -en önemlisi olarak- yatırım riskini azaltmaktadır. Söz konusu veri tabanı, Hidrokarbon Ajansı tarafından toplanmış ve sınıflandırılmıştır. Veriler, büyük petrol şirketi olan INA'nın gerçekleştirdiği aramalarda gaz ve petrol yerine yeraltı jeotermal su kaynaklarıyla karşılaştığı durumda kaydettiği ve son 40 yıldır yürütülen araştırmaların sonuçları olarak toplanan bilgilerden oluşmaktadır (Carić Herceg, 2021).

Ancak iyi bir teknik altyapının varlığına rağmen bürokratik işlemler süreci yavaşlatmaktadır. Hırvat yargısı, Bjelovar yakınlarındaki santral konusunda Hırvat ve Türk iş ortakları arasındaki anlaşmazlığın çözülmesi konusunda oldukça yavaş hareket etmiştir. Böylesi olumsuz bir deneyim, hukuk sistemine güvensizlik ve potansiyel yatırımcılarda olumsuz bir kanaatin oluşmasına neden olmaktadır. Ulusal yasaları ve aynı zamanda AB müktesebatı açısından Hırvatistan, özellikle yabancı yatırımcılar söz konusu olduğunda, çok daha verimli ve etkili tepki vermelidir. Öte yandan yabancı yatırımcıların da yatırım yaptıkları ülkeyle daha iyi bir koordinasyon içinde olmaları gerekmektedir. Hukuk sistemine ve diğer şartlara aşına olan yerli işgücünün istihdam edilmesi, iş birliğinin verimliliğini artıracığı ve görevin kötüye kullanılması olasılığını azaltacağı söylenebilir.

Enerji kaynakları yenilenemeyen (fosil: kömür, petrol, doğal gaz; nükleer: uranyum ve plütonyum) ve yenilenebilir (hidroelektrik, rüzgâr, güneş, jeotermal, biokütle vb.) olarak ikiye ayrılmaktadır. Özellikle son birkaç on yılda atmosfere karbondioksit salınımının azaltılmasında büyük rol oynayan yenilenebilir enerji kaynaklarının önemi vurgulanmıştır. Yenilenebilir enerji kaynaklarında ısrar, AB politikasının önemli bir parçası olup rüzgar, su, güneş ve biokütleden elde edilen enerjinin payının artırılması, enerji sürdürülebilirliğinin büyümesini doğrudan etkilemektedir. Küresel risk ve tehditler açısından enerji arz güvenliğinin güçlendirilmesi için enerji hammaddelerinin ithalatına bağımlılığın azaltılması önemlidir. Yenilenebilir kaynakların gelecekte geleneksel enerji kaynaklarıyla rekabet etmesi beklenmektedir.

Türkiye, çalışmada şimdiye kadar anlatılan yenilenemeyen enerji kaynaklarına ek olarak, son zamanlarda artan bir şekilde yenilenebilir kaynaklara yönelmektedir. Sıfır karbon hedefi politikası, Enerji Birliği'nin karbondan arındırma ve enerji verimliliği politikası ile uyumludur. Resmi devlet kanalları, rüzgâr enerjisinin elektrik üretimindeki genel enerji portföyündeki konumunun güçlendiğini ve doğal gaz ve kömürü geride

bıraktığını bildirmektedir (Kaya, 2021). Türkiye, toplam enerji üretiminde artan bir paya sahip olan yenilenebilir kaynaklara yatırımlarını her geçen gün arttırmaktadır. Bu nedenle Türkiye, bir yandan Rusya ile Hazar bölgesi arasında alternatif bir güzergâh ülkesi olmanın yanı sıra, kısa sürede yenilenebilir kaynaklardan elde edilen enerjinin üretimi için bir merkez olmaya çalışmaktadır. Bu açıdan Türkiye, enerji konusunda Rusya'ya olan bağımlılığını azaltmak ve enerji arz güvenliğini yeni tedarikçi ülke ve bölgeler ekleyerek arttırmak isteyen AB için ciddi bir alternatif ve güvenilir bir ortak durumundadır.

Hırvatistan ve Türkiye enerjide dışa bağımlılıklarını azaltmak için enerji üretim portföylerini çeşitlendirmenin yanı sıra enerji hatlarının geçtiği merkez güzergâh olmak için de çaba harcamaya ve strateji geliştirmeye devam etmelidirler. Türkiye, artan nüfusu ve büyümeye devam eden ekonomisi nedeniyle enerji tüketimi artmaya devam eden bir ülkedir. Son zamanlarda enerji fiyatlarında meydana gelen yukarı yönlü hareketlenmeler Türkiye ve Hırvatistan gibi enerji açığı olan ülkeler için ithalatın maliyetini endişe verici boyutlara taşımaktadır. Türkiye'nin, geleneksel fosil yakıtlarla artan deneyiminin yanında esnek finans sektörü, girişimci iş yaklaşımı ve geniş bir üretim- mühendislik temeli iki ülke arasında geliştirilmesi öncelikli olabilecek bir iş birliği alanını oluşturmaktadır.

Hırvatistan, rüzgâr potansiyelini kullanmada bir miktar ilerleme kaydetmiş olsa da nispeten güneşli bir ülkenin sahip olduğu potansiyele kıyasla güneş ve güneş ısısından yeterince yararlanamamaktadır. Bir miktar ilerleme kaydedilmiş olmasına rağmen, özellikle konut sektöründe enerji verimliliğini artırma konusunda hâlâ önemli bir potansiyele sahiptir. Uygulamada, mevzuatın kabul edilmesinde ve yeni enerji ve iklim stratejilerinin benimsenmesinde yaşanan gecikmeler beraberinde belirsizlikler yaratınca rüzgâr ve güneş enerjisine yönelik yatırımları yavaşlatmıştır. Giderek sayısı artmakta olan yenilenebilir enerji tesisi yatırımlarının büyük çoğunluğu özel sektöre aittir.

Hırvatistan resmi olarak, AB'nin 2030 yenilenebilir enerji hedefine yönelik katkısını brüt enerji tüketiminin %36,4'ü oranına yükseltmek olarak belirlemiştir. Bu ulusal hedefe ulaşmak için 2.500 MW'ın üzerinde yeni yenilenebilir enerji santralının elektrik sistemine bağlanması gerekmektedir. Ayrıca Hırvatistan, enerji sisteminin geleceğinde kömüre yer vermeyecek ülkeler grubuna dahil olmuştur.⁷ Mevcut koşullara göre, yakın zamanda yapılan bir araştırma, yenilenebilir enerji kaynaklarına geçişin, özellikle coğrafi konumu ve iklim koşulları dikkate alındığında, Hırvat ekonomisi üzerinde olumlu etkileri olduğunu göstermiştir (Pearson, 2021: 123). Rusya'nın Ukrayna'ya müdahalesiyle Şubat 2022'de başlayan savaş tüm dünyada olduğu gibi AB'nin de enerji politikalarını gözden geçirmesine neden olmuştur. Ab bir taraftan Rus enerjisine bağımlılığını azaltmaya çalışırken diğer taraftan da alternatif enerji kaynaklarından yararlanma süreçlerini hızlı bir şekilde devreye sokmaya çalışmaktadır (Mackenzie, 2022).

Karşılaştırılan verilere göre her iki ülkenin de enerji ithalatına bağımlı olduğu görülmekte ki bu durum, onları, yenilenebilir enerji kaynaklarına yatırımları artırmaya ve yeşil ve dijital dönüşümün uygulanmasını hızlandırmaya zorlamaktadır. İki ülke arasındaki olası iş birliğinden bahsedildiğinde, yenilenebilir ve yenilenemeyen enerji kaynakları olmak üzere iş birliği iki yöne doğru genişletebilir. Adriyatik Denizi söz

⁷ Plomin Körfezi'ndeki Plomin termik santrali, Hırvatistan'daki tek aktif kömürlü termik santraldir. Hırvatistan, kömürden temiz enerjiye geçişi hızlandırmak için Powering Past Coal Alliance (PPCA) girişimine katılmıştır (Vrbanus, 2021). Öte yandan, Türkiye'de 52 adet kömür yakıtlı enerji santrali bulunmakta olup, son yıllarda bunların tamamen ve kısmen kapatılmasına yönelik çalışmalara başlanmakta ve mevcutların kanunlara uygun olarak çalışmadığı sıklıkla dile getirilmektedir (Aytaç, 2020).

* AB'nin 2030 yılına kadar sera gazı emisyonlarını %55 oranında azaltma hedefine ulaşmasına yönelik paket

konusu olduğunda Hırvatistan, somut bir adım atmayacak gibi görünmüş olsa da, araştırma faaliyetlerinin güçlendirilmesi durumunda Türkiye ile Hırvatistan arasında bir işbirliği olasılığı da doğabilmektedir. Şöyle ki, daha önce de belirtildiği gibi, Türkiye yıllardır Doğu Akdeniz ve Karadeniz'de doğal gaz ve petrol bulmaya yönelik araştırmalar yapmakta ve bu kapsamda üç sondaj gemisi faaliyet göstermekte olup, 2023 yılı için dördüncü sondaj gemisinin filoya dahil edileceği açıklanmıştır. Aramada iki sismik gemi de kullanılıyor. Hırvatistan, Adriyatik Denizi'nin potansiyelini ihmal etmiş ve doğal afetlerden korkarak petrol arama fikrini desteklememiş olsa da, Ukrayna'daki kriz ve Rus işgalinin yol açtığı yeni jeopolitik durumun bu kararlarını gözden geçirmesine neden olabilir. Ayrıca, enerji arz güvenliğinde yaşanan son gelişmelerden üzerine, AB'nin de fosil yakıtlara yatırım konusunda daha hoşgörülü olacağını varsaymak mümkündür. Nitekim AB'nin Fit for 55* (55 hedefine uyum) hedefleri doğrultusunda 2030 yılında yenilenebilir enerjinin payını %40'tan %45'e çıkarmayı planlarken Ukrayna'daki savaş kısa vadede AB'nin fosil yakıtlardan (kahverengi enerjiden) vazgeçemeyeceğini göstermiştir. Bazı AB üyesi ülkeler (Yunanistan, Polonya, Çekya, Romanya, Almanya, İtalya) acil ihtiyaçlarını karşılamak için kömür ithalatına getirilecek yasakları ertelemekten bahsetmeye başlamışlardır (EkoIQ, 2022).

Yenilenebilir enerji kaynakları alanında olası iş birliği söz konusu olduğunda ilk sırada hidroelektrik gelmektedir. Hırvatistan'daki ilk hidroelektrik santral 1895 yılında işletmeye alınmış, ülkenin bu alanda uzun bir geçmişe sahip olduğu söylenebilmektedir. Hırvatistan'da bugün, toplam elektriğin %30'undan fazlasının elde edildiği 26 tane hidroelektrik santral bulunmakta ve güvenli bir enerji kaynağı olarak kabul edilmektedir. Öte yandan, Türkiye'deki ilk hidroelektrik santral 1929'dan beri faaliyet göstermekte ve o zamandan bu yana büyük ilerleme kaydedilerek Türkiye hidroelektrik kurulu gücü konusunda dünyada ilk 10 ülke arsında bulunmaktadır (Erkul Kaya, 2021). Ancak, hidroelektrik enerjinin ekosisteme zarar verdiği için (nehir suyu sıcaklığının düşmesi, suyun yumurtaları götürmesinden dolayı balık miktarının azalması vb.) onun tamamen yenilenebilir olduğu konusunda bilim camiasının hemfikir olmadığı dikkate alınırsa, hidroelektrik alanında da doğaya verilen zararı azaltması konusunda ortaklaşa çalışmalar yürütülebilmektedir.

Kömürü, enerji portföyünden tamamen çıkarmak için aktif ve oldukça başarılı bir şekilde çalışan bir ülke olarak Hırvatistan, enerji deneyimlerini kömürün halen önemli ölçüde kullanıldığı Türkiye ile paylaşabilir. Öte yandan, Türkiye'nin yenilenebilir enerji altyapısına etkin ve aktif olan yatırımlarını ve bağımsız olarak güneş panelleri üreten bir ülke olduğunu dikkate alırsak, yenilenebilir enerji alanında da iş birliği potansiyelinden söz etmek mümkündür.

SONUÇ

21. yüzyılda günlük yaşam, artan enerji ihtiyacını ve enerji tüketiminde belirgin bir artışı beraberinde getirmektedir. Yenilenemeyen kaynakların rezervleri hızla tükenmekte ve bunların; çevre, iklim ve sağlık üzerindeki zararlı etkileri uluslararası kamuoyunun artan bir ilgi konusu haline gelmektedir. Aynı zamanda, devletlerin enerji tekellerinin yeniden yapılandırılması ve özelleştirilmesini göz önünde bulundurduğumuzda, enerji piyasalarında küresel bir liberalleşme eğiliminden söz edilebilir. Bu eğilimler birbiriyle ilişkilidir. Rekabet yaratmayı, operasyonları düzene sokmayı ve piyasa katılımcılarının maliyetlerini düşürmeyi gerektirmektedir.

Petrole ve uzun vadeli sözleşmelere dayalı geleneksel fiyat belirleme yöntemi, pazardaki rekabeti artırarak önlenebilir. Bunun nedeni, boru hattına ve LNG altyapısına üçüncü tarafların erişimidir ve bu da enerji piyasasına yeni oyuncuların girmesine olanak tanır (Six ve Corbeau, 2017: 6).

AB'nin enerji konusunda karşı karşıya kaldığı en büyük zorluk, petrol ve doğal gaz arzının güvenliğidir. Yeni keşiflerin, bölgenin enerji bağımsızlığını sağlayacağı ve dolayısıyla AB'nin enerji bağımlılığını azaltacağı varsayılabilir. Rusya'nın Ukrayna'yı işgal ettiği dönemde AB, başta Rusya olmak üzere, "güvenilmez tedarikçilerden" enerji bağımsızlığına duyulan ihtiyacı defalarca vurgulamıştır. 2030 yılında enerjide dışa bağımlılığın ortadan kaldırılması planlanmakla birlikte bu hedefe ulaşılabilmesi için birtakım stratejilerin etkin bir şekilde uygulanması gereklidir. Doğal gaz arz kaynaklarının çeşitlendirilmesi, Rusya dışındaki tedarikçilerden daha yüksek miktarlarda doğal gaz ve sıvılaştırılmış doğal gaz (LNG) ithalatı ve daha yüksek biometan ve yenilenebilir hidrojen üretimi⁸ ve ithalatı öncelikli ve acilen devreye girmesi gereken çözümler olarak vurgulanmaktadır. Fosil yakıtların kullanımının hızlı bir şekilde azaltılması, enerji verimliliğinin ve enerji tasarrufunun artırılması ve yenilenebilir kaynakların daha fazla kullanılması, söz konusu sürecin daha hızlı gerçekleştirilmesine katkı sağlayacak diğer politikalar (European Commission, 2022).

Hırvatistan'ın deniz yoluyla Avrupa'yı Karadeniz'e bağlayan geçiş ülkelerinden biri olması, Güneydoğu Avrupa'da kalıcı barışın korunması açısından başta jeopolitik olmak üzere güvenlik ve bölge istikrarı açısından da önemlidir. İnşa edilmekte olan alternatif ulaşım yolları büyük güçlerin jeopolitik çıkarları doğrultusunda belirlenirken aynı zamanda Hırvatistan'ın ayrıcalıklı konumunu da tehlikeye atmaktadır. Bu konuda Türkiye ile Hırvatistan arasındaki iş birliği, Türkiye-Hırvatistan-Bosna Hersek Üçlü Danışma Mekanizması ve Güneydoğu Avrupa İşbirliği Süreci (SEEC) bağlamında gerçekleştirilebilmektedir.

Ancak şu bir gerçektir ki, ülkeler arasındaki enerji iş birliğinin yarattığı hareketlilik ve dinamizm başka hiçbir alanda ve sektörde gerçekleşen iş birliğinde görülmemektedir. Enerji ithalatına bağımlı olan tüm ülkeler için enerji arz ve güvenliğinin sağlanması öncelikli bir konudur. Enerji yollarının güvenliği, enerji kaynaklarının çeşitlendirilmesi ve bu konudaki bağımsızlık birincil hedefler olarak karşımıza çıkıp genellikle ideolojik, dünya görüşü ve diğer ilkelerin ötesine geçmektedir.

Daha adil, barışçıl ve yaşanabilir bir dünya yaratmak için devletlerin fosil yakıtlara olan bağımlılıklarını sona erdirmeleri gerekliliği söz konusudur. Geçişin hızlı olması için ise zengin ülkeler öncelikle enerji taleplerini azaltıp enerji verimliliğini artırmalı ve kalan enerji ihtiyacının da yenilenebilir enerji ile karşılanması gerekmektedir. Altyapının genellikle yerelleştirilebildiğinden dolayı, fosil yakıtlardan farklı olarak, yenilenebilir enerjinin eşitsizlik ve jeopolitik güç mücadeleleri yaratması daha düşük bir olasılıktır. Böyle bir durum, her bir ülkenin kiminle ticaret yapmak istediğine kendisinin karar verme ihtimalini artırabilir, son aylarda tanık olunan gibi istenmeyen şantajlardan kaçınılabilir ve tüketicileri küresel enerji krizinin neden olduğu fiyat şoklarından da koruyabilir.

⁸ Detaylar için bakınız: orsted.com/en/our-business/renewable-hydrogen

KAYNAKÇA

- ADAL, H. (2022, Şubat 25). "Russia-Ukraine war: How will it affect Turkey's economy?" Nisan 29, 2022 tarihinde Bianet: bianet.org/english/economy/258257-russia-ukraine-war-how-will-it-affect-turkey-s-economy
- AKKUYU NÜKLEER - ROSATOM. (tarih yok). "Akkuyu NGS İnşaat Projesi", Mayıs 28, 2022 tarihinde Akkuyu Nükleer - Rosatom: akkunpp.com/ adresinden alındı
- AYTAÇ, O. (2020). "Ülkemizdeki Kömür Yakıtlı Santraller Çevre Mevzuatıyla Uyumlu Mu?"
- TÜRKİYE'NİN ENERJİ GÖRÜNÜMÜ 2020 ODA RAPORU. (2021). MMOB Makina Mühendisleri Odası, Yayın No: MMO/717. Ankara
- AZU. (tarih yok). "Geološki potencijal mora". Agencija za ugljikovodike: azu.hr/istra%C5%BEivanje-i-eksploatacija/geolo%C5%A1ki-potencijal/ (15 Nisan 2022)
- BARTLETT, W. (2007). "Varieties of Capitalism in the post-Communist Countries", (Ed.) The Western Balkans. D. Lane, & M. Myant, London: Palgrave.
- BEN-MEİR, A. (02.04.2018) "The Serbia-Turkey-Russia Axis: Alarm Bells for Europe." The Globalist: theglobalist.com/serbia-balkans-turkey-russia-eu-nato/ (10.04.2022).
- CARIĆ HERCEG, S. (01.11.2021) Nacional. "NOVA UDRUGA: 'Hrvatska tek treba iskoristiti ogroman potencijal svojih geotermalnih izvora'", nacional.hr/nova-udruga-hrvatska-tek-treba-iskoristiti-ogroman-potencijal-svojih-geotermalnih-izvora/ (29.05.2022)
- CARIAGA, C. (2022, Mart 10). "Interview with JESDER'S Ufuk Senturk on geothermal in Turkey", Think Geoenergy: thinkgeoenergy.com/interview-with-jesders-ufuk-senturk-on-geothermal-in-turkey/, (4.05.2022)
- CLIMATE TRANSPARENCY. (2021). "Turkey, Country Profile" 2021. Climate Transparency: climate-transparency.org/media/turkey-country-profile-2021
- COFACE FOR TRADE. (2022, Şubat). "Turkey & Croatia", Coface For Trade: coface.com/Economic-Studies-and-Country-Risks/Croatia (04.06.2022)
- ÇOBAN, H. H. (2020). "A 100% Renewable Energy System: The Case of Turkey In The Year 2050.", İleri Mühendislik Çalışmaları ve Teknolojileri Dergisi, 1(2), 130-141.
- DOĞRULUK PAYI. (10.07.2017). "Nükleer Santraller Elektrik İhtiyacımızın Ne Kadarını Karşılacak?" Doğruluk Payı: dogrulukpayi.com/iddia-kontrol/recep-tayyip-erdogan/akkuyu-ve-sinop-nukleer-guc-santrallerinin-devreye-girmesiyle-enerji-ihtiyacimizin, (29.05.2022)
- EKOIQ, "Rusya-Ukrayna Savaşı'nın Etkisinde AB'nin İklim ve Enerji Hedefleri", <https://ekoIQ.com/2022/07/dogalgaz-ve-nukleer-ab-taksonomisine-dahil-edildi-bircok-aktor-karari-mahkemeye-goturuyor/> (25.05.2022).
- ERKUL KAYA, N. (01.09.2021). "Türkiye, hidroelektrik kurulu gücünde dünyada ilk 10 ülke arasında bulunuyor", Anadolu Ajansı: aa.com.tr/tr/ekonomi/turkiye-hidroelektrik-kurulu-gucunde-dunyada-ilk-10-ulke-arasinda-bulunuyor/2352223 (29.05.2022)

- EUROPEAN COMMISSION. (08.03.2022.). "REPowerEU: Joint European action for more affordable, secure and sustainable energy", European Commission: ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_22_1511 (16.04.2022)
- GALLOP, P., GRAY, E., NIKOLOVSKA, E., MUSTAŢĂ, A., & PETCU, R. (2021). "The Political Economy of Energy Transition in Southeast Europe – Barriers and Obstacles", Bankwatch Network.
- HÜRRİYET DAILY NEWS. (22.01.2022). "Non-hydro renewables overtake hydro for first time", Hürriyet Daily News, hurriyetdailynews.com/non-hydro-renewables-overtake-hydro-for-first-time-170949 (03.04.2022)
- HIRVATİSTAN CUMHURİYETİ ÇEVRE KORUMA VE ENERJİ BAKANLIĞI. (2019). Prvi Nacrt Integriranog energetskeg i klimatskeg plana za razdoblje od 2021. do 2030. godine. Zagreb: Hrvatistan Cumhuriyeti Çevre Koruma ve Enerji Bakanlığı.
- HAKE, M., & RADZYNER, A. (2019). "Western Balkans: Growing economic ties with Turkey, Russia and China", BOFIT Policy Brief, 4-17.
- KAKIŞIM, C. (2020, Aralık). "Türkiye'nin Bölgesel Doğal Gaz Merkezine Dönüşebilme Potansiyeli", Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi, 8(24), 255-280.
- KAYA, N. E. (29.11.2021). "Rüzgar enerjisi santralleri dün ilk kez Türkiye'nin elektrik üretiminde birinci sırada yer aldı", Anadolu Ajansı: aa.com.tr/tr/cevre/ruzgar-enerjisi-santralleri-dun-ilk-kez-turkiye-nin-elektrik-uretiminde-birinci-sirada-yer-aldi/2433317 (29 Nisan 2022)
- MACKENZIE, WOOD (2022, Nisan), "The Russia/Ukraine War And Its Implications For The Energy Markets", Forbes, <https://www.forbes.com/sites/woodmackenzie/2022/04/28/the-russiaukraine-war-and-its-implications-for-the-energy-markets/?sh=783edc6319be> (30 Nisan 2022).
- MULALIC, M. (2019). "Prospects for Trilateral Relations between Turkey, Serbia, and Bosnia and Herzegovina", Insight Turkey, 21(2), 129-148.
- NARODNE NOVINE. (28.02.2020). "Strategija energetskeg razvoja RH do 2030. s pogledom na 2050", Narodne novine: narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2020_03_25_602.html (28.05.2022)
- NEŽIROVIĆ, V. (18.02.2022.). "Najveća geotermalna elektrana u Hrvatskoj prestala s radom, Turci: 'Ovo je izravna šteta za RH'". Jutarnji list: jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/najveca-geotermalna-elektrana-u-hrvatskoj-prestala-s-radom-turci-ovo-je-izravna-steta-za-rh-15160103 (29.05.2022)
- ÖNSOY, M., & UDUM, Ş. (2015). "The role of Turkey in western Balkan energy security", Asia Europe Journal Studies on Common Policy Challenges, 13(2), 175-192.
- PEARSON S. (2021). "The Effect of Renewable Energy Consumption on Economic Growth in Croatia", Zagreb International Review of Economics & Business, 24(1), 113-126.
- PETRA, A. J., PRİMORAC, Ž., & ŠKURLA, I. (2013). "Energetska perspektiva Republike Hrvatske s posebnim osvrtom na zaštitu Jadranskog mora", Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu, 50(4), 823-853.
- PROLEKSIS ENCIKLOPEDIJA. (09.10.2019). "Jadransko more ili Jadran", Proleksis enciklopedija: proleksis.lzmk.hr/28692/ (16.04.2022)

- SİX, S., & CORBEAU, A.-S. (2017, Şubat). "Third-Party Access to Regasification Terminals: Adapting to the LNG Markets' Reconfiguration", *Future of Natural Gas Markets*
- ŞİMARA, E. (2021). "Turska ulaganja u Hrvatsku", Zagreb Üniversitesi: Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- KİŞİ BAŞINA ENERJİ TÜKETİMİ. ÇEVRESEL GÖSTERGELER (tarih yok). T.C. Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı. cevreselgostergeler.csb.gov.tr/kisi-basina-enerji-tuketimi-i-85805 (28.05.2022)
- ENERJİ VERİMLİLİĞİ (tarih yok). T.C. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı: enerji.gov.tr/enerji-verimliliği (12.04.2022)
- TURKEY'S INTERNATIONAL ENERGY STRATEGY (tarih yok), Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı: mfa.gov.tr/turkeys-energy-strategy.en.mfa (25.04.2022)
- TEKİN, E., RAMADANI, V., & DANA, L.-P. (2021). Entrepreneurship in Turkey and other Balkan countries: are there opportunities for mutual co-operation through internationalisation? *Review of International Business and Strategy*, 31(2), 297-314.
- TİKVIĆA, M., & KORDA, Z. (17.04.2020). "Hrvatska ima najveći udio turizma u BDP-u u Europi: Kakve će posljedice ostaviti pandemija koronavirusa?", *Narod.hr*: narod.hr/hrvatska/hrvatska-ima-najveci-udio-turizma-u-bdp-u-u-europi-kakve-ce-posljedice-ostaviti-pandemija-koronavirusa (15.04.2022)
- VRBANUS, S. (01.07.2020). "Hrvatska se priključila Savezu za proizvodnju energije bez ugljena", *Bug.hr*: bug.hr/energetika/hrvatska-se-prikljucila-savezu-za-proizvodnju-energije-bez-ugljen-a-22178 (19.04.2022)
- YILDIZHAN, H. (2017). "Incentive Policies for coal plants in Turkey", *Thermal Science*, 21(5), 1917-1924.
- ZORIĆ, M. (2018). "Balkanska federacija - istorija jedne ideje", *Vojno delo*, 70(7), 493-564.

TÜRKİYE-BİRLEŞİK KRALLIK İLİŞKİLERİNİN POLİTİK EKONOMİSİ: YENİ SERBEST TİCARET ANLAŞMASI

Aybaniz SHAHMAROVA
shahmarovaaybeniz@gmail.com
ORCID: 0000-0003-4699-4146

THE POLITICAL ECONOMY OF TÜRKİYE-UNITED KINGDOM RELATIONS: NEW FREE TRADE AGREEMENT

ÖZ Türkiye ve Birleşik Krallık arasındaki siyasi ve ekonomik ilişkiler uzun yıllara dayanmakta olup dünyada ortaya çıkan siyasi ve ekonomik krizler bu ülkelerin ticaret ilişkilerini etkilemektedir. Ancak bu ülkelerin partnerlik ilişkileri özellikle ticaret alanında uyumlu bir şekilde günümüze kadar devam etmiştir. Bu ilişki kapsamında ortaya çıkan en önemli gelişmelerden biri de yakın zamanda imzalanmış olan Serbest Ticaret Anlaşması (STA)'dır. Bu çalışmada Neoliberalizmin özünde barındırdığı serbest ekonomi ideolojisine ve STA'nın bu ideolojideki yerine değinilmiştir. Türkiye ve Birleşik Krallık'ın gelişen ekonomik ilişkileri kapsamlı olarak değerlendirilmiş, ilerleyen ticaret ve yatırımcılık ilişkileri detaylı bir şekilde incelenmiş ve gelecekte gerçekleştirilmesi hedeflenen iş birliği alanlarının önemine vurgu yapılmıştır. Ayrıca kalitatif araştırma yöntemi kullanılarak, birincil ve ikincil kaynaklardan elde edilen veriler objektif bir şekilde yorumlanmıştır. STA sonrası yeni dönemde iki ülke arasında ortaya çıkan değişiklikler ve bunların iki ülke üzerindeki ekonomik etkileri ayrıntılı bir şekilde incelendikten sonra bu süreç siyasi açıdan da değerlendirilmiştir. Bu doğrultuda ülkeler arasındaki ticaret rakamları var olan dokümanlar ve çeşitli kaynaklar üzerinden detaylı olarak taranmış ve farklı dönem krizleri (küresel ve bölgesel krizler) de göz önünde bulundurularak karşılaştırmalı mukayese analizi yöntemiyle yorumlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Uluslararası Ticaret, Serbest Ticaret Anlaşması, Uluslararası Politik Ekonomi

ABSTRACT The political and economic relations between Türkiye and the United Kingdom are based on many years and the political and economic crises that have emerged in the world affect the trade relations of these countries. However, the partnership relations of these countries have continued harmoniously until today, especially in the field of trade. One of the most important developments that emerged within the scope of this relationship is the recently signed Free Trade Agreement (FTA). In this study, the ideology of free economy, which is at the core of neoliberalism, and the place of FTA in this ideology are mentioned. The developing economic relations of Türkiye and the United Kingdom were evaluated comprehensively, the advancing trade and investment relations were examined in detail and the importance of the areas of cooperation aimed to be realized in the future was emphasized. In addition, by using the qualitative research method, the data obtained from primary and secondary sources were interpreted objectively. After examining the changes that emerged between the two countries in the new post-FTA period and their economic effects on the two countries in detail, this process was also evaluated from a political point of view. In addition, the trade figures between these countries were scanned in detail through existing documents and various sources and interpreted by comparative analysis method by taking into account the crises of different periods (global and regional crises).

Keywords: International Trade, Free Trade Agreement, International Political Economy.

Araştırma Makalesi
Research Article

Geliş Tarihi
Received: 1 Haziran 2022

Kabul Tarihi
Accepted: 15 Haziran 2022

JEL Codes: F1, F5, F55

GİRİŞ

Türkiye ve Birleşik Krallık arasındaki geçmişten günümüze kadar var olan ticaret ilişkilerinin, günümüz Serbest Ticaret Anlaşmasıyla (STA) kazandığı yenilikleri ve özellikleri ele almak ve geçmişe nazaran iki ülke arasındaki ticaret ilişkilerinde ortaya çıkan gelişmeleri, yenilikleri değerlendirmek bu makalenin amacı olarak belirlenmiştir. Türkiye ve Birleşik Krallık uzun yıllara dayanan bir ticaret ilişkisine sahiptir ve zaman zaman dünyada yaşanan ekonomik krizler bu ülkelerin ticaret ilişkilerini etkilese de, partnerlik ilişkileri uyumlu bir şekilde günümüze kadar devam etmiş ve gelişmiştir. Bu ilişki kapsamında ortaya çıkan en önemli gelişmelerden biri de, iki ülke arasında imzalanmış olan Serbest Ticaret Anlaşmasıdır. STA'nın amacı bu iki ülkenin karşılıklı ticaret faaliyetlerini kolaylaştırmak, geliştirmek, arttırmak ve çeşitlendirmek olmuştur. 20 Nisan 2021 tarihinde yürürlüğe giren Serbest Ticaret Anlaşması sonucunda iki ülke arasında yapılan ticaret verilerini karşılaştırmalı olarak incelediğimiz zaman, ülkelerin ticaret hacimlerinde yaşanan artış açık bir şekilde görülmektedir. Anlaşmanın sağladığı avantajlar iki ülkenin de ekonomisini olumlu yönde etkilemiş ve karşılıklı ticaret ilişkilerini daha da yakınlaştırmıştır. Bu doğrultuda Türkiye ve Birleşik Krallık arasındaki gelişen ilişkiler çeşitli yatırımcılık girişimleri, artan ekonomik karlılık ve farklı alanlarda oluşturulması hedeflenen işbirlikleri ile sonuçlanmıştır.

Çalışmanın birinci bölümünde, STA'nın doğası nedeniyle kendisinde barındırdığı, Uluslararası Politik Ekonomi (UPE) teorilerinden biri olan Neoliberal ideoloji ele alınmıştır. Neoliberal ideoloji genel hatlarıyla bölümün ilk yarısında UPE kapsamında inceledikten sonra, ikinci yarısında STA ile arasındaki ilişki değerlendirilmiştir. Aynı zamanda bu çalışmada Liberalizmin en önemli düşünürlerinden Adam Smith ve David Ricardo'nun teorilerine de değinilmiştir. Son olarak ise, devletlerin işbirliği konusundaki tutum ve davranışları, kurumların önemi Neoliberal ideoloji kapsamında değerlendirilmiştir. Birinci bölümün ikinci yarısında ise, STA'nın bir koşullandırma çerçevesi olarak Neoliberal ideoloji ve Neoliberal yeniden yapılanma için önemi vurgulanmış ve taraf ülkeler için sağladıkları önemli avantajlar genel olarak açıklanmıştır. Tarihsel gelişim süreçleri nedeniyle üç dönem bazında ele alınan STA'ların, Neoliberal ideolojiyle ilişkisi bu dönemler bazında incelenerek yorumlanmıştır.

Çalışmanın ikinci bölümünde Türkiye ve Birleşik Krallık arasındaki ticaret ilişkilerinin nasıl şekillendiği ve günümüz Serbest Ticaret Anlaşmasına kadar yaşanan süreç incelenmiştir. Bu doğrultuda öncelikle Türkiye ve Birleşik Krallık arasındaki ticaret ilişkilerinin Avrupa Birliği kapsamındaki Gümrük Birliği anlaşmasıyla nasıl şekillendiğine ve sürecin hangi kurallar çerçevesinde ilerlediğine değinilmiştir. BREXIT aşaması ve STA'ya giden süreç genel hatlarıyla değerlendirildikten sonra, Türkiye ve Birleşik Krallık'ın karşılıklı ticaret verileri ve dış dünya ile yaptıkları toplam ticaret verileri incelenerek yorumlanmıştır.

Çalışmanın son bölümünde ise, STA'nın Türkiye ve Birleşik Krallık arasındaki ticaret ilişkilerine etkileri araştırılmıştır. Bu bağlamda öncelikle İkili Serbest Ticaret Anlaşmasının yayınlanmış olan orijinal metni incelenmiş ve analitik olarak yorumlanmıştır. STA yürürlüğe girdikten sonra ülkelerin tarım ve sanayi sektöründe ortaya çıkan yenilikler araştırılmış ve buna ilişkin olarak farklı alanlarda oluşturulan ve oluşturulması hedeflenen yeni işbirliği imkanları incelenmiştir. Son olarak Serbest Ticaret Anlaşmasının ve Türkiye pazarının Birleşik Krallık için ekonomik ve siyasi açıdan önemi, hazırladığımız grafiklerde ve yorumlama kısmında kapsamlı bir şekilde ele alınmıştır.

ULUSLARARASI POLİTİK EKONOMİDE NEOLİBERAL YAKLAŞIMLAR

Uluslararası Politik Ekonomi (UPE) devletin ve piyasanın (siyasetin ve ekonominin) karşılıklı etkileşimini inceleyen, araştıran, eleştiren interdisipliner bir bilim dalı olup, küreselleşme sonucunda günümüzde politik ve ekonomik güçler (devlet ve devlet dışı aktörler) arasındaki etkileşimi ele alan bir çalışma alanına dönüşmüştür (Crane & Amawi, 1997:4; Veseth, 2009:1-24). Sıklıkla literatürde karşılaştığımız UPE kavramı da bu noktada karşımıza çıkmaktadır. Uluslararası Politik Ekonomi devletler arasındaki ilişkilerin ötesine geçerek devlet dışı aktörleri de kendi kapsamı dahiline almakla disiplinin alanını genişletmiştir (Walzenbach, 2016:1-2). UPE geçmişten günümüze kadar var olan bir kavram olsa da, 1970-1980'li yıllarda küreselleşmenin hız kazanmasıyla birlikte daha belirgin bir şekilde karşımıza çıkmaya başlamıştır. Liberalizmin artan etkisi ile ulaşım ve iletişim alanlarında, sermaye ve emek akışında, ekonomik ve politik alanlarda yaşanan serbestleşme, küreselleşmenin önemli bir unsuru olmuştur (Harvey, 2007; Collier & Dollar, 2002).

II. Dünya Savaşı sonrası süreçte hem finans-kapitali denetimsizliği hem de uluslararası ödemeler sisteminde yaşanabilecek krizleri önlemek için 1944 yılında ABD tarafından Bretton Woods sistemi oluşturulmuştur. Ancak yaşanan Vietnam Savaşı ve Petrol Şoku gibi sistemde büyük etki yaratan olaylar sonucunda ABD ve Avrupa da krize girmiştir (Balaam & Dilliman, 2015:71-72; Beaud, 2015:313-316). Bu olayların etkileri uluslararası sistemde sadece ekonomik ya da politik boyutta olmamıştır. Başka bir ifade ile politik nedenlerle ortaya çıktığı düşünülen bu olayların aslında ekonomik amaçları da içinde barındırdığı ilerleyen süreçte ortaya çıkmıştır. Bu noktada UPE'nin kurucularından biri olan Susan Strange'e vurgu yapmak gerekmektedir. Çünkü Strange, 1970 tarihinde yazdığı ve UPE'nin manifestosu olarak kabul edilen çalışmasında "Mutual Neglect-Karşılıklı İhmal" kavramını kullanarak siyasi argümanların tek başına yeterli olmayacağını, uluslararası sistemde ekonomi ve siyasetin özellikle bir arada ele alınması gerektiğini savunmuştur (Balaam & Dilliman, 2015:40; Al, 2015:145-146). Nitekim eski ABD başkanı Ronald Wilson Reagan döneminde (1981-1989) Liberal politikalar yeniden canlanmış ve Washington Konsensüsü ile birlikte Neoliberalizm, UPE'de etkisini göstermeye başlamıştır (Jacobs & Zelizer, 2010:1; Şişman, 2007:76). Bu bilgiler ışığında UPE çerçevesinde Neoliberal yaklaşımları ve politikaları daha iyi anlayabilmemiz için çalışmamızda ilk önce Merkantilizm/Realizm, Liberalizm ve Marksist yaklaşımlar kısaca genel hatlarıyla incelenmiştir.

Realizm/Merkantilizm; 15.yy'da Machiavelli'nin öncülüğünde ortaya çıkarak uluslararası arenada üç yüz yıllık bir egemenliğe sahip olmuştur. 18.yy'a kadar uluslararası arenada egemen olan bu köklü ideolojiler; Uluslararası sistemin anarşik bir düzene sahip olduğunu, bu noktada tek başına olan devletin ulusal güvenliği sağlamak için birincil maksadının askeri güce sahip olması gerektiğini vurgulamıştır. Realizmin kökenlerini oluşturan Merkantilist anlayışa göre; değerli madenlere sahip olmak ulusun zenginliğini simgeleyen en önemli etkidir. Merkantilistler zenginliğe sahip olmak için altın ve gümüş gibi değerli elementlerin önemine vurgu yapmışlardır. Bu doğrultuda Realistler ekonomik faaliyetleri ulusal refah ve güç oluşturmak için kısıtlanabilecek ve devlet çıkarları doğrultusunda şekillenebilecek destekleyici bir güç olarak değerlendirmiştir. Realizm/Merkantilizm; Devleti kendi çıkarları doğrultusunda korumacı politikalar izleyen, ekonomiyi denetleyerek ihracat fazlası oluşturmayı ve iç servetini arttırmayı hedefleyen, teknolojik gelişmeleri askeri gücü arttırarak ulusal güvenliği sağlamak için kullanan uluslararası sistemin temel aktörü olarak tanımlamıştır (Al ve Katıtaş, 2020:7,14,15).

18.yy'ın ikinci yarısında Birleşik Krallık'ta yaşanan Sanayi devrimi sonucunda uluslararası sistemi etkileyecek köklü değişimler yaşanmıştır. Özellikle bilimsel alanda yaşanan teknolojik gelişmeler sonucu ortaya çıkan

makineleşme ürün fazlası oluşturmuş ve pazar ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. Yaşanan değişimler devlet yönetim sisteminde ve politikalarında köklü yenilikler yapılmasına neden olmuştur. 18.yy'ın bilim adamlarından Liberal düşünür Adam Smith; dönemin değişen koşullarının yeni ekonomik ve ticari düzene ihtiyaç oluşturduğuna vurgu yaparak, korumacı politikalara karşı çıkmıştır (Al ve Katıtaş, 2020:8,9,15). Realist/Merkantilist tutumun tam aksi düşünceleri savunan Smith, devletin müdahalesi gerekmeden ekonomi ve piyasanın “görünmez el” aracıyla kendi dengesini oluşturarak uyum içerisinde işleyeceğini ifade etmiştir (Heywood, 2016:410-411). Liberalizm “bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler” sloganıyla, ticaretteki kısıtlamaların (tarifelerin), kotaların, gümrük vergilerinin olmadığı, sermayelerin ve yatırımların serbestçe dolaştığı bir dünyayı öngörmüştür (Naggar, 1997:36). Adam Smith'in Ulusların Zenginliği adlı eserinde belirttiği Mutlak Üstünlük Teorisi'nde; devletlerin, serbest ticaret ortamında daha ucuz maliyete ürettikleri ürünleri dış pazara ihraç ederek o ürünler üzerinde uzmanlaşması gerekliliği vurgulanmıştır. Üretim maliyeti göreceli olarak yüksek olan diğer ürünlerin ise daha düşük fiyata başka ülkelerden satın alınması gerektiği ifade edilmiştir (Case, Fair, & Oster, 2012:667). Liberal yaklaşım devletlerin rasyonel birer varlık olduğunu, bu nedenle sınırlı kaynakların olduğu bir dünyada daha düşük maliyetle maksimum fayda sağlamaya çalıştıklarını ve dolayısıyla fırsat maliyeti çerçevesinde kararlar aldıklarını iddia etmiştir (Gilpin, 1987:23-30). Fırsat maliyeti yaklaşımının önde gelen örneği ise, David Ricardo'nun Karşılaştırmalı (Mukayeseli) Üstünlük Teorisidir. Bu teoriye göre; bir ülke dahilinde üretilen tüm ürünler diğer ülkelerin ürünlerine nazaran daha avantajlı ve üstün düzeyde üretilse bile, ülke ürünleri karşılaştırarak diğerlerine nazaran en çok avantaj ve üstünlüğe sahip olan ürün üzerinde uzmanlaşmalı, diğer ürünleri ise o ürünler üzerinde uzmanlaşmış başka ülkelerden ithal etmelidir (Topuz ve Coşkun, 2018:673; Balci ve Göcen, 2020:182). Ricardo'ya göre böyle olduğu takdirde toplam ticaret verimi artacak ve piyasa maksimizasyonu gerçekleşmiş olacaktır (Stanford, 2015:258-259).

19.yy'da Karl Marx tarafından temeli atılan Marksizm; Adam Smith ve David Ricardo'nun ileri sürdüğü Liberal ekonomiye karşı bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. Liberal ekonomi sonucu şekillenen Kapitalist düzeni sömürge mekanizması olarak nitelendiren Marksist ideoloji, kapitalizm dahilindeki çekişme ortamına istinaden, kapitallerin kendi sermaye birikimlerini düşündüğüne, işçi sınıfının sömürüldüğüne ve iki sınıf arasındaki çatışma ortamına vurgu yapmıştır. Marksizm emeği karşılığında işçi sınıfına hak ettiği maddi kazancın verilmemesi sonucu, sınıflar arasında oluşan çatışmanın zamanla şiddetleneyeceğine ve bunun sömürgeciliğin (kapitalizmin) ve işçi sınıfı üzerinden elde edilen haksız kazancın (haksız sermaye birikiminin) sonu olacağını belirtmiştir (Al ve Katıtaş, 2020:10,17,18).

Özetlemek gerekirse 20.yy'ın ilk yarısında yaşanan Birinci ve İkinci Dünya Savaşının etkileri devletleri korumacı politikalar izlemeye teşvik etmiştir. Bu savaşlar sonucunda oluşan ulusal güvenlik kaygıları nedeni ile döneme Realist politikalar hakim olmuştur. Güvenlik ve güç kaygısı devletleri politik ve ekonomik alanda Realist politikalar izlemeye yöneltmiştir. Bu durum 1970'li yıllara kadar devam etmiş ve korumacı politikalar sonucunda oluşturulmuş kurumların (Bretton Woods, IMF, Dünya Bankası vb.) başarısız olması ile de Washington Konsensüsünün çökmesiyle sonuçlanmıştır (Al ve Katıtaş, 2020:11-12; Kızılboğa Özasan ve Akbulut, 2020:81).

1970'li yıllarla birlikte etkisi artmaya başlayan Liberal yaklaşımlar, 1980'li yıllarda Neoliberal anlayış olarak yeniden yaygınlık kazanmıştır. Genel hatlarıyla incelediğimizde Liberalizm; serbest piyasa, sermaye akımları, açık piyasa gibi anahtar kelimeleri içine alarak Realizmin karşısında konumlanmıştır ve savunduğu düşüncelere karşı bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. Küreselleşme ile hız kazanan Neoliberalizm, Realizmin

temel prensiplerinin yanlış olduğunu savunmuş serbest piyasa, ticaret ve ekonomideki devlet etkinliği azaltılması konularına vurgu yapmıştır. Bu noktada kısaca küreselleşme sürecine değinmemiz önem arz etmektedir. Daha açık bir ifade ile küreselleşme; piyasaların, ulus-devletlerin, şirketlerin ve teknolojinin global entegrasyonunu ve bunların tüm dünyaya daha hızlı erişimini sağlayan bir süreçtir (Friedman, 2000). Nitekim 1989 yılında gerçekleşen Washington Konsensüsü sonucunda Neoliberal politikalara yönelme küreselleşmenin hızını arttırmıştır (Balaam & Dilliman, 2015). Neoliberal politikaların daha çok yaygınlaşmaya başladığı bu dönemde sermaye akışları serbestleşmiş, küresel üretim artmış, teknolojik yenilikler sonucunda da ulaşım ve iletişim hızlanmıştır (Kızılboğa Özasan ve Akbulut, 2020:82).

Dominant paradigmalardan biri olan Neorealizm, global sistemin anarşik yapısı nedeniyle devletlerin işbirliği yapma olasılığının mümkün olmadığını iddia etmektedir. Nispi kazanç kaygıları nedeniyle işbirliğinin mümkün olmayacağını savunmaktadır. Neoliberal yaklaşım ise, bunun tam aksine karşılıklı işbirliğinin, uluslararası örgütler vasıtasıyla gerçekleşebileceğini öngörmektedir (Baldwin, 1993:4,5,12; Keohane, 1984:9, 26). Ayrıca Neoliberalizme göre devletlerin egemenliği konusunda hassas olması ve kolay bir şekilde bundan feragat edememesi, uluslararası sistemdeki var olan anarşinin göreceli kazanç kaygılarına yol açması gibi nedenlerle devletler iş birliğinden kaçınmaktadırlar (Abbott & Snidal, 1998:6; Keohane, 1984:29). Rasyonel devletlerin iş birliği yapmamasının nedeni yalnızca nispi kazanç ve anarşik ortam değildir, ayrıca devletler arasındaki bilgi eksikliğinden kaynaklanan mahkumlar ikilemidir.¹ Anarşik ortamda ortaya çıkan mahkumların ikilemi devletler arasında güvensizlik sorununa neden olmaktadır. Neoliberal yaklaşım, realistlerin göreceli kazanç kavramına gerektiğinden fazla önem atfettiğini ve göreceli kazanç kaygısının veya mahkumların ikilemi gibi kolektif eylem sorunlarının devletler arası işbirliği ortamında, tıpkı grup ilişkilerinde olduğu gibi üstesinden gelinerek işbirliğinin gerçekleşebileceğini öngörmektedir (Snidal, 1985).

Neoliberalizm uluslararası ilişkilerde iş birliğine engel olan “iş kaygılarından” ziyade, “aldatılma kaygılarının” var olduğunu vurgulamaktadır. Eğer kurumlar aracıyla bu sorun çözümlerse aktörler rasyonel birer varlık olarak işbirliğine girecektir. 1970’li yıllardan günümüze kadar etkin bir şekilde var olan Neoliberal yaklaşıma göre, devletlerin çıkar ve kazanımları söz konusu olduğunda sıklıkla işbirliğinde buldukları görülmektedir (Stanford, 2015:52-53). Aldatılma kaygılarını ortadan kaldırmak veya azaltmak için ise kurumlardan yararlanmaktadırlar. Nitekim Neoliberal düşünürler bu noktada devletlerin karşılıklı işbirliğini gerçekleştirmek için belli kuralların veya kurumların oluşturulmasını zaruri görmektedir. Neoliberal yaklaşım da uluslararası kurumların tüm devletlerin çıkarlarına hizmet edeceğini vurgulamaktadır (Axelrod & Keohane, 1985:250).

Kurumlar; devletlerin davranışlarına, çıkarlarının ne olduğuna yön veren ve devletleri o çıkarlara yaklaştıran mekanizmalar olarak açıklanmaktadır ve merkezi bir karar alma mekanizması ya da örgütsel bir yapısı yoktur. Çünkü kurumlar birer rejim olarak kabul edilmektedir. Bazı temel fonksiyonları ifade ederek anarşinin üstesinden gelen bu kurumlar, devletlerin işbirliği yapmasına yardımcı olmaktadır (Stein, 2008:208-209). Kurumlar ayrıca aktörleri bir araya getirmekte, aralarında koordinasyon ve iletişim kurmaya yardımcı olmakta ve aktörler arasında bilgi alışverişini sağlamaktadır. Bilgi

¹ Mahkumlar ikilemi, işbirliğine taraf olan aktörler arasında iletişim ve koordinasyon zayıflığı nedeniyle ortaya çıkan bilgi eksikliğinden kaynaklanmaktadır. Bu nedenle metafor özellikle aldatılma ve güvensizlik ikilemine vurgu yapar. Denetimin ve yaptırımın olmadığı işbirliği ortamlarında taraflar kendi kazanımlarını optimize etmek için hareket eder ve bu da tarafların birbirlerini aldatmasına neden olur. Sonuç olarak ise, her iki taraf ilişkiden zararlı çıkar.

alışverişi aktörlerin alacağı kararları etkileyen en önemli faktördür. Çünkü devletler arasında bilgi eksikliğinin olması belirsizliğin ve güvensizliğin var olduğu bir ortamın oluşmasına sebep olmaktadır. Bu da devletlerin işbirliği gerçekleştirmesi için olumsuz bir ortamdır. Ancak şeffaf bilgi akışı; devletlerin birbirilerinin çıkar ve amaçları konusunda güvenilir bilgi sahibi olmasına ve daha rahat bir şekilde işbirliğine yaklaşmasına neden olmaktadır (Axelrod & Keohane, 1985:231; Keohane, 1984:66-69; Stein, 1982:304-308). Kurumların merkezi otoritenin olmadığı uluslararası bir ortamda mütekabiliyet anlayışının gelişmesine yardımcı olarak belirlenen normlar ve kuralların uygulanması sonucunda uluslararası işbirlikleri gerçekleşmektedir. İşbirliğinin ticari alanda genişlediği ve yüksek gelirlerin sağlandığı bir ortamda mütekabiliyet, uluslararası ilişkilerde gerçekleştirilecek adaletsiz bir yaptırıma karşı ticareti kısıtlayarak uluslararası kurumlar çerçevesinde belirtilen kurallara uyulmasını teşvik etmektedir (Keohane, 1984:245).

Serbest Ticaret Anlaşmaları ve Neoliberalizm Arasındaki İlişki

Serbest ticaret anlaşmaları, serbest ticaret politikalarının uygulama araçları olarak ortaya çıkan bir koşullandırma çerçevesidir. Koşullandırma çerçevelerinin görevi; ticaret ve piyasa faaliyetlerindeki uluslararası kısıtlamaları, sübvansiyonları ve diğer devlet kısıtlamalarını engelleyerek Neoliberal yeniden yapılanmaya² hizmet etmektir (Grinspun & Krekewich, 1994:35,36,41). STA'lar anlaşmaya taraf olan ülkelere sundukları ayrıcalıklar nedeniyle büyük önem arz etmektedir. Anlaşmaya taraf olan partner ülkeler yaptıkları karşılıklı ticarete birçok ayrıcalıklara sahip olmaktadır. STA'ların sunduğu en önemli ayrıcalıklardan biri tarife, kota ve vergi gibi kısıtlamaların karşılıklı olarak ortadan kaldırılmasıdır. Buna bağlı olarak da taraflar yaptıkları ticaret sonucunda oluşabilecek ekonomik yüklerden kurtulacak ve ürünleri partner ülkelerin pazarlarında rekabet gücü kazanacaktır. STA'lar kapsadıkları tüm ürünlerin fikri mülkiyetini güvence altına almaktadır (International Trade Administration, 2022). Partnerlerin birbirlerine ihraç ettikleri, üretilen tüm fikri emek ürünlerinin sanatsallığı, isimleri ve ürüne has sembolleri anlaşma kapsamında resmi olarak korunmaktadır (Upcounsel, 2020). Anlaşmaya taraf olan ülkelerin tümü partner ülkelerin ihracatında, ürün standartlarının geliştirilmesine katkı sağlayabilme özelliğine sahiptir (International Trade Administration, 2022). STA'ların en önemli özelliklerinden biri de gelişmekte olan ülkelere yatırım ve ticaret fırsatları sağlayarak ekonomilerini geliştirmek ve farklı alanlarda oluşturulabilecek işbirliği fırsatları yaratmaktır (Australian Government Department of Foreign Affairs and Trade, 2022).

Serbest Ticaret Anlaşmalarının gelişim sürecini dikkate alarak tarihsel açıdan üç döneme ayırabiliriz. Bunlar, İmparatorluk dönemi STA'sı, ABD'nin yükselişi – Modern STA'ları ve Yeni dönem STA'ları olarak karşımıza çıkmaktadır (European Student Think Tank, 2016). Tarihte ilk yapılan serbest ticaret anlaşması 1860 yılında İngiltere ve Fransa arasında imzalanan Cobden-Chevalier antlaşmasıdır. İmparatorluk döneminde yapılmış bu anlaşma ilk modern serbest ticaret anlaşması olarak tarihe geçmiştir (Dembour & Stammers, 2018:174). II. Dünya Savaşının sona ermesiyle yükselişe geçen Neoliberalizm sonucunda, STA'ların ikinci dönemi başlamıştır. STA'lar bu dönemle birlikte Neoliberal reformları tüm ülkelere aşlayan önemli bir koşullandırma çerçevesine dönüşmüştür. Bu dönem ülkeler arasındaki ticareti serbestleştirerek uluslararası bir düzeye yükseltmek için GATT (Tarifeler ve Ticaret Genel Anlaşması-1947) ve DTÖ (Dünya Ticaret Örgütü-1995) gibi çok taraflı anlaşmalar yapılmıştır. GATT, küresel ekonomik düzenin oluşturulması amacıyla yapılmış olan ilk uluslararası çok taraflı anlaşmadır. Dönemin küresel aktörleri arasında imzalanan bir çok önemli anlaşma bulunmaktadır. ABD ve Avrupa ülkelerinin imzaladıkları NAFTA (Kuzey Amerika Serbest

² Neoliberal yeniden yapılanma, 1920'li yıllara kadar devam eden Liberal ideolojinin 1970-1980 yıllarında yeniden canlanması ile ortaya çıkan bir süreçtir.

Ticaret Anlaşması), CUSFTA (Kanada-ABD Serbest Ticaret Anlaşması) ve Avrupa Birliği Gümrük Anlaşması bugün küresel ekonominin oluşmasında, serbest ticaret anlayışının ve Neoliberal ekonominin yaygınlaşmasında büyük bir katkı payına sahiptir (European Student Think Tank, 2016; Grinspun & Krelewich, 1994:33). Tarihte güç dağılımının bir kez daha değişmesiyle birlikte STA'ların yeni dönemi başlamıştır. Bu noktada Çin küresel hegemon konumuna yükselerek uluslararası ticaret sisteminin düzenini derinden etkilemiştir. Bu doğrultuda Güneydoğu Asya pazarlarına yönelik aranan alternatifler sonucunda son zamanlarda bölgesel ve ikili STA'ların büyük oranda arttığını görmekteyiz (European Student Think Tank, 2016). Buna verilecek en yerinde örnek ise, Birleşik Krallık'ın son zamanlarda farklı ülkelerle imzaladığı Serbest Ticaret Anlaşmalarıdır.

Özet olarak STA'lar, küresel ticaret sisteminin hakim olduğu bir dönemde, Neoliberal ekonomi politikalarını ülkelere aşıl原因 ve geliştirmekte olan ülkeleri yeni küresel sisteme empoze etmek için kullanılan önemli bir araçtır. STA'lar birçok ülkeyi, Washington Konsensüsünün de kendisinde barındırdığı Neoliberal yeniden yapılandırma hedeflerine bağlayacak önemli bir koşullandırma çerçevesidir. Bu doğrultuda 1970-1980'li yıllarda yeniden etkinlik kazanmaya başlayan Neoliberal politikalarla birlikte, Serbest Ticaret Anlaşmalarının da yeni ve parlak bir dönemi başlamıştır. STA'lar günümüzde büyük popülerlik kazanarak yaygınlaşmakta ve Neoliberal reformları kendisinde barındırarak, Neoliberal ekonomi yaklaşımının küresel dünya düzeyinde etkinlik kazanmasına katkı sağlamaktadır (Gathii, 2011:421).

TÜRKİYE VE BİRLEŞİK KRALLIK ARASINDAKİ TİCARET İLİŞKİLERİNE GENEL BİR BAKIŞ

Ülkeler arasında yapılan ticaret anlaşmaları, günümüzde modernize edilerek ve kapsamı daha da genişletilerek gerçekleştirilmektedir. Devletlerin anlaşmalar kapsamında gerçekleştirdikleri karşılıklı ticaret faaliyetleri, ülke ekonomilerini geliştirmekte ve refah düzeylerini yükseltmektedir. Bu bağlamda pazarın genişlemesi ve artan rekabet ekonomik verimliliğin yükselmesine neden olmaktadır (Hur & Park, 2012). Geniş yelpazeli pazar imkanları oluşturmak için devletlerin yaptıkları en önemli anlaşmalar ise Serbest Ticaret Anlaşmaları (STA) olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu anlaşmalar doğrultusunda ülkeler arasında gerçekleştirilen ticaret faaliyetlerinin önündeki engellerin azaltılması ve ticaret bağlarının güçlendirilmesi hedeflenmektedir (Lanjouw, 1995:56). STA'nın yapılmasındaki maksat, oluşturulacak serbest ticaret politikası kapsamında mal ve hizmetler üzerindeki hükümet tarifesi, kota ve vergi gibi belirli engelleri azaltmak veya ortadan kaldırmaktır. STA kapsamında ticari faaliyetlerde bulunan ülkeler, bu faaliyetleri sonucunda oluşabilecek yüksek oranlı vergi yükünden de korunmaktadır. Kavramsal olarak STA; ülkeler arasında gerçekleşen ticari faaliyetlerde ürünler üzerinde var olan tüm tarifelerin kaldırılması ve bu anlaşmaya taraf ülkelerin başka ülkelerle gerçekleştirdiği ticari faaliyetlerde ilişkilerin küresel düzeyde kalmasını içeren bir anlaşma türü olmaktadır (Gültekin ve Üyümez, 2015:409).

Türkiye ve Birleşik Krallık (BK) arasında yıllardır devam eden ticari ilişkiler, 01 Ocak 2021 tarihinde uygulanmaya başlanan Serbest Ticaret Anlaşmasına³ kadar AB kapsamında oluşturulan Gümrük Birliği Anlaşması ile sürdürülmüştür. Bu süreçte Türkiye öncelikle AB ile Ankara Anlaşmasını (01.12.1964 yılında yürürlüğe giren) imzalamıştır ve ticari, ekonomik ilişkiler gelişmeye başlamıştır. Bu Anlaşmanın amacı, Türkiye'nin ekonomik kalkınmasını hızlandırmak, taraflar arasındaki ticari ve ekonomik ilişkilerin sürekli ve dengeli bir şekilde güçlendirilmesini teşvik etmek ve Türk halkının istihdam düzeyini, yaşam koşullarını

³ Türkiye-Birleşik Krallık Serbest Ticaret Anlaşması 29 Aralık 2020 tarihinde imzalandıktan sonra 1 Ocak 2021 tarihinde geçici olarak uygulanmaya başlanmış olup, 20 Nisan 2021 tarihinde de yürürlüğe girmiştir.

iyileştirmektir (Official Journal of the European Communities, 1977). AB'nin ortak ticaret politikasını hayata geçirmek amacıyla gerçekleştirdiği Gümrük Birliği Anlaşması ise 1 Ocak 1996 tarihinde Türkiye'de yürürlüğe girmiş ve ticari ilişkileri daha da geliştirmiştir. Bu anlaşma, AB tarihinde *üye olmayan bir devletle* yapılan ilk önemli Gümrük Birliği anlaşması olarak tarihe geçmiştir. Ortak ticaret politikasının asıl amacı; belirli kurallar çerçevesinde Gümrük Birliği Anlaşmasına taraf ülkelerin ortak pazarını oluşturmaktır (European Commission, 2019:2). Endüstriyel ürünler anlaşma kapsamına dahil olmakla birlikte, işlenmemiş tarım ürünleri ve kamu alımları kapsam dışında tutulmaktadır. Bu nedenle tarım ürünleri, kömür ve çelik ürünlerine ikili ticaret imtiyazları uygulanmaktadır. Gümrük Birliği kapsamına dahil olan ürünlere ise, ortak bir dış tarife uygulanmaktadır. Ayrıca Gümrük Birliği anlaşması, gümrük mevzuatı, ticaretin önündeki teknik engellerin kaldırılması, fikri, sınai ve ticari mülkiyetin, rekabetin korunmasına ilişkin yasaların yakınlaştırılması hususunda Türkiye'nin AB hukukuna uyum sağlaması gerektiğini öngörmektedir (European Commission, 2021). Bu bağlamda üye ülkelerin anlaşma doğrultusunda zorunlu oldukları en önemli düzenleme; aralarında gerçekleştirdikleri ticaretin *tarife ve kotalarının tamamen ortadan kaldırılması* ve başka bir *üçüncü devletle* gerçekleştirilebilecek herhangi bir ticari anlaşmada ise Gümrük Birliği anlaşmasınca belirlenen *ortak gümrük tarifesinin uygulanmasıdır*. AB müktesebatına uyum ve tarifelerin serbestleştirilmesi Türkiye'nin küresel rekabet gücünü artırmıştır (European Commission, 2021). Ayrıca üye ülkeler ticari faaliyetleri doğrultusunda miktar kısıtlaması uygulayamamakta veya üye olmayan başka bir üçüncü devletle tercihli bir ticaret anlaşması gerçekleştirememektedir. Gümrük Birliği anlaşmasıyla Türkiye, dış ticarete AB rejimine uyum sağlamış ve zamanla dünya ekonomisine ve Avrupa üretim ağlarına entegre olmuştur (T.C. Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı, 2019).

Gümrük Birliğinden sonra Türkiye ve BK arasında yeni serbest ticaret ortamını oluşturan Serbest Ticaret Anlaşmasına değinmeden önce BREXIT kavramını ve bu kavramın nasıl ortaya çıktığını açıklamamız gerekmektedir. İngiltere ve çıkış kelimelerinden oluşan BREXIT, İngiltere'nin Birleşik Krallık Bağımsızlık Partisi (UKIP) baskılarıyla 2016 yılında referandumla, AB'den ayrılma süreciyle birlikte ortaya çıkan bir kavramdır (Kızılboğa Özaslan ve Akbulut, 2020:86-89). BREXIT'in ortaya çıkmasının ve yüksek oranda oy toplamasının nedeni ise, Birleşik Krallık'ta aşırı küreselleşme sonucu yaşanan göç sorunu ve popülist baskılar olmuştur. Birleşik Krallık'a ilişkin kararların kendi ilkeleri doğrultusunda, ülke içinde alınması ve sınırları üzerindeki kontrolü kendisinin sağlaması için parlamentoda etkin bir şekilde BREXIT tutumu sergilemesi büyük önem arz etmiştir (Joppke, 2020:3-4). Resmi olarak İngiltere, AB'den ayrıldıktan sonra, 31 Ocak 2020 tarihine kadar 11 aylık Geçiş Dönemini kapsayan süreçte, geleceğe yönelik oluşacak iktisadi ve politik ilişkileri kapsayan görüşmeler yapmıştır. Geçiş Dönemi boyunca, Gümrük Birliği şartlarının uygulanacağı da AB tarafından ifade edilmiştir. 31 Ocak 2020 tarihine kadar İngiltere'nin, DTÖ üyeleri tarafından bir AB üyesi olarak muamele göreceği de belirtilmiş olup, Geçiş Dönemi sonrası Türkiye ve İngiltere arasında imzalanan STA ise 20 Nisan 2021 tarihinde yürürlüğe girmiştir (TİMDDO, 2020:65-68).

Birleşmiş Krallık, AB'den ayrılması beraberinde, diğer ülkelerle olan mevcut ticari ilişkilerinde sürekliliği sağlamayı hedeflemiş ve ticaret ortaklarıyla yaptığı mevcut ticaret anlaşmalarının etkilerini mümkün olduğunca çoğaltan yeni ikili anlaşmalar geliştirmiştir. Bu bağlamda Türkiye ve Birleşik Krallık arasındaki ticaretin sürekliliğinin sağlanması için en uygun araç uzun vadeli bir anlaşmanın, STA'nın yapılması olmuştur (Department For International Trade, 2021:6-7).

Türkiye ve BK arasındaki ticaret ilişkilerini incelerken, geçmişten günümüze kadarki ithalat ve ihracat verilerini incelememiz iki ülke arasındaki genel ticaret düzeyini doğru bir şekilde analiz etmemize yardımcı

olacaktır. Tablo 1’de 1948’den 2020 yılına kadar Türkiye ve BK arasında gerçekleşen toplam ürün ihracat ve ithalat verileri yer almaktadır (World Trade Organization, 2021). İki ülkenin de genel olarak ticaret verileri incelendiğinde, Türkiye’nin toplam ürün ihracat ve ithalat verilerinin özellikle 1948-1970’li yıllarda Birleşik Krallık’a kıyasla daha düşük düzeyde olduğu açıkça görülmektedir. İhracat ve ithalatın 1948’den 1970’lere kadar daha düşük düzeyde gerçekleşmesinde o dönemde yaşanan olaylar etkili olmuştur. İkinci Dünya Savaşı sonra dönemde Türkiye, savaşın etkilerini 1970’li yıllara kadar üzerinden atamamıştır. Daha açık bir ifade ile kronolojik olarak baktığımızda, savaş döneminde ithalatın azalması, dış ticaret olanaklarının kısıtlanması Gayri Safi Yurt İçi Hasılda (GSYİH) negatif büyümeye neden olmuş ve ülke ekonomisi resesyona girmiştir. Ekonominin daralması Türkiye’nin yakın gelecekteki ihracat ve ithalat oranlarını da büyük oranda etkilemiştir (Koçtürk ve Gölalan, 2010:59). 1950’li yılların ilk yarısında Türkiye Liberal düzenin hakim olduğu, ithalata dayalı bir ekonomiye sahipti. Lakin bu dönem artan döviz sıkıntısı, ülke ithalat imkanlarının gerilemesinde büyük rol oynamıştı. Bu nedenle gerçekleştirilen ithal ikameci sanayileşme stratejisi 1960’lı yılların tamamını kapsamış ve ithalat düzeyi büyük oranda düşürülmüştür (Başkaya, 1986:137-143). 1970’li yıllarda yaşanan Petrol Krizi de Türkiye ekonomisini derinden etkilemiştir. Petrolü politik baskı aracı olarak kullanan OPEC üyeleri bu krizin oluşmasına zemin hazırlamıştır (Öztürk ve Saygın, 2017:2). Bu dönem petrol fiyatlarının %15 oranında artması ve yaşanan petrol temini sorunu ülkelerin gelir kayıplarını arttırmıştır (Kuper, 2002:17). Petrol kaynaklarına sahip olmayan bir ülke olarak bu artış, Türkiye’nin ithalat tutarlarında büyük oranda yükselişe neden olmuş ve bu da ülkenin döviz krizine girmesine sebebiyet vermiştir (Sırım, 2018:5754).

1980’li yıllarda Türkiye’nin Birleşik Krallık’a ihraç ettiği ürünler genel olarak; tarım ürünleri, gıda ürünleri, yakıt ve madencilik ürünleri, demir ve çelik ürünleri, sanayi ürünleri, ofis ve telekomünikasyon ekipmanları, otomotiv ürünleri, tekstil ve giyim ürünleri olmuştur. Ancak bu ürünlerden demir çelik ve otomotiv ürünlerinin ihracatı *sadece* 1980 yılında ve *bir kez* yapılmıştır. Diğer ürünlerin sürekli ihracatı ise 1990 yılından itibaren başladığı görülmüştür. Türkiye’nin Birleşik Krallık’tan ithal ettiği ürünler genel olarak; tarım ürünleri, gıda ürünleri, yakıt ve madencilik ürünleri, sanayi ürünleri, demir ve çelik ürünleri, kimyasal ürünleri, ofis ve telekomünikasyon ekipmanları, tekstil ve giyim ürünleri olarak karşımıza çıkmaktadır (World Trade Organization, 2021).

İhraçat ürünlerinden bazılarında olduğu gibi, ithalat ürünlerinden de *demir çelik ve kimyasal ürünleri* 1990 yılına kadar *sadece bir kez* 1980 yılında ithal edilmiştir (World Trade Organization, 2021). 1980’li yıllarda Türkiye’nin ithal ikameci sanayileşme stratejisinden çıkarak, dış ticareti serbestleştirilmesi, dış ticaret hacminin yükselmesine neden olmuştur. Ancak o dönem yaşanan borç krizleri, Türkiye’deki finansal piyasaların gerilemesine yol açmıştır. Artan enflasyon, dış borç ve işsizlik sebebiyle ithalatta ve ihracatta durgunluk yaşanmıştır (Uygun, 2011:2,13,14). Türkiye ve BK’nın o dönem için ticaret verileri incelendiğinde, 1980’li yıllarda oluşan kriz ortamından yüksek oranda etkilenmediği ve önceki yıllara kıyasla ticaret oranlarının artış gösterdiği görülmektedir.

1990 yılından itibaren Türkiye, Birleşik Krallık’a yakıt, demir çelik, kimyasal ürünler, ilaçlar, makine ve nakliye ekipmanları, elektronik veri işleme ve ofis ekipmanları, telekomünikasyon ekipmanları, entegre devreler ve elektronik bileşenler, taşıma ekipmanları, otomotiv ürünleri ihraç etmeye başlamıştır. BK ise Türkiye’ye, demir çelik, kimyasal ürünler, makine nakliye ekipmanları ve otomotiv ürünlerini 1990 yılından, yakıt ürünlerini ise 1993 yılından itibaren ihraç etmeye başlamıştır (World Trade Organization, 2021).

1990'lı yıllarda dünyada yaşanan krizlerden Türkiye, Meksika Peso Krizi (1994), Güney Doğu Asya Krizi (1997), Rusya-Ruble Krizi (1998)'den olumsuz etkilenmiştir. Türkiye ticaret oranları incelendiğinde bu olumsuz etki açıkça görülmektedir. 1990'lı yılların ilk çeyreğinde Türkiye'de gerçekleşen çelişkili politikalar, 1994 yılında ortaya çıkan Para ve Bankacılık Krizine, ülke dahilinde döviz kıtlığına ve ihracat fazlasına neden olmuştur. Krize çözüm olarak yürürlüğe konulan 5 Nisan istikrar programı sonucunda ise ihracat oranlarında artış yaşanmaya başlanmıştır (Bahar ve Erdoğan, 2011:10; Sayılğan, 1994:213-214; Tunçarslan, 2016). Bu doğrultuda 1995 yılında Birleşik Krallık'a yapılan ihracat oranlarına baktığımızda yaklaşık olarak %28 artış yaşanmıştır (Tablo 2). Merkez Bankasının yaşadığı büyük miktarda rezerv kayıpları sonucu 1997'de ortaya çıkan Asya Krizi Türkiye'nin ithalat oranlarını olumsuz yönde etkilemiş olsa da, ihracatı bundan yüksek oranda etkilenmemiştir (Tablo 1) (Delice, 2003:59, 66). 1997 krizi sonrası Birleşik Krallık'a yapılan ihracat ve ithalat oranlarına baktığımızda da Türkiye'nin yaptığı ithalatta yaklaşık %3'lük bir azalma gerçekleştiği görülmektedir (Tablo 2). İstikrarlı bir şekilde hem Rubleyi değerli tutmak hem de devalüasyona uğramamak isteyen Rusya da aynı sorunla karşılaşmıştır. Merkez Bankasındaki rezervlerin erimesiyle birlikte 1998 yılında krize girmiştir. Tabii ki, bu krizin etkileri Türkiye'nin dış ticaretinde kendi olumsuz sonuçlarını göstermiştir (Sindiracı, 2016:236, 242). Kriz sonucu büyük oranda sermaye kayıpları yaşayan Türkiye'nin ithalat ve ihracat faaliyetleri de bundan olumsuz yönde etkilenmiştir. İhracatta %1.1, ithalatta ise, %12.4 azalma yaşanmıştır (Tablo 1). Ruble Krizi sonrası Birleşik Krallık'a yapılan ithalat oranlarında da yaklaşık %18 azalma olmuştur (Tablo 2). 1990'lı yıllarda hem Türkiye'de hem de dünyada yaşanan krizler Türkiye'nin ekonomisini ve dış ticaretini olumsuz yönde etkilese de, genel ticaret verilerini incelediğimiz zaman Birleşik Krallıkla yapılan ticaret faaliyetlerini yüksek oranda etkilemediğini görmekteyiz.

2000 yılından başlayarak BK, Türkiye'ye ilaç, elektronik veri işleme ve ofis ekipmanları, telekomünikasyon ekipmanları, entegre devreler ve elektronik bileşenler, taşıma ekipmanları ihraç ve ithal etmeye başlamıştır (World Trade Organization, 2021). Türkiye ve Birleşik Krallık'ın 2000'li yıllarda gerçekleştirdiği ticaret faaliyetlerinin toplam verilerini (Tablo 1) incelediğimiz zaman, 2001 yılında Türkiye'nin ithalatındaki %24 azalma ve 2008 yılında yapılan ihracat ve ithalat oranlarındaki gerileme dikkat çekmektedir. Türkiye'de artan döviz talebi sonucu yaşanan 2000-2001 Ekonomik Krizleri ekonomiyi ve bankacılık sistemini derinden sarsarak beraberinde, dış ticaret açığına neden olmuştur (Turan, 2011:69-74). 2000 yılında yapılan toplam ithalat ve ihracat verilerine baktığımızda dış ticaret açığına neden olan ithalat fazlası açık bir şekilde görülmektedir. Sonrasında alınan önlemler sonucu 2001 yılı ithalat oranında %24 azaltılabildiği (Tablo 1). Bu doğrultuda Birleşik Krallık'a yapılan ithalat oranı da %29 azaltılmıştır (Tablo 2). 2008 yılında yaşanan ve dünya genelinde büyük etki oluşturan Küresel Finansal Kriz (Mortgage Krizi) ise ABD'de ortaya çıkarak tüm dünyayı ve özellikle Avrupa ülkelerini derinden etkilemiştir. Olumsuz etkilenen ekonomileri sonucu krize giren Avrupa Birliği ülkeleri ile sıkı ticaret ilişkileri bulunan Türkiye'nin dış ticareti de bu durumdan olumsuz yönde etkilenmiştir (Tablo 1) (Afşar ve Erkoç, 2018:33-34). Azalan dış ticaret Birleşik Krallıkla yapılan ithalat ve ihracat oranlarını da etkilemiştir. Türkiye'nin Birleşik Krallık'a yaptığı ihracat oranlarında yaklaşık olarak %27'lik, ithalat oranlarında ise %34'lük bir düşüş yaşanmıştır (Tablo 2).

2010'lu yılları incelediğimizde Türkiye ve Birleşik Krallık'ın istikrarlı bir şekilde gelişen ticaret ilişkileri Tablo 1'deki ticaret verilerinde açıkça görülmektedir. Zira dönemi "altın çağ" olarak adlandıran İngiltere Başbakanı David Cameron'nun bu görüşünü, ticaret ilişkilerindeki gelişim ve istikrarlı ilişkiler nedeniyle memnuniyetini dile getiren Türkiye Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan da onaylamıştır. Bu doğrultuda 2010 yılının

Temmuz ayında Erdoğan ile Cameron arasında ikili ticaret ve yatırım ilişkilerini geliştirecek olan “Stratejik Ortaklık Belgesi” imzalanmıştır (Örmeci, 2018:591).

2010’lu yıllarda yaşanan, Türkiye ve Birleşik Krallık arasındaki ticaret ilişkilerini derinden etkileyen en önemli olaylardan birisi de yukarıda açıkladığımız BREXİT kararı olmuştur. Kısa bir tekrarla 2016 yılında ilk defa ortaya atılan bu kavram 2017 yılından itibaren müzakere edilmeye başlanmıştır. 2019 yılında Birleşik Krallık’ın verdiği ayrılma kararının (BREXİT) kesinleşmesinin ardından BK, 31 Ocak 2020 tarihinde Avrupa Birliğinden ayrılmıştır (Türko ve Gökçenoğlu, 2020:574). BREXİT’in gerçekleştiği bu zaman diliminde Türkiye’yi önemli bir müttefiki olarak gören Birleşik Krallık, ülkeyle olan dış ticaret ilişkilerini istikrarlı bir şekilde geliştirmiştir. Nitekim Türkiye ve BK arasında imzalan STA’nın 20 Nisan 2021 tarihinde yürürlüğe girmesiyle iki ülke arasındaki ticaret ilişkileri en üst seviyeye çıkmıştır (TİMDDO, 2020:65-68).

Tablo 1: Türkiye ve Birleşik Krallık Toplam Ticaret Verileri

Milyar Dolar	TÜRKİYE		BİRLEŞİK KRALLIK	
Yıl	İHRACAT	İTHALAT	İHRACAT	İTHALAT
1950	0,264	0,311	6,325	7,305
1955	0,313	0,498	8,467	10,875
1960	0,321	0,468	10,609	13,034
1965	0,464	0,572	13,81	16,128
1970	0,588	0,948	19,43	21,871
1975	1,401	4,739	43,423	53,341
1980	2,91	7,91	110,134	115,545
1985	7,958	11,344	101,252	108,957
1990	12,959	22,303	185,172	222,977
1995	21,599	35,71	237,953	267,25
2000	27,775	54,503	283,173	339,643
2005	73,476	116,774	393,458	521,919
2008*	132,027	201,964	477,475	668,6
2009*	102,143	140,928	358,158	522,86
2010	113,883	185,544	420,182	592,271
2015	150,982	213,619	465,85	630,003
2016	149,247	202,189	410,856	636,731
2017	164,495	238,715	440,997	641,002
2018	177,169	231,152	486,439	672,267
2019	180,833	210,345	469,684	695,798
2020	169,482	219,397	403,319	634,71

Kaynak: World Trade Organization, 2021.

Tablo 2: Türkiye ve Birleşik Krallık'ın Karşılıklı Ticaret Verileri

Yıl	TÜRKİYE		BİRLEŞİK KRALLIK	
	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat
1993	835,089.15	1,545,980.03	1,301,845.76	767,140.29
1994	888,859.20	1,169,645.44	1,097,680.64	948,224.45
1995	1,134,431.62	1,829,728.13	1,604,144.38	1,232,777.98
1996	1,246,667.39	2,486,258.18	2,214,658.05	1,433,833.73
1997	1,511,264.26	2,763,111.17	2,894,416.94	1,709,339.71
1998	1,710,181.63	2,681,406.21	2,703,532.79	1,942,306.26
1999	1,829,356.67	2,189,937.41	1,895,364.89	2,049,538.44
2000	2,023,665.64	2,701,681.85	2,942,043.14	2,486,451.98
2001	2,174,891.67	1,913,846.03	1,749,635.22	2,771,654.61
2002	3,005,840.15	2,430,369.19	2,082,762.52	3,813,787.54
2003	3,670,092.53	3,500,015.22	2,870,320.60	4,722,405.25
2004	5,543,924.41	4,317,140.45	3,623,916.64	6,573,440.50
2005	5,917,162.70	4,695,644.78	4,046,540.20	6,876,088.24
2006	6,814,300.85	5,137,552.74	4,572,659.13	7,880,066.35
2007	8,626,776.28	5,477,102.30	4,798,042.09	9,887,648.78
2008	8,158,669.01	5,258,922.58	4,646,511.16	9,103,647.74
2009	5,937,997.07	3,473,433.49	3,540,374.71	7,262,505.45
2010	7,235,861.13	4,680,611.33	4,876,302.46	7,990,223.01
2011	8,151,430.06	5,840,379.78	6,305,502.92	9,284,220.59
2012	8,693,598.73	5,629,454.63	5,571,479.53	9,255,098.54
2013	8,785,124.35	6,281,414.50	6,793,629.66	9,112,738.34
2014	9,903,171.59	5,932,227.26	6,130,731.11	10,556,905.70
2015	10,557,304.49	5,541,275.78	5,398,412.68	11,067,618.42
2016	11,685,790.24	5,320,236.69	6,171,969.31	12,207,456.50
2017	9,603,188.77	6,548,620.39	9,564,956.96	9,988,466.89
2018	11,113,290.66	7,446,027.07	13,673,567.83	11,546,552.43
2019	11,278,995.69	5,638,296.33	6,415,542.05	12,121,336.19
2020	11,236,969.12	5,582,390.87	6,297,617.00	11,448,310.73

Kaynak: UN Comtrade Database, 2021; World Integrated Trade Solution, 2021.

SERBEST TİCARET ANLAŞMASI'NIN TÜRKİYE VE BİRLEŞİK KRALLIK TİCARET İLİŞKİLERİNE ETKİLERİ

31 Ocak 2020 tarihinde resmi şekilde Avrupa Birliğinden ayrılan Birleşik Krallık, 11 aylık geçiş süreciyle birlikte Gümrük Birliği ve iç pazardan ayrılarak yeni yıl öncesi BREXIT sürecini tamamlamıştır. Birleşik Krallık, Gümrük Birliğinden ayrıldıktan sonra, ticaret yaptığı ülkelerle gümrük vergileri olmaksızın ticaret ilişkilerini sürdürmek için STA'lar imzalamaya başlar. BREXIT sonrası yapılan ve içerik açısından en kapsamlı STA'lardan biri de, 29 Aralık 2020 tarihinde Türkiye Cumhuriyeti ile imzalanmış olan anlaşmadır (DW Made for minds, 2020; DW Made for minds, 2021).

20 Nisan 2021'de yürürlüğe giren bu STA; Türkiye ve BK ticari ilişkilerinde büyük öneme sahiptir. Yapılan bu yeni anlaşmayla Türkiye'nin, BK'ya ihracatı sonucu oluşabilecek 2,5 milyar dolarlık vergi yükü zararı önlenmiştir. STA sonrası savunma sektöründe önemli bir işbirliği ortamı oluşturarak, bu bağlamda gerçekleştirilecek işbirliği ile ticaret hacmini genişleterek çeşitlendirebilmek mümkün olacaktır (Boyras ve İstikbal, 2021). Anlaşma taraflar arasındaki gerçekleşen ticaret ve yatırım faaliyetlerini, uluslararası ticari faaliyetlerini bir üst düzeye taşıyarak, bu faaliyetler karşısında var olan veya olacak sorunları ortadan kaldırmayı hedeflemektedir. AB kapsamındaki Gümrük Birliği anlaşmasından farklı olarak iki ülke arasında imzalanan bu STA, yalnız işlenmiş tarım ürünlerini değil, tüm tarım ürünlerini ve sanayi ürünlerini kapsamaktadır (Uzun, 2021). Anlaşmanın koşullarına esasen ithal veya ihraç edilen malların ücretleri, harçları ve bunlar üzerindeki geleceğe yönelik gerçekleştirilecek güncellemeler, yenilik ve değişikliklerle ilgili taraflar derhal haberdar edilecektir. Taraflar arasındaki ticareti kolaylaştırmak için etkili gümrük kontrolleri de sağlanmalıdır. Ayrıca iki ülke arasında STA'ya esasen gerçekleşen ticari faaliyetler sırasında ticarete konu olan ürünlerin gümrük tarifelerinden muaf tutulması için ürünlerin menşeinin Türkiye veya Birleşik Krallık olarak belirtilmesi gerekmektedir (Uzun, 2021). Bütün taraflarca belirlenen ticari kanunlar ve gümrük yasaları uluslararası standartlarla uyumlu olmalı, ayrıcalık yapılmayacak şekilde uygulanmalıdır. Bu STA kapsamında anlaşma tarafı bir ülkenin, başka bir taraf ülkeye (üçüncü bir ülkeyle) yönelik ihracatının veya ithalatının sınırlanamayacağı ve bu faaliyetlere yasak konulamayacağı açıkça belirtilmiştir. Yine bu anlaşmaya göre taraflar gümrük uygulamalarının modernize edilmesine ve basite indirgenmesine özendirilerek, gerçekleştirilen ticari faaliyetlerde şeffaflık ve verimliliğin sağlanması amacıyla malların serbest bırakılması, gümrük makamları için gerekli belgelerin daha da basitleştirilmesi, uluslararası sözleşmelere bağlı önlemlerin gerçekleştirilmesinde dürüstlük standartlarının sağlanması gibi hususlar önemle uygulanmalıdır (GOV.UK, 2020:4-12).

Türkiye ve BK arasında yapılan STA'nın 2.6 ve 2.7 maddelerince menşe sanayi malları ve menşe tarım ürünleri üzerindeki gümrük vergilerinin kaldırılması hususu açıkça beyan edilmiştir. ANNEX 2-A'da listelenen ürünler ise madde 2.6'ya dahil edilmemiştir. Madde 2.7'ye esasen ise ANNEX 2-B uyarınca bazı malların (Tablo 3) gümrük vergileri azaltılmıştır (GOV.UK, 2020:9-10).

Tablo 3 Tarife Oran Kotaları (Gümrük Vergisi) Azaltılan Ürünler

TRQ	Ürün Açıklaması	Kontenjan İçi Tarife
TRQ 11	Zeytinyağı	7,50%
TRQ 27	Reçeller, meyve reçelleri, meyve veya fındık püresi ve meyve veya fındık macunlar	33%
TRQ 31	Meyve ve sebze suları	33%

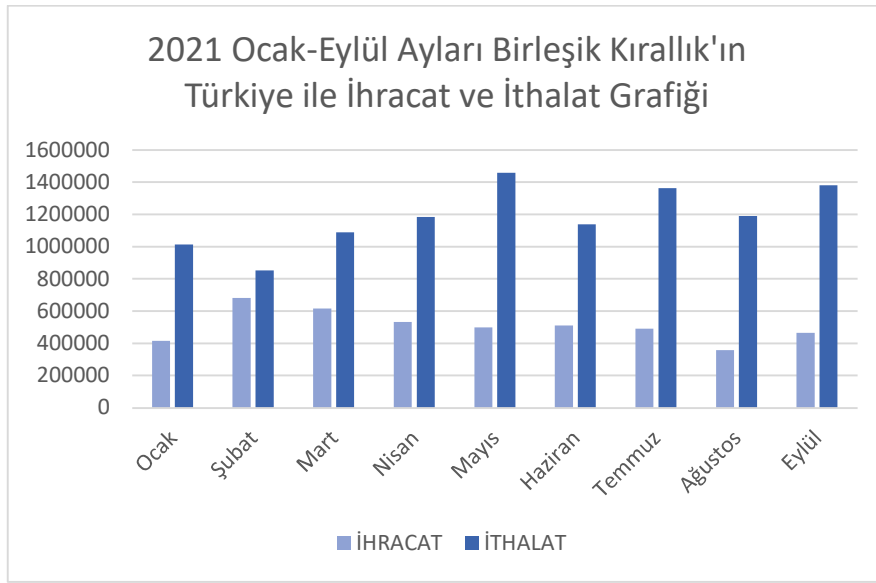
Kaynak: gov.uk, 2020.

Türkiye'nin Birleşik Krallıkla imzaladığı Serbest Ticaret Anlaşması, Avrupa Birliği ile gerçekleştirdiği Gümrük Birliği anlaşmasından sonra ekonomik ve ticari açıdan en büyük öneme sahip anlaşma olmuştur (Milliyet, 2021). Tarihi öneme sahip olan bu STA, Türkiye ve Birleşik Krallık'ın ticari faaliyetlerinde yeni fırsatların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. İki ülke de karşılıklı olarak birbirlerinin geliştikleri alanları dikkate alarak ticaret ilişkilerini farklı boyutlara taşımayı hedeflemektedir. Yapılan bu STA bir çok ikili ticaret ve iş alanlarını etkilemektedir. Tarım ve sanayi sektörüne ilişkin gelişmeler ise, özellikle dikkat çekicidir. STA sonrası işbirliği oluşturulması hedeflenen alanlardan biri de Türkiye savunma sanayisinin son yıllarda kendinden çokça bahsettiren teknolojilerinden yüksek katma değere sahip olan insansız hava araçları ve savaş uçakları projeleridir (Boyras ve İstikbal, 2021). Temmuz 2020'de İngiltere Savunma Bakanı Ben Wallac'in yaptığı bir açıklamada, Türkiye Silahlı İnsansız Hava Araçlarından (SİHA) Bayraktar TB2'ye dikkat çekerek "*Başkalarının derslerine bakmamız gerekiyor*" ifadesini kullanarak, SİHA'ların gerçek bir oyun değiştirici olduğuna vurgu yapmıştır. Buradan anlaşıldığı üzere Türkiye savunma sanayisinde geliştirdiği ileri teknolojiye sahip hava araçlarıyla ve bu araçların somut işlevselliği ile Birleşik Krallık tarafından fark edilmiştir. Nitekim bu doğrultuda STA sonrası Türkiye ve BK arasında yapılacak yeni işbirliğinin önemli bir ayağını oluşturan SİHA'ların savunma sektöründeki ikili ilişkilerin gelişmesine büyük katkı sağlayacağı görülmektedir (Son Haberler, 2020). Bu STA; iki ülke için de büyük öneme sahip olan ekonomi, ticaret ve savunma alanlarında sürekliliği sağlamayı hedeflemektedir, çünkü bu alanlar stratejik ve tarihi nedenlerle kritik öneme sahiptir (Milliyet, 2021).

2021 yılında kaleme aldığı yazısında Muhammet Tarhan, İngiltere'nin Ankara Büyük Elçisi olan Dominick Chilcott'un sözlerine vurgu yapmıştır. Nitekim Chilcott'a göre "Türkiye ve Birleşik Krallık arasında imzalanan STA'nın yakın gelecekte güncellenerek geliştirilmiş, farklı iş alanlarını ve fırsatları kapsayacak yeni bir anlaşmaya dönüştürülebilecektir; siyasi iradenin (ticaret bakanlarının) ve iş dünyasının (şirketlerin) da böylesine derinlemesine bir anlaşma yapılması için isteği bulunmaktadır; bu doğrultuda tarım ve hizmet alanları, yatırım ve dijital ekonomi alanları da gerçekleştirmek istenen yeni Serbest Ticaret Anlaşması kapsamına dahil edilmelidir; böylelikle yapılacak STA ülkelerimizin ekonomilerini olumlu etkileyecek, şirketlerimiz için yeni ve daha kapsamlı pazarların ortaya çıkmasına olanak sağlayacaktır. Birleşik Krallık yüksek alım gücü ve sahip olduğu yatırımcılık potansiyeli ile akıllı enerji, akıllı tarım, otonom araçlar ve uzay alanı sektörlerini geliştirmek, ilerletmek ve tecrübe kazandırmak doğrultusunda Türkiye için büyük önem arz etmektedir. Bu doğrultuda iki ülke arasındaki yeni maksat işbirliğini geliştirerek global standartlar çerçevesinde ilerletmektir" (Tarhan, 2021). Türkiye'nin son zamanlarda imalat sektöründe edindiği tecrübe ve sunduğu kalite ile Güney Doğu Asya pazarlarına karşı Birleşik Krallık için yeni bir alternatif niteliği oluşturmuş, merkezi lokasyonu, lojistik kolaylığı ve kolay ticaret imkanları nedeni ile de İngiliz yatırımcıların dikkatini çekerek kendisini yatırımcılar için önemli bir partner konumuna yükseltmiştir (Çetinkaya, 2021).

Yabancı yatırıma ihtiyacı olan Türkiye için İngiliz şirketleri büyük önem arz etmektedir ki, bu da STA sonrası oluşması hedeflenen yeni ekonomik işbirliği alanlarının temellerini oluşturmaktadır (Türk, 2021). Maksat Afrika, Latin Amerika ve Güney Asya gibi ülkelerde bir araya gelerek uzmanlaşılan alanları birleştirmek ve farklı işbirliği alanları oluşturmaktır. Bu doğrultuda Birleşik Krallık'ın finans ve yatırım sektöründeki birikimini, Türkiye'nin tarım ve sanayi sektöründeki deneyimine empoze ederek yeni faaliyet alanları oluşturmak gerekmektedir (Boyras ve İstikbal, 2021). Yapılması hedeflenen bu işbirliğinde ise, Türkiye'nin Birleşik Krallık için önemi ayrı bir yere sahiptir. Çünkü Türkiye özellikle coğrafi konumu sayesinde Birleşik Krallık'ın ticaret ilişkilerini geliştirmeyi hedeflediği birçok ülkeye "giriş kapısı" olmaktadır (Çetinkaya, 2021).

Türkiye, yüksek alım gücü nedeniyle Birleşik Krallık pazarına büyük önem vermektedir. Bu doğrultuda değerlendirdiğimiz zaman Türkiye'nin ekonomik geleceğini etkileyen bu STA, ikili ticaret hacmini de olumlu yönde etkilemiştir. Yukarıdaki Tablo 2'de geçmiş yılların karşılıklı ticaret verileri yer almaktadır. Bu verileri incelediğimiz zaman Türkiye'nin Birleşik Krallık'a yönelik bir ticaret fazlasının olduğu açıkça görülmektedir (Türk, 2021). STA yürürlüğe girdikten sonra Türkiye'nin geçen yıla nazaran 2021 yılı Ocak-Ekim dönemi için ticaret verilerini incelediğimizde, Birleşik Krallık'a 6,3 milyar dolar ticaret fazlası verdiğini, ihracatını 1,9 milyar dolar arttırarak 10,9 milyar dolara yükselttiğini söyleyebiliriz (Türkiye Cumhuriyeti Ticaret Bakanlığı, 2021). Birleşik Krallık'ın 2021 yılı için Ocak-Eylül aylarında Türkiye'ye yaptığı ihracat ve ithalat oranları aşağıdaki grafikte yer almaktadır. Yapılan ithalat ve ihracat oranlarını karşılaştırdığımız zaman ithalatın ihracata nazaran daha fazla olduğunu ve STA'nın başlattığı yeni dönemde Birleşik Krallık'ın hala Türkiye için önemli bir ihracat pazarı olmaya devam ettiğini görmekteyiz.

Kaynak: UN Comtrade Database, 2021.

Serbest Ticaret Anlaşmasının yürürlüğe girdiği 2021 yılının ilk iki ayı ve önceki yılın ilk iki ayı için Türkiye'nin Birleşik Krallık'a yaptığı ihracat ve ithalat verileri aşağıdaki grafikte yer almaktadır. Farklı yıllardaki (2020 ve 2021) aynı ayların (Ocak ve Şubat) ihracat ve ithalat oranlarını karşılaştırdığımız zaman 2021 yılının ilk iki ayı için yapılan ihracatın önceki yıla nazaran arttığını görmekteyiz. Fakat ithalat oranlarında bir önceki yıla nazaran gerileme yaşanmıştır. Ayrıca aynı ayları (Ocak ve Şubat) farklı yıllara (2020 ve 2021) nazaran kıyasladığımız zaman ithalatta düşüş yaşandığını görmekteyiz.

Kaynak: UN Comtrade Database, 2021.

Brexit sonrası Türkiye'nin Birleşik Krallık pazarına yaptığı ihracat, AB ülkelerinin payına nazaran artmaya başlamıştır. Birleşik Krallık pazarında artış ivmesi kazanan ürünler ise, otomotiv, elektronik ve elektrik ürünleri, tekstil ürünleri, kimyevi ürünler ve maddeler, demir ve diğer demir dışı metal ürünleri olmuştur. STA'nın yürürlüğe girmesi farklı alanlarda ürünler ihraç eden sektörlerin gelişmesine ve büyümesine olanak sağlayarak, bu sektörlerle yönelik ekonomik kolaylıklar oluşturmuştur. Örneğin sanayi ve tekstil ürünleri gibi sektörlerde vergilendirme yapılmamış, var olan tarife ve kotalar kaldırılarak oluşabilecek maliyet yükünün önüne geçilmiştir. Lakin şunu da belirtmek gerekir ki, STA çelik sektöründeki ithalat kotalarını etkilememiş ve beklendiği kadar avantaj sağlamamıştır (Güneş, 2021).

SONUÇ

Türkiye ve Birleşik Krallık arasında imzalanan Serbest Ticaret Anlaşmasının oluşturduğu yeni ekonomik ortamı, devletlerin bu konudaki tutum ve davranışlarını doğru şekilde değerlendirebilmek için bu makalede öncelikle Uluslararası Politik Ekonomi (UPE) disiplini kapsamında Neoliberal teori incelenmiştir. Bir UPE disiplini olan Neoliberalizm ve Serbest Ticaret Anlaşmasını (STA) ilişkilendirdiğimiz zaman vardığımız kanı, geçmişten günümüze kadar Neoliberal ideoloji ile tüm dünyada yaygınlaşmayı hedefleyen serbest ticaret politikalarının, günümüzde STA'lar vasıtasıyla küresel dünyada yaygınlık kazanmış olmasıdır. Serbest Ticaret Anlaşmaları serbest ticaret politikalarını etkin kılan ve Neoliberal yeniden yapılanmaya hizmet eden önemli bir koşullandırma çerçevesidir. STA'lar küresel ticaret sisteminin hakim olduğu bir dönemde, Neoliberal ekonomi politikalarını ülkelere adapte eden ve gelişmekte olan ülkeleri yeni küresel sisteme empoze etmek için kullanılan önemli bir araçtır.

İki ülke arasındaki ticaret ilişkilerinin tarihsel sürecini incelediğimiz zaman, ilişkilerin Gümrük Birliği anlaşması kapsamında ilerlediği dönemler var olan birçok kısıtlamaların STA ile ortadan kalktığını, ilişkilerin geliştiğini, modernize edildiğini, kolaylaştırıldığını söyleyebiliriz. İki ülkenin dünya ile yaptığı yaklaşık 70 yıllık ticaret verilerini ve karşılıklı olarak yaptıkları 27 yıllık ticaret verilerini farklı dönemlerde ortaya çıkan krizleri de göz önünde buldurarak incelediğimiz zaman, Türkiye ve Birleşik Krallık arasında ticaret ilişkilerinin geçmişten günümüze kadar istikrarlı bir şekilde geliştiğini görmekteyiz.

Bu istikrarlı ilişkide yaşanan en önemli gelişme ise, 29 Aralık 2020 yılında imzalanan İkili Serbest Ticaret Anlaşması olmuştur. İki ülke arasında yapılan bu anlaşma ülkelerin karşılıklı olarak ticaret yaptıkları zaman oluşan engelleri ve ekonomik yükleri ortadan kaldırmış, ülkeler arasındaki ticaret alanlarının çeşitlendirilmesine, yeni işbirliği ve yatırım imkanlarının oluşmasına neden olmuştur. Buna bağlı olarak da iki ülke arasındaki ticaret ilişkilerinin yeni dönemi olarak vurguladığımız STA dönemi, tarafların ekonomik açıdan kar etmelerine ve siyasi açıdan diğer ülkeler karşısında alternatif bir pazar kazanarak, ticaret olanaklarını çeşitlendirip geliştirmelerine imkan sağlamıştır. Bu kapsamda öncelikle ticaret yaparken oluşan vergi yükünden kurtulan taraf ülkelerin sanayi ve tarım ürünlerine herhangi bir kısıtlama koyulmaksızın ürünlerin tümü STA'ya dahil edilmiştir. Ayrıca anlaşma sonrası birçok yeni alanlarda işbirliği imkanlarının oluşturulması hedeflenmiştir. Maksat savunma sanayisi, akıllı enerji, akıllı tarım, otonom araçlar ve uzay sektörü gibi alanlarda yeni ikili işbirliği imkanları oluşturarak global standartlar çerçevesinde geliştirmektir. Yüksek alım gücüyle Türkiye'nin Birleşik Krallık için önemi, finans ve yatırım sektöründeki sahip olduğu birikim nedeni ile Birleşik Krallık'ın Türkiye için faydası iki ülke için de göz ardı edilemeyecek kadar önemli konulardır. İkili ilişkilerde STA'nın başlattığı yeni dönem bu ve bu gibi konularda oluşturulması hedeflenen işbirliği imkanlarının ve bu kapsamda elde edilmesi hedeflenen ekonomik menfaatlerin dönüm noktası olmuştur.

KAYNAKÇA

ABBOTT, K. & SNIDAL, D. (1998). "Why States Act through Formal International Organizations", *The Journal of Conflict Resolution*, 42(1): 3-32,

<https://www.jstor.org/stable/174551>, (13.06.2021).

AFŞAR, B. ve ERKOÇ, Y. (2018). "2008 Küresel Krizin Türkiye Ekonomisine Etkileri: Konya Organize Sanayi Bölgesi Örneği", *Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(2): 31-48.

- AL, A. (2015). "Politika-Ekonomi Kesişmesi: Yeni Bir Bilim Dalı Olarak Uluslararası Politik Ekonomi", İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2(1): 143-159.
- AL, A. ve KATITAŞ, G. (2020). "Uluslararası Politik Ekonomi Var Olanın Fark Edilişi", (Ed.) AL, A., BALCI, M. ve KANLI, İ. B., Uluslararası Politik Ekonomi, Savaş Yayınevi, Ankara.
- ATEŞ, D. ve GÖKMEN, G. S. (2013). "Bir Akademik Disiplin Olarak Uluslararası Politik Ekonominin Sınırları", Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 15(1): 45-71.
- AUSTRALIAN GOVERNMENT DEPARTMENT OF FOREIGN AFFAIRS AND TRADE. (2022). "The Benefits of Free Trade Agreements", <https://www.dfat.gov.au/trade/about-ftas/Pages/the-benefits-of-free-trade-agreements>, (13.01.2022).
- AXELROD, R. & KEOHANE, R. (1985). "Achieving Cooperation under Anarchy: Strategies and Institutions", World Politics, 38(1): 226-254.
- BAHAR, O. ve ERDOĞAN, E. (2011). "1994 ve 2000 Krizleri Sonrasında Türkiye'de Uygulanan Finansal Regülasyon Politikaları", Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, (27): 1-19.
- BALAAM, D. & DILLIMAN, B. (2015). Uluslararası Ekonomi Politika Giriş, (Çev.) USLU, N., Adres Yayınları, Ankara.
- BALCI, M. ve GÖCEN, C. E. (2020). "Uluslararası Ticaret ve Üretim Tarihsel Gelişimi ve Bu Bağlamda Türkiye'nin Politik Ekonomi Analizi", (Ed.) AL, A., BALCI, M. ve KANLI, İ. B., Uluslararası Politik Ekonomi, Savaş Yayınevi, Ankara.
- BALDWIN, D. (1993). "Neoliberalism, Neorealism, and World Politics", (Ed.) BALDWIN, D., Neorealism and Neoliberalism: The Contemporary Debate, Columbia University Press, New York.
- BAŞKAYA, F. (1986). "Devletçilikten 24 Ocak Kararlarına: Türkiye Ekonomisinde İki Bunalım Dönemi", Birlik Yayıncılık, Ankara.
- BEAUD, M. (2015). Kapitalizmin Tarihi 1500-2010, (Çev.) BAŞKAYA, F., Yordam Kitap, İstanbul.
- BELL, D. (2014). "What Is Liberalism?", Political Theory, 42(6): 682-715.
- BOYRAZ, H. M. ve İstikbal, D. (2021). "Türkiye-İngiltere İlişkilerinde Yeni Fırsatlar", <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/turkiye-ingiltere-iliskilerinde-yeni-firsatlar/2101552#>, (15.07.2021).
- CANIKLIOĞLU, M. (1996). "Liberalizm 1", BDS Yayınları, İstanbul.
- CASE, K. E., FAIR, R. C. & OSTER, S. M. (2012). Ekonominin İlkeleri, (Çev.) DELİKTAŞ, E., KARADAĞ, M. ve GÜÇLÜ, M., Palme Yayınevi, Ankara.
- COLLIER, P. & DOLLAR, D. (2002). "Globalization, Growth, and Poverty: Building an Inclusive World Economy", World Bank and Oxford University Press, Washington, DC.
- ÇETİNKAYA, Z. (2021). "İngiliz Firmalar için Türkiye'nin Sunduğu İmkanlar Büyük Potansiyel Oluşturuyor", <https://www.aa.com.tr/tr/ekonomi/ingiliz-firmalar-icin-turkiyenin-sundugu-imkanlar-buyuk-potansiyel-olusturuyor/2159578>, (05.12.2021).

- DEPARTMENT FOR INTERNATIONAL TRADE (2021). “Continuing the United Kingdom’s Trade Relationship with the Republic of Turkey”,
https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/948936/ccs1220781734-turkey-trade-pr-accessible.pdf, (15.07.2021).
- DELİCE, G. (2003). “Finansal Krizler: Teorik ve Tarihsel Bir Perspektif”, Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, (20): 57-81.
- DEMBOUR, M.-B. & STAMMERS, N. (2018). “Free Trade, Protectionism, Neoliberalism: Tensions and Continuities”, London Review of International Law, 6(2): 169-188.
- D. OSTRY, J., LOUNGAN, P. & FURCERI, D. (2016). “Neoliberalism: Oversold?”, FINANCE & DEVELOPMENT, 53(2): 38-41.
<https://www.imf.org/external/pubs/ft/fandd/2016/06/ostry.htm>, (12.06.2021)
- DW. MADE FOR MINDS (2020). “Türkiye ile İngiltere Serbest Ticaret Anlaşması İmzaladı”,
<https://www.dw.com/tr/t%C3%BCrkiye-ile-ingiltere-serbest-ticaret-anla%C5%9Fmas%C4%B1-imzalad%C4%B1/a-56084724>, (28.11.2021).
- DW. MADE FOR MINDS (2021). “İngiltere Brexit Sürecini Tamamladı”, <https://www.dw.com/tr/ingiltere-brexit-s%C3%BCrecini-tamamlad%C4%B1/a-56111755>, (28.11.2021).
- ERDOĞAN, M. (1998). “Liberal Toplum Liberal Siyaset”, Siyasal Kitabevi, Ankara.
- OFFICIAL JOURNAL OF THE EUROPEAN COMMUNITIES (1977). “Establishing an Association Between the European Economic Community and Turkey”, https://eur-lex.europa.eu/resource.html?uri=cellar:f8e2f9f4-75c8-4f62-ae3f-b86ca5842eee.0008.02/DOC_2&format=PDF, (15.07.2021).
- EUROPEAN COMMISSION (2021). “EU Trade Relations with Turkey. Facts, Figures and Latest Developments”, <https://ec.europa.eu/trade/policy/countries-and-regions/countries/turkey/>, (15.07.2021).
- EUROPEAN COMMISSION (2019). “36th Meeting of the Eu-Turkey Customs Union Joint Committee”,
https://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2020/january/tradoc_158587.pdf, (15.07.2021).
- EUROPEAN STUDENT THINK TANK. (2016). “Free Trade Agreements – A Brief History”,
<https://esthinktank.com/2016/06/14/free-trade-agreements-a-brief-history/>, (14.01.2022)
- FRIEDMAN, T. L. (2000). “The Lexus and the Olive Tree”, Anchor Books, New York.
- GATHII, J. (2011). “The Neoliberal Turn in Regional Trade Agreements”. Washington Law Review Association, 86(3): 421-474.
- GILPIN, R. (1987). “The Political Economy of International Relations”, Princeton University, New Jersey.
- GOV.UK (2020). “Free Trade Agreement: Between the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland and the Republic of Turkey”
https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/963851/CS_Turkey_1.2021_UK_Turkey_Free_Trade_Agreement.pdf, (15.07.2021).

- GRIECO, J. M. (1988). "Anarchy and the Limits of Cooperation: A Realist Critique of the Newest Liberal Institutionalism", *International Organization*, 42(3):485-507.
- GRINSPUN, R. & KREKLEWICH, R. (1994). "Consolidating Neoliberal Reforms: "Free Trade" as a Conditioning Framework", *Studies in Political Economy*, 43(1): 33-61.
- GÜLTEKİN, R. ve ÜYÜMEZ, M. E. (2015). "Türkiye ile Rusya Federasyonu Serbest Ticaret Anlaşmasının İki Ülke Ticaretine Olası Etkileri ve Vergisel Yansımaları", (Ed.) SARI, S., GENCER, A. H. ve SÖZEN, İ., *International Conference on Eurasian Economies*, Eurasian Economists Association, Kazan – Russia.
- GÜNEŞ, İ. (2021). "Brexit Türkiye'ye Yaradı", <https://www.dunya.com/ekonomi/brexit-turkiyeye-yaradi-haberi-620512>, (10.12.2021).
- HARVEY, D. (2007). "A Brief History of Neoliberalism", Oxford University Press, New York.
- HEYWOOD, A. (2016). *Siyaset Teorisine Giriş*, (Çev.) KÖSE, H. M., Küre Yayınları, İstanbul.
- HUR, J. & PARK, C. (2012). "Do Free Trade Agreements Increase Economic Growth of the Member Countries?", *World Development*, 40(7): 1283-1294.
- INTERNATIONAL TRADE ADMINISTRATION (2022). "Free Trade Agreement Overview ", <https://www.trade.gov/free-trade-agreement-overview>, (13.01.2022).
- JACOBS, M. & ZELIZER, J. E. (2010). "Conservatives in Power: The Reagan Years, 1981-1989 A Brief History with Documents", Bedford/St. Martin's, Boston.
- JOPPKE, C. (2020). "Immigration in the Populist Crucible: Comparing Brexit and Trump", *Comparative Migration Studies*, 49(8): 1-18.
- KEOHANE, O. R. (1984). "After Hegemony: Cooperation and Discord in the World Political Economy", Princeton University Press, New Jersey.
- KIZILBOĞA, Ö. R. ve AKBULUT, A. (2020). "Küreselleşme ve Uluslararası Politik Ekonomi İlişkisi", AL, A., BALCI, M. ve KANLI, İ. B., *Uluslararası Politik Ekonomi*, Savaş Yayınevi, Ankara.
- KOÇTÜRK, O. M. ve GÖLALAN, M. (2010). "1923-1950 Türkiye Ekonomisinin Yapısal Analizi", *Üçüncü Sektör Kooperatifçilik*, 45(2): 48-65.
- KUPER, G. H. (2002). "Measuring Oil Price Volatility", *SSRN Electronic Journal*: 1-19, Doi: 10.2139/ssrn.316480.
- LANJOUW, G. J. (1995). "International Trade Institutions", Addison-Wesley Longman Limited, New York.
- MİLLİYET (2021). "Tarihi Anlaşmanın Ardından İngiltere'den Önemli 'Türkiye' Çıkışı", <https://www.milliyet.com.tr/ekonomi/son-dakika-tarihi-anlasmanin-ardindan-ingiltereden-onemli-turkiye-cikisi-6435602>, (04.12.2021).
- NAGGAR, T. (1997). "Adam Smith's Laissez Faire", *The American Economist*, 21(2): 35-39.
- ÖRMECİ, O. (2018). "Son Yıllarda Türkiye-Birleşik Krallık (İngiltere) İlişkileri: İlişkilerde 'Altın Çağ' Dönemi mi?", *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 21(2): 589-621.

- ÖZTÜRK, S. ve SAYGIN, S. (2017). “1973 Petrol Krizinin Ekonomiye Etkileri ve Stagflasyon Olgusu”, *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(12): 1-12.
- SAYILGAN, Ş. (1994). “5 Nisan Kararları ve Beklentiler”, *Marmara İletişim Dergisi*, (8): 213-217.
- SIRIM, V. (2018). “Türkiye-Ortadoğu Ülkeleri Ekonomik İlişkilerinde 1973 Petrol Krizinin Yeri”, *Social Sciences Studies Journal*, 4(26): 5753-5762.
- SİNDİRAC, A. (2016). “1998 Rusya Ekonomik Krizi ve Türkiye Ekonomisine Etkisi” (Ed.) AL, A., *Uluslararası Politik Ekonomi: Ekonomik Krizler ve Türkiye*, Babiali Kültür Yayıncılığı, İstanbul.
- SNIDAL, D. (1985). “Implications for International Regimes and Cooperation”, *American Political Science Review*, 79(4): 923-942.
- SON HABERLER (2020). “İngiltere Savunma Bakanı: Türk SİHA'ları Gerçek Bir Oyun Değiştirici”, <https://www.sonhaberler.com/ingiltere-savunma-bakani-turk-sihalari-gercek-bir-oyun-degistirici-haber-814695>, (03.12.2021).
- STANFORD, J. (2015). *Herkes İçin İktisat: Kapitalist Sömürüyü Anlama Kılavuzu*, (Çev.) ÖNCEL, T., Yordam Kitap, İstanbul.
- STEIN, A. (1982). “Coordination and Collaboration: Regimes in an Anarchic World”, *International Organization*, 36(2): 299-324.
- STEIN, A. (2008). “Neoliberal Institutionalism”, (Ed.) Reus-Smit, C. & Snidal, D., *In The Oxford Handbook on International Relations*, Oxford University Press, New York.
- ŞİŞMAN, M. (2007). “Kuzey Güney İlişkileri ve Güneydeki Kalkınma Dinamiği Sınırları: Merdiven İtilmiş Mi?”, *Marmara Üniversitesi İ. İ. B. F. Dergisi*, 22(1): 57-87.
- TARHAN, M. (2021). “İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi Chilcott: Türkiye-İngiltere İlişkilerinde Yeni Bir Dönem Başlıyor”, <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/ingilterenin-ankara-buyukelcisi-chilcott-turkiye-ingiltere-iliskilerinde-yeni-bir-donem-basliyor/2173122>, (06.12.2021).
- TAYYAR, A. ve ÇETİN, B. (2013). “Liberal İktisadi Düşüncede Devlet”, *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 14(1): 107-120.
- T.C. DIŞİŞLERİ BAKANLIĞI AVRUPA BİRLİĞİ BAŞKANLIĞI (2019). “Gümrük Birliği”, https://ab.gov.tr/gumruk-birligi_46234.html, (15.07.2021).
- THEORIES OF INTERNATIONAL POLITICAL ECONOMY (1997). (Ed.) CRANE, G. T. & AMAWI, A., *The Theoretical Evolution of International Political Economy: A Reader*, Oxford University Press, New York.
- TOPUZ, H. ve COŞKUN, A. E. (2018). “Ricardo'nun Karşılaştırmalı Üstünlükler Teorisi: Türkiye, Kolombiya ve Güney Kore Üçlüsünün Sektörel Bazda Uygulamalı Bir Analizi”, *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10(25): 672-685.
- TUNÇARSLAN, N. (2016). “1994-1995 Meksika (Peso) Krizi ve Türkiye'deki 1994 Para ve Bankacılık Krizi”, (Ed.) AL, A., *Uluslararası Politik Ekonomi: Ekonomik Krizler ve Türkiye*, Babiali Kültür Yayıncılığı, İstanbul.

- TURAN, Z. (2011). “Dünyadaki ve Türkiye’deki Krizlerin Ortaya Çıkış Nedenleri ve Ekonomik Kalkınmaya Etkisi”, Niğde Üniversitesi İİBF Dergisi, 4(1): 56-80.
- TÜRK, Y. (2021). “Türkiye’de İngiliz Ticaret Odası Başkanı Gaunt: Türkiye, Büyüme Potansiyeli Yüksek Bir Ülke”, <https://www.aa.com.tr/tr/ekonomi/turkiyede-ingiliz-ticaret-odasi-baskani-gaunt-turkiye-buyume-potansiyeli-yuksek-bir-ulke/2110882>, (01.12.2021).
- TÜRKİYE CUMHURİYETİ TİCARET BAKANLIĞI (2021). “Ticaret Bakanlığının 2022 Yılı Bütçesi TBMM Plan ve Bütçe Komisyonunda”, <https://ticaret.gov.tr/haberler/ticaret-bakanliginin-2022-yili-butcesi-tbmm-plan-ve-butce-komisyonunda>, (13.12.2021).
- TÜRKİYE İHRACATÇILAR MECLİSİ DİJİTAL DÖNÜŞÜM OFİSİ (2020). “Birleşik Krallık Hedef Pazar Ülke Analizi”, https://tim.org.tr/files/downloads/Analiz_Rapor/Birle%C5%9Fik%20Krall%C4%B1k%20Hedef%20Pazar%20%C3%9C%20Analizi.pdf.pdf, (15.07.2021).
- TÜRKO, E. S. ve GÖKÇENOĞLU, S. (2020). “Avrupa Birliği Tarihinde Bir Geri Adım: Brexit”, MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi, 9(1): 573-589.
- UN COMTRADE DATABASE (2021). <https://comtrade.un.org/data/>, (01.12.2021).
- UPCOUNSEL (2020). “Intellectual Property Protection”, <https://www.upcounsel.com/intellectual-property-protection>, (13.01.2022).
- UYGUN, S. (2011). Ekonomik Krizlerin Türkiye'nin Dış Ticareti ve Rekabet Gücü Üzerine Etkisi, Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyonkarahisar.
- UZUN, F. (2021). “Türkiye-Birleşik Krallık Serbest Ticaret Anlaşmasının Detayları”, <https://www.dunya.com/kose-yazisi/turkiye-birlesik-krallik-serbest-ticaret-anlasmasinin-detaylari/608313>, (15.07.2021).
- VESETH, M. (2009). “International Political Economy”, (Ed.) WIENER, J. & SCHRIRE, R. A., International Relations - Volume II, EOLSS Publications, Oxford.
- WALZENBACH, G. (2016). “Global Political Economy”, (Ed.) MCGLINCHEY, S., International Relations, E-International Relations, London.
- WORLD INTEGRATED TRADE SOLUTION (2021). “Turkey Trade Balance, Exports and Imports by Country and Region” <https://wits.worldbank.org/CountryProfile/en/Country/TUR/Year/2019/TradeFlow/EXPIMP>, (29.09.2021).
- WORLD TRADE ORGANIZATION (2021). <https://data.wto.org/?idSavedQuery=a3ae5356-b331-408b-ab1d-1a30f216c3e4>, (15.07.2021).

TÜRKİYE’DE MALİ İLLÜZYON

Mert BİÇER

mrtbicer06@gmail.com

ORCID: 0000-0001-6505-8156

Güner TUNCER

guner.tuncer@dpu.edu.tr

ORCID: 0000-0001-5579-9436

Araştırma Makalesi
Research Article

Geliş Tarihi

Received: 9 Mayıs 2022

Kabul Tarihi

Accepted: 30 Haziran 2022

JEL Codes: H20, H30

*****Bu makale, Kütahya
Dumlupınar Üniversitesi,
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü,
Maliye Anabilim Dalı’nda
28.07.2021 tarihinde
tamamlanan “Mali İllüzyon ve
Etkileri: Türkiye Örneği”
başlıklı yüksek lisans tezinden
türetilmiştir.**

FISCAL ILLUSION IN TURKEY

ÖZ

Mali illüzyon olgusu, vergi ve benzeri kamu gelirlerinin şeffaflıktan uzak olması nedeniyle kamu finansman bedelini oluşturan vergi fiyatının eksik tahmin edilmesinin, kamusal mal ve hizmetlere yönelik talep artışıyla sonuçlanarak, kamu harcamalarını ve vergisel yükümlülükleri artırması şeklinde ifade edilmektedir. Buradan hareketle bu çalışmanın amacı, Türkiye özelinde mali illüzyonun varlığını ölçmektir. Bu amaçla, 2006-2020 dönemi için iller bazında çeşitli vergi kalemlerine ait veriler ile dolaylı-dolaysız vergi gelirlerine ait veriler, tahsilat değerleri dikkate alınarak derlenmiş ve birincisi Herfindahl-Hirschman indeksi, ikincisi dolaylı-dolaysız vergi gelirleri oranı olmak üzere iki temel yöntem dahilinde bir indeks hesaplaması gerçekleştirilmiştir. Herfindahl-Hirschman indeksi sonuçları, HH indeksi en yüksek olan vergi kaleminin şans oyunları vergisi; en düşük indekse sahip olan vergi kaleminin ise belirli dönemlerde değişiklik göstermesine rağmen gelir vergisi olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte, dolaylı vergilerin HH indeksi toplam değerinin, dolaysız vergilere kıyasla oldukça fazla olması ve ortalama olarak dolaysız vergilerin %34, dolaylı vergilerin %66 oransal dağılıma sahip olması, incelenen dönemlerde Türkiye özelinde mali illüzyonun görüldüğüne işaret etmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Herfindahl- Hirschman İndeks, Kamu Tercihi İktisadı, Mali İllüzyon.*

ABSTRACT

The phenomenon of fiscal illusion is expressed as an incomplete estimate of the tax price, which constitutes the cost of public financing due to the lack of transparency of taxes and similar public revenues, resulting in an increase in demand for public goods and services, increasing public spending and tax obligations. Based on this, the purpose of this study is to measure the existence of a fiscal illusion in Turkey, for this purpose, the data items in some of the provinces for the period of 2006-2020 various direct and indirect tax collection and tax revenue data compiled by first considering the values of the Herfindahl-Hirschman index, the ratio of direct and indirect tax revenues to the latter two basic methods was carried out within the calculation of an index. The results of the Herfindahl-Hirschman index show that the tax item with the highest HH index is a gambling tax, and the tax item with the lowest index is an income tax, although it varies over certain periods. However, the total value of the HH index of indirect taxes is quite large compared to direct taxes, and on average, direct taxes have a proportional distribution of 34% and indirect taxes 66%, indicating that the fiscal illusion was observed in Turkey during the examined periods.

Keywords: *Herfindahl-Hirschman Index, Public Choice Economics, Fiscal Illusion.*

GİRİŞ

Mali illüzyon olgusu, kamu gelirlerinin şeffaflıktan uzak olması sebebiyle kamu finansman bedelinin eksik tahmin edilmesinin, kamusal mal ve hizmetlerde talep artışına yol açarak, kamu harcamalarını ve vergisel yükümlülükleri artırması şeklinde tanımlanmaktadır. Bununla birlikte ekonomi içerisine gizlenen dolaylı nitelikteki vergilerin ve seçim dönemlerinde seçmenler üzerinde vergisel yük oluşturmamak için kamu harcamalarının daha çok borçlanma ve emisyon kaynaklarını oluşturan açık finansman yöntemi aracılığı ile karşılanmasının, hükümetlerin ve politikacıların daha yüksek kamu harcamaları gerçekleştirmelerine imkan sağladığı ve uzun vadede seçmenlerin vergisel yükümlülüklerini artırdığı ölçüde mali illüzyonu oluşturan diğer etkenler olduğu söylenebilir. Bu açıdan devlet tarafından sunulan çeşitli mal ve hizmetlerden elde edilen faydanın ve bu mal ve hizmetlerin finansmanı için katlanılan maliyetin doğru tespit edilmesi, demokratik karar alma sürecinde vatandaşlar ve mükellefler açısından büyük önem taşıyacaktır. Aksi takdirde kamusal mal ve hizmetlerin fayda ve maliyetlerinin çeşitli nedenlerle eksik algılanması ve değerlendirilmesi; tutarlı toplumsal tercihlerde sapmalar oluşturarak, demokratik süreci etkinlikten uzaklaştıracak ve devlet faaliyetlerine ilişkin hesap sorma imkanını azalttığı ölçüde mali şeffaflığın sağlanması önünde bir engel teşkil edecektir.

Kamu tercihi teorisyenlerinden Richard Wagner'in mali illüzyon olgusunun normatif bir analiz olarak iyimser endişelere dayanması, ampirik içerikten yoksun görülmesi ve irrasyonel davranışları incelemesi nedeniyle küresel ölçekte bir sorun yaratmadığı yönündeki görüşleri, mali illüzyon olgusunun kamu tercihi teorisi açısından, kamu kesiminin başarısızlığını oluşturan gerekçelerden biri olarak incelenmeye başlandığı döneme kadar hem ulusal hem de uluslararası anlamda geniş bir yankı uyandırmamış olmasını destekler niteliktedir.

90'lı yıllardan sonra Dünya üzerinde gözlemlenen değişimler, hükümetlerin yürüttüğü mali politika uygulamalarının daha şeffaf bir yönetim anlayışı etrafında şekillenmesi gerektiğini ortaya koymakta ve bu anlayış, hükümetlere ve politikacılara kamu gelirlerinin elde edildiği kaynakları ve kullanılmak üzere ayrılan kamu harcamalarını daha aleni bir şekilde açıklama sorumluluğunu yüklemektedir. Böylece devletin mali faaliyetlerini oluşturan kamu maliyesi alanında enformasyon elde etme imkanının artması, demokratik süreç içerisinde toplumsal tercihlerin tutarlı bir şekilde ekonomik kararlara etki etmesini sağlayacak ve temsili demokrasi yönetim biçiminin doğrudan demokrasi yönetim biçimine doğru bir ivme kazanması; uluslararası düzeyde mali illüzyonun azalan bir eğilim göstermesinde ve iyi yönetim, şeffaflık, hesap verilebilirlik ve yerinden yönetim kavramlarının geçerlilik kazanmasında etkin bir rol oynayacaktır.

Mali illüzyon konusu kapsamında uluslararası literatür incelendiğinde literatüre katkı sağlamış yeterli sayı ve nitelikte çalışma mevcutken, bu çalışmanın yapıldığı Türkiye özelinde mali illüzyonun varlığını ölçen ve indeks hesaplaması yapan birkaç çalışma dışında yeterli kaynak mevcut değildir. Dolayısıyla bu çalışma ile literatürdeki boşluğu doldurmak ve literatüre katkı sağlamak amacıyla Türkiye özelinde mali illüzyonun varlığı ölçülmüş ve bu kapsamda 2006-2020 dönemi için iller bazında çeşitli vergi kalemlerine ait veriler ile dolaylı-dolaysız vergi gelirlerine ait veriler, tahsilat değerleri dikkate alınarak, Muhasebat Genel Müdürlüğünden derlenmiş ve birincisi Herfindahl-Hirschman indeksi, ikincisi dolaylı-dolaysız vergi gelirleri oranı olmak üzere Puviani ve Buchanan'ın önerdiği iki temel yöntem kullanılmıştır.

TEORİK ÇERÇEVE

Mali illüzyon olgusunun tarihsel kökenleri 19.yy. itibariyle gelişim göstermiş ve gerçekleştirilen çeşitli çalışmalar, ortaya atılan fikirler bu süreçte mali illüzyon teorisinin oluşumuna zemin hazırlamıştır.

Bu kapsamda mali illüzyona ilişkin çalışmalar John Ramsay McCulloch ve John Stuart Mill tarafından başlatılmıştır. McCulloch (1845), "A Treatise on the Principles and Practical Influence of Taxation and the Funding Systems" (Vergileme ve Finansman Sisteminin İlkeleri ve Pratik Etkisi Üzerine Bir İnceleme) adlı eserinde dolaysız vergilerin, dolaylı vergiler ile kıyaslandığında vergi mükellefleri üzerinde daha açık ve belirgin etkiler oluşturduğuna değinmiş ve bu sebeple dolaysız vergilerin daha düşük düzeylerde mali yanılısama ile sonuçlandığını iddia etmiştir. Ayrıca, vergi mükelleflerinin kamusal faaliyetler için katlandıkları maliyetleri ve bu maliyetlerin karşılığı olarak elde ettikleri fayda düzeylerini de eksik algıladıklarını savunmuştur (Dollery ve Worthington, 1996: 261-262).

Mill (1848), benzer şekilde "Principles of Political Economy"(Politik İktisadın İlkeleri) eserinde, mali aldanma kavramını daha çok vergi aldanması kapsamında ele almış ve vergi sistemindeki tüm vergilerin doğrudan vergilerden oluşması halinde oluşan vergi yükünün mükelleflerce daha çok hissedilip, halkın ekonomik güvenliğinin kontrol edilemez boyutlara ulaştığı göz önüne alındığında, bu unsurların dolaylı vergilemeye başvurmanın gerekçesini oluşturduğunu belirtmiş ve mali aldanmanın nedenini, mükelleflerin dolaysız vergilere nazaran dolaylı vergilerin yükünü eksik tahmin etmelerine bağlayarak esasen bu durumun da dolaylı vergilerin mal ve hizmetlerin fiyatları içerisine entegre edilip, gizli bir şekilde tahsil edilmesinden kaynaklandığını belirtmiştir (Sausgruber ve Tyran, 2000: 2).

Mali illüzyon kavramını ilk defa kullanarak, teorinin oluşumu ve sonrasında gelişim sürecinde büyük rol oynayıp, teorinin fikir babası olarak anılan İtalyan kamu maliyecisi Amilcare Puviani (1903) olmuştur. "Teoria Della Illusione Finanziaria" (Finansal Yanılısama Teorisi) çalışmasında, iktidar makamlarının, çeşitli mali araçlar aracılığıyla mükelleflerin ve halkın vergi yükünü küçümsemesini sağladığını ve elde edilen kamu gelirlerinin bir kısmının yöneticiler tarafından çıkarların maksimizasyonu amacıyla kullanıldığını savunmuştur (Baker, 1983: 95). Ayrıca Puviani vatandaşların, vergilendirmenin toplam maliyetine ilişkin eksik enformasyona sahip olmaları veya tam enformasyona sahip olmalarının engellenmesi neticesinde kamu harcamalarına yönelik eksik ve kusurlu şekilde tahmin edecekleri bir vergi sisteminin inşa edileceğini de belirtmiştir (Sanandaji ve Wallace, 2011: 238).

Amilcare Puviani'nin mali illüzyon teorisine yönelik öncü ve temel katkılarından esinlenen kamu tercihi teorisyenleri bu süreçte yeniden teorinin ilerleyişine hız kazandırmışlar, Anthony Downs, James McGill Buchanan ve Richard Edward Wagner bu alanda çeşitli teorik katkılar içeren çalışmalar gerçekleştirmişlerdir.

Bu çalışmalardan Downs (1957), "An Economic Theory of Political Action in a Democracy"(Demokraside Siyasi Eylemlerin Ekonomik Teorisi) çalışmasında, mali aldanma sorununun daha çok eksik enformasyon olgusundan kaynaklandığını belirtmiş ve eksik enformasyonun yüksek düzeylere ulaştığı demokrasilerde, açıklanan seçmen tercihlerinin demokratik ve politik sistemleri maksimum etkinlikten oldukça uzak bir noktaya verimsiz etkinliğe ulaştıracağını bildirmiştir (Downs, 1957: 148). Benzer şekilde Galbraith (1958)'de eksik ve kusurlu bilgilere dayanan kamu bütçelerinin gerçekte olduğundan daha küçük görüleceği yönünde bir görüş bildirmiştir.

Bir diğer çalışmada Downs (1960), "Why the Government Budget is Too Small in a Democracy?" (Demokraside Hükümet Bütçesi Neden Çok Düşük?) mali yanılısamanın harcama tarafının, kamu sektörü büyüklüğünün aslında zannedildiği kadar büyük olmadığı sonucuna varmak için kullanıldığını belirtmiş, ayrıca hükümet faaliyetlerine ilişkin yüksek düzeydeki bilgi maliyetlerinin rasyonel oldukları varsayılan seçmenlerin, gerçekleştirilen kamu harcama faaliyetlerinden habersiz olmalarına neden olarak, karmaşık yapıdaki vergi sisteminin de bu bilgisizliğin etkisini artırdığı dikkate alındığında, oylarını maksimize etmeye çalışan bir hükümetin, kamu harcamalarını tam enformasyon varsayımı altında optimal altı düşük değerde tutacağı yönde bir değerlendirme yapmıştır (Sanandaji ve Wallace, 2011: 238).

Anthony Downs'un teoriye katkıları sonrasında James McGill Buchanan teoriye dikkatini verinceye kadar mali illüzyon kavramı ve teorisi büyük ölçüde keşfedilmeye açık bir konumdaydı. Buchanan (1960), "Fiscal Theory and Political Economy" (Mali Teori ve Politik Ekonomi) çalışmasında, Puviani tarafından ortaya atılan orijinal fikir ve sezgileri geliştirmiş ve bu noktada hükümetlerin, mali yanılısama aracılığı ile gelir tahsilatını gizlemek için üç yola başvurduğunu ortaya koymuştur. Bu yollardan birincisi, devlete ait olan mülkleri gelir elde etmek amacıyla kullanmaktır. İkincisi, vergi mükellefleri veya tüketicilerin gerçekleştirecekleri tüketim harcamalarının özel kısmının değerlendirmeyi zorlayacak bir şekilde dolaylı vergileme yoluyla tahsil edilmesini sağlamaktır. Üçüncü ise, devletin enflasyon aracılığı ile gelir elde etmesi olarak belirlenmiştir (Sanandaji ve Wallace, 2011: 238). Buchanan, bu doğrultuda Puviani'nin ele aldığı dönemdeki orijinal fikirlerini, mali illüzyon olgusunun içerdiği konuları ve bunu uyarladığı kurumları, kendi dönemindeki bakış açısıyla yorumlayabilmek amacıyla "Public Finance in Democratic Process: Fiscal Institutions and Individual Choice" (Demokratik Süreçte Kamu Maliyesi: Mali Kurumlar ve Bireysel Seçim) çalışmasını gerçekleştirmiştir (Buchanan, 1967).

Puviani'den esinlenerek çalışma gerçekleştiren bir diğer kamu tercihi teorisyeni Richard Edward Wagner olmuştur. Bu doğrultuda Wagner (1976), "Revenue Structure, Fiscal Illusion and Budgetary Choice" (Gelir Yapısı, Mali Yanılısama ve Bütçe Seçimi) çalışmasında, bir ve daha fazla gelir kaynağından yapılan vergilemenin mükellefler açısından, kamu çıktısının fiyatını belirlemesini zorlaştırarak, daha karmaşık bir gelir yapısını doğurup, gelişim gösteren karmaşıklık seviyesinin ilerleyerek daha büyük hükümet maliyetleri ve daha düşük bütçelere doğru bir ivme kazanmasında hükümetlerin mali yanılısamayı bir araç olarak kullandıklarını belirtmiştir (Wagner, 1976: 51-52).

Son olarak teorinin gelişimine katkıda bulunan diğer bazı çalışmalar Pommerehne ve Schneider (1978), Oates (1988), Dollery ve Worthington (1996), Gemmell vd. (2002), Sausgruber ve Tyran (2005), Sanandaji ve Wallace (2011) ve Abbott ve Jones (2016) olarak sıralanabilir.

LİTERATÜR TARAMASI

Literatür içerisinde mali illüzyonu ölçen yabancı çalışmalar şu şekilde özetlenebilir;

Pommerehne ve Schneider (1978), mali yanılısama olgusunu, kamu harcamalarının faydalarının eksik algılanması ve mali yükün küçümsenmesinin yerel kamu harcama kararları üzerindeki etkisi açısından 110 İsviçre belediyesi için ampirik olarak test etmeyi amaçladıkları çalışmaları sonucunda, mali yanılısamanın, seçmenlerin kamusal mal ve hizmetlerin fayda ve maliyetini eksik algılamasına neden olarak, politikacıların daha yüksek kamu harcamaları gerçekleştirmelerine imkan sağladığına dair bulgulara ulaşılmıştır.

Gemmell vd. (1999), 1955-1994 dönemleri için mali yanılısama seviyesini test etmek amacıyla, Birleşik Krallık düzeyinde hükümet harcamalarını zaman serisi modelini kullanarak ölçmüşler ve hükümetlerin sıklıkla başvurduğu dolaylı vergilerin, mali yanılısama oluşturarak, kamu harcamalarını artırdığı yönünde bir sonuca ulaşmışlardır.

Dolley vd. (1999), Avustralya'nın Tazmanya eyaletindeki 46 yerel yönetim otoritesinin, 1991 yılı verileri üzerinden mali yanılısamanın beş yaklaşımının yerel harcamalar üzerindeki etkisini ampirik olarak test etmişler ve ele alınan bütün yaklaşımların yerel düzeyde harcamaları artırıp, mali yanılısamaya sebebiyet verdiği yönünde bir sonuca ulaşmışlardır.

Mourao (2008), 1960-2006 dönemine ilişkin olarak 68 demokratik ülke için politikacıların seçmenler üzerinde oluşturacağı etkileri dikkate alarak bir mali yanılısama indeksi düzeyi belirlemiş ve ortaya çıkan sonuçlar, Mali, Pakistan, Rusya ve Sri Lanka gibi ülkelerin yüksek; Avusturya, Lüksemburg, Hollanda ve Yeni Zelanda gibi ülkelerin düşük indeks değerlerine sahip olduklarını göstermektedir.

Sanandaji ve Wallace (2011), mali yanılısama olgusunu 2003 yılında rastgele seçtikleri 1000 İsveç vatandaşı üzerinde anket verileri aracılığı ile gözlemlemişler ve anket verileri sonucunda, vergilerin görünmez yapıda oluşunun bireysel vergi yükü tahminini zorlaştırarak, halkın önemli ölçüde vergi yanılısamasına yakalanacağı noktasında çıkarımlar sağlamışlardır.

Dell'Anno ve Mourao (2011), dünyadaki mali yanılısama büyüklüğünü tahmin etmek amacıyla 2000-2008 dönemine ilişkin olarak 50 ülke için mali yanılısama indeksi üretmişler ve Çoklu Göstergeler ve Çoklu Nedenler (MİMİC) modelini kullandıkları çalışmalarında, Latin Amerika, Asya ve Afrika demokrasilerinde mali yanılısamanın Kuzey Amerika ve Avrupa ülkelerine göre daha şiddetli boyutlara ulaştığı yönünde bir sonuca ulaşmışlardır.

Maddah ve Farzaneh (2013), 1981-2012 dönemine ilişkin olarak İran ekonomisi için Çoklu Göstergeler ve Çoklu Nedenler (MİMİC) modeli yardımıyla mali yanılısama indeksini tahmin etmeye yönelik bir ampirik analiz gerçekleştirmişler ve çalışmaları sonucunda, 0,79 katsayılı bir vergi yükü endeksine ulaşmış, bu indeksin mali yanılısamanın açıklanmasında önemli bir faktör olduğuna değinmişlerdir.

Dasgupta (2014), Hindistan ekonomisi için 1971-2012 dönemlerinde mali yanılısamanın varlığını ve kamu harcamalarına etkisini ampirik analiz aracılığı ile test etmeyi amaçladığı çalışmasında, Hindistan ekonomisinde etkin düzeyde görülen mali yanılısamanın, merkezi hükümetteki büyüme için güçlü bir açıklayıcı faktör olarak, daha yüksek seviyelerde kamu harcamalarına yol açtığı yönünde bir sonuca ulaşmıştır.

Dell'Anno ve Dollery (2014), yapısal denklem yaklaşımını kullanarak, 1995-2008 dönemine ilişkin olarak 28 Avrupa ülkesi için mali yanılısama indeksini tahmin ettikleri çalışmaları sonucunda, en yüksek indeks değerine sahip ülkelerin finansal krizden yeni çıkmış olan Yunanistan ve İtalya ülkeleri olduğu noktasında çıkarımlar sağlamışlardır.

Gérard ve Nangué (2015), 1980-2012 dönemine ilişkin olarak 15 Afrika ülkesinde mali yanılısama ve bütçe politikası arasındaki ilişkiyi panel veri analizi kapsamında Hausman suggest testi aracılığı ile ölçmeyi amaçlamışlar ve mali özgürlük düzeyindeki %1 oranındaki artışın, bütçe açığı oranını sırasıyla %0,24, %27 ve %30 oranlarında artırdığı yönünde sonuçlar elde etmişlerdir.

Abbott ve Jones (2016), 1980-2000 dönemi için ABD 'de 36 eyaletteki devlet harcamalarının mali yanılısama ile döngüsel olarak artacağı tahmini üzerine bir ampirik analizde bulunmuşlar ve mali yanılısama seviyesinde artış görülmesinin döngüsel olarak devlet harcamalarını artıracacağı ve vatandaşların vergilendirme maliyetlerini hafife aldıkça, devlet harcamalarının artmaya devam edeceği yönünde sonuçlar elde etmişlerdir.

Buehn vd. (2018), 1989-2009 dönemine ilişkin olarak, 104 gelişmiş ve gelişmekte olan ülke için mali yanılısama ve gölge ekonomisi arasındaki ilişkinin ampirik analizini gerçekleştirmişler ve bu kapsamda iki gizli değişkenli bir MİMİC modelin kullanıldığı çalışmanın sonuçları, daha yüksek bir vergi yükünün gölge ekonomisinin büyüklüğüne olumlu anlamda bir katkıda bulunarak, hükümetleri dolaylı yoldan mali yanılısama yaratmaya teşvik edeceği yönündedir.

Wildowicz ve Kargol-Wasiluk (2020), 2004-2016 dönemine ilişkin olarak Euro Bölgesi ülkeleri için 5 mali yanılısama yaklaşımı dahilinde bir mali yanılısama indeksi oluşturmuşlar ve incelenen dönemler içerisinde mali yanılısama indeksinin en yüksek ortalama değerinin İtalya'da; en düşük değerinin ise Estonya ülkesinde görüldüğü yönünde sonuçlar elde etmişlerdir.

Bu çalışmalara ek olarak Türkiye özelinde mali illüzyonu ölçen ve vergi-harcama hipotezi dahilinde ele alan diğer çalışmalar özetlenirse;

Darrat (1998), 1967-1994 dönemleri için Engle-Granger ve Johansen Eşbütünleşme testleri aracılığı ile vergi-harcama hipotezinin Türkiye ekonomisi üzerinde geçerli olup olmadığını ölçmüş ve vergi artışlarının, harcamalar üzerinde olumsuz değişikliklere neden olduğunu savunarak, Türkiye ekonomisi üzerinde mali illüzyonun varlığını destekler herhangi bir kanıtı ulaştırmamıştır.

Akçoraoğlu (1999), mali yanılısamayı vergi-harcama hipotezi dahilinde ölçtüğü çalışmasında, Türkiye ekonomisi üzerinde kamu gelirleri ve kamu harcamaları arasındaki ilişkiyi yıllık veriler dahilinde Johansen eşbütünleşme ve Granger nedensellik testlerini kullanarak ölçmüş ve harcama-vergi yönlü bir ilişkiyi gözlemleyerek, Türkiye'de mali illüzyonun varlığını destekleyen bir kanıtı rastlamamıştır.

Sağbaş ve Saruç (2004), Türkiye ekonomisi üzerinde hükümetler arası transferlerin ve hibelerin Flypaper Effect (Sinek Kâğıdı Etkisi) oluşturup oluşturmayacağını ampirik test kapsamında analiz ettikleri çalışmalarında, hükümetler arası transferlerin ve hibelerin harcama düzeyini, yerel öz gelire oranla daha fazla artırdığı ve Sinek Kâğıdı Etkisi ortaya çıkardığı yönünde sonuçlar elde etmişlerdir.

Terzi ve Oltulular (2006), mali yanılısamayı vergi-harcama hipotezi dahilinde ölçtükleri çalışmalarında, Granger nedensellik, Engle-Granger ve Johansen koentegrasyon testlerini kullanmışlar ve çalışmaları sonucunda, harcamalardan vergi gelirleri yönüne doğru oluşacak şekilde, harcama-vergi hipotezini destekler nitelikte kanıtlar elde ederek, Türkiye ekonomisinde mali illüzyon olgusunun geçerli olmadığını yönünde kanıtlar elde etmişlerdir.

Durkaya ve Ceylan (2007), 1975-2004 dönemi kapsamında, vergi gelirlerinin alt bileşenleri ile kamu harcamaları arasındaki nedensel ilişkiyi inceleyerek Johansen koentegrasyon testini ve Granger nedensellik testini kullandıkları çalışmalarında, kamu harcamalarından dolaylı vergi gelirlerine doğru tek yönlü nedensel bir ilişkinin olduğunu, kamu harcamalarının finansmanında daha çok harcama vergilerinin kullanıldığını bu durumun da Türkiye ekonomisinde mali yanılısama olgusunun geçerlilik kazanmasına yol açtığı sonucunu elde etmişlerdir.

Çavuşoğlu (2008), 1987:1-2003:4 dönemleri için zaman serileri ve alternatif ekonometrik tahmin yöntemlerini kullanarak, Türkiye ekonomisi üzerinde harcama-vergi ya da vergi-harcama hipotezlerinin geçerliliğine ilişkin bir sınama gerçekleştirmiş ve harcama-vergi yönlü bir ilişkinin varlığına dair kanıtlara ulaşarak, mali illüzyonun görülmediği yönünde bir sonuca ulaşmıştır.

Şahin ve Akar (2015), Türkiye ekonomisi özelinde mali illüzyonun varlığını ölçmek istedikleri çalışmalarında, Ocak 2006-Eylül 2014 dönemleri için genel bütçe gelirleri ve harcamalarına ait verileri baz alarak, iki seri arasındaki ilişkiyi, hata düzeltme modeli aracılığıyla test etmişler ve elde edilen sonuçlar, iki değişken arasında istatistiksel olarak %10 anlamlılık düzeyine sahip, bütçe harcamalarından bütçe gelirleri yönünde, kısa dönemli bir nedensel ilişkinin varlığını gösterirken, bu durum harcama-vergi hipotezi lehine kanıtlar elde edilerek, mali illüzyona rastlanılmadığına işaret etmektedir.

Gedik (2017), Türkiye ekonomisi özelinde 1988-2012 dönemleri için çeşitli veri setlerinden derlediği 30 değişken üzerinde faktör analizi yöntemi ile mali yanılısma indeksini hesaplamaya çalışmış ve çalışması sonucunda mali yanılısma indeksi değerini 0,49 olarak tespit ederek, 0,01-0,99 değer aralığı içerisinde tespit ettiği değerlerin ortalama bir değere sahip olduğu çıkarımını yapmıştır.

VERİ VE METODOLOJİ

Çalışmada kullanılan veriler Muhasebat Genel Müdürlüğünden derlenmiştir. 2006-2020 dönemi için iller bazında veriler kullanılmıştır. İller bazında veriler içerisinde Merkez adı altında verilerin toplandığı bir bölge daha bulunmaktadır. Merkez verilerinin illere nasıl dağılacığı ile ilgili bir açıklık olmadığı için Merkez bölgesi 82. il gibi kabul edilerek analize dahil edilmiştir. 2015 yılı Bingöl iline ait veriler yayınlanmadığı için Bingöl 2015 yılı analizi dışında tutulmuştur. Çalışmada vergi gelirleri olarak gelir vergisi, kurumlar vergisi, veraset ve intikal vergisi, motorlu taşıtlar vergisi, dahilde alınan katma değer vergisi, özel tüketim vergisi, banka ve sigorta muameleleri vergisi, şans oyunları vergisi, özel iletişim vergisi, uluslararası ticaret ve muamelelerden alınan vergiler, damga vergisi ve harçlar kullanılmıştır. Bu vergi kalemleri Herfindahl–Hirschman indeksi hesaplamasında kullanılmıştır. Dolaysız ve dolaylı vergilerin oransal yapısı için ise dolaysız vergiler olarak gelir vergisi, kurumlar vergisi ve mülkiyet üzerinden alınan vergiler ele alınırken dolaylı vergiler için dahilde alınan katma değer vergisi, özel tüketim vergisi, banka ve sigorta muameleleri vergisi, özel tüketim vergisi, şans oyunları vergisi, özel iletişim vergisi, dahilde alınan diğer mal ve hizmet vergileri, uluslararası ticaret ve muamelelerden alınan vergiler, damga vergisi ve harçlar ele alınmıştır. Veriler için tahsilat değerleri dikkate alınmıştır.

Çalışmada iki temel yöntem kullanılmıştır. Birincisi Herfindahl–Hirschman indeksi, ikincisi ise dolaylı-dolaysız vergi gelirleri oranıdır. Bu yöntemler mali illüzyonu ölçmede kullanılan temel yöntemler olup Puviani (1903) ve Buchanan (1960,1967)'in vergi gelirlerinden hareketle önerdikleri ölçüm yöntemleridir.

Dolaylı-Dolaysız vergi gelirleri oranı yöntemi, vergi gelirleri içerisinde dolaylı ve dolaysız vergilerin yüzdelik payının ne miktarda olduğuna odaklanmaktadır.

Herfindahl–Hirschman indeksinin (HH indeksi) temel prensibi yoğunlaşmayı istatistiksel olarak ölçmeyi sağlamakta olup, Albert Otto Hirschman (1945) ve Orris Clemens Herfindahl (1950) tarafından birbirinden bağımsız olarak geliştirilmiştir. HH indeksi, ilgili firmaların sahip olduğu yüzde pazar paylarının karelerinin toplanmasıyla hesaplanmaktadır:

$$HH_{1...n} = \sum_{i=1}^n S_i^2$$

S_i , i firmasının pazar payını ve pazarda n firma bulunduğunu temsil etmektedir. İndeksin maksimum değeri birdir ve bu değer tek bir firmanın hakimiyetini gösterir. İndeksin minimum değeri $1/n$ 'dir ve bu değer her firmanın aynı paya sahip olduğunu gösterir McCann (2007). Bu çalışmada, HH indeksini hesaplamak için aşağıdaki denklemi kullanılmıştır:

$$HH_{VK_1} = \sum_{B=1}^n \left(\frac{V_{KB}}{V_{KÜ}} - \frac{V_{TB}}{V_{TÜ}} \right)^2$$

HH_{VK_1} ilgili vergi kalemine ait HH İndeks değerini, V_{KB} B bölgesinde gerçekleşen ilgili vergi kalemi miktarı, $V_{KÜ}$ ülke toplamında gerçekleşen ilgili vergi kalemi miktarı, V_{TB} B bölgesinde gerçekleşen toplam vergi miktarı, $V_{TÜ}$ ülke toplamında gerçekleşen vergi miktarını ifade etmektedir. HH indeks değeri her bir vergi kalemi için ve 2006-2020 döneminde ele alınan her yıl için hesaplanmıştır.

ANALİZ SONUÇLARI

Bölgesel verilerden hareketle elde edilen toplam vergi gelirleri içerisinde dolaylı ve dolaysız vergi oranları aşağıdaki tabloda sunulmaktadır.

Tablo 1: Toplam Vergi Gelirleri İçerisinde Dolaylı ve Dolaysız Vergi Oranları

Yıl	Dolaysız Vergi Oranı	Dolaylı Vergi Oranı
2006	0,31	0,69
2007	0,34	0,66
2008	0,35	0,65
2009	0,36	0,64
2010	0,32	0,68
2011	0,32	0,68
2012	0,33	0,67
2013	0,31	0,69
2014	0,32	0,68
2015	0,32	0,68
2016	0,33	0,67
2017	0,33	0,67
2018	0,37	0,63
2019	0,38	0,62
2020	0,34	0,66

Tablo 1'te, 2006-2020 döneminin ortalamaları dikkate alındığında dolaysız vergilerin oranı %34 iken dolaylı vergilerin oranı %66'dır. Bu periyod içerisinde dolaysız vergilerin oranı %31-%38 bandında seyrederken, dolaylı vergiler %62-%69 bandındadır.

Bir ülke ekonomisinde dolaylı vergilerin toplam vergi gelirleri içerisindeki ağırlığının artması mali illüzyonun varlığına işaret etmektedir. 2006-2020 dönemi içerisinde Türkiye ekonomisinde dolaylı vergilerin payı oldukça yüksektir.

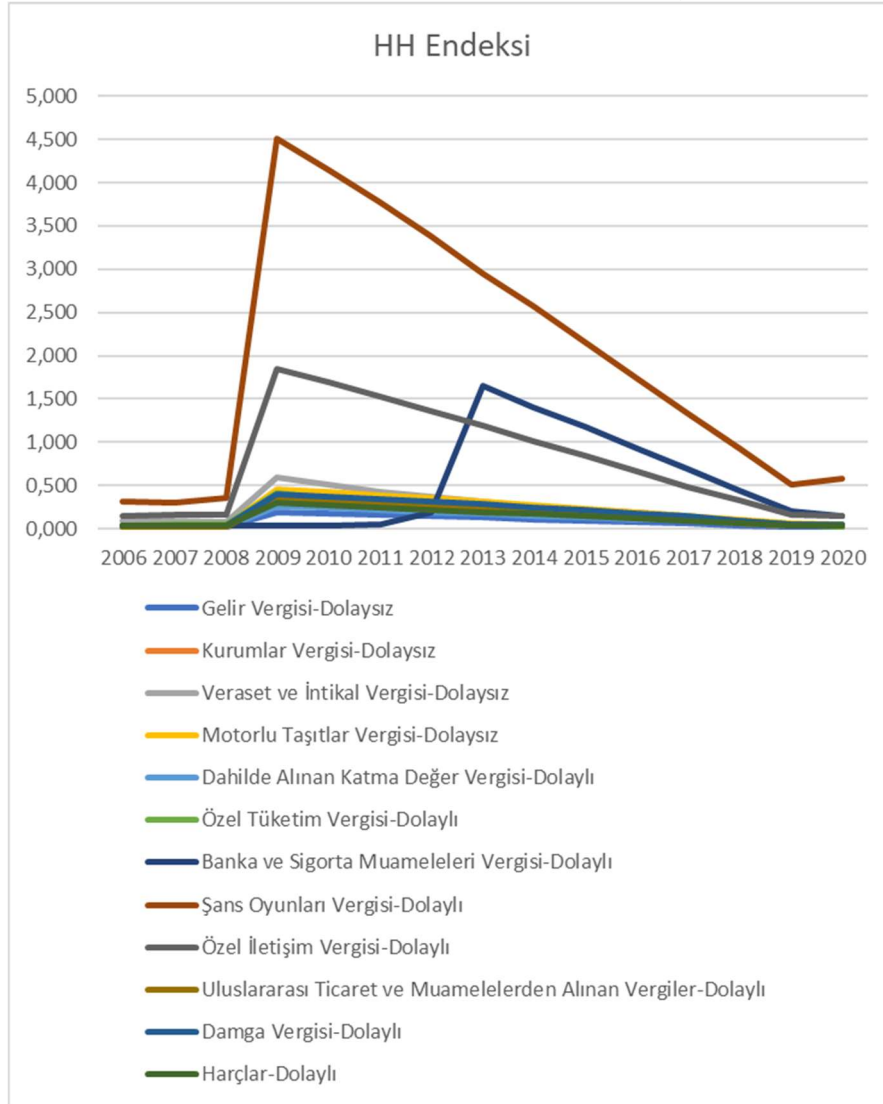
Tablo 2: 2006-2020 Dönemi HH İndeksi Verileri

Tür	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Banka ve Sigorta Muameleleri Vergisi	0,0357	0,0297	0,0379	0,0353	0,0405	0,0474	0,1935	1,6549	1,4061	1,1792	0,9324	0,6879	0,4385	0,1991	0,1465
Dahilde Alınan Katma Değer Vergisi	0,0255	0,0225	0,0270	0,2534	0,2386	0,2206	0,1939	0,1697	0,1501	0,1266	0,1114	0,1004	0,0824	0,0510	0,0297
Damga Vergisi	0,0346	0,034	0,0330	0,4037	0,3722	0,3428	0,3120	0,2795	0,2507	0,2126	0,1787	0,1435	0,0926	0,0463	0,0516
Gelir Vergisi	0,0193	0,018	0,0202	0,1943	0,1790	0,1635	0,1474	0,1288	0,1113	0,0968	0,0793	0,0605	0,0398	0,0200	0,0153
Harçlar	0,0355	0,035	0,0360	0,3047	0,2714	0,2453	0,2201	0,1955	0,1703	0,1472	0,1199	0,0924	0,0625	0,0335	0,0324
Kurumlar Vergisi	0,0380	0,034	0,0372	0,3861	0,3378	0,2974	0,2640	0,2264	0,1932	0,1647	0,1349	0,1017	0,0681	0,0342	0,0344
Motorlu Taşıtlar Vergisi	0,0315	0,0312	0,0343	0,4570	0,4244	0,3896	0,3522	0,3111	0,2737	0,2279	0,1845	0,1421	0,0990	0,0577	0,0465
Özel İletişim Vergisi	0,1470	0,1565	0,1621	1,8471	1,6924	1,5331	1,3652	1,1929	1,0082	0,8420	0,6632	0,4862	0,3299	0,1654	0,1519
Özel Tüketim Vergisi	0,0414	0,0444	0,0511	0,4108	0,3582	0,3229	0,2885	0,2499	0,2152	0,1882	0,1576	0,1223	0,0907	0,0475	0,0259
Şans Oyunları Vergisi	0,3134	0,2939	0,3567	4,5136	4,1411	3,7687	3,3776	2,9472	2,5690	2,1529	1,7390	1,3310	0,9215	0,5027	0,5805
Uluslararası Ticaret ve Muamelelerden Alınan Vergiler	0,0174	0,0185	0,0237	0,3419	0,3242	0,3004	0,2741	0,2427	0,2131	0,1759	0,1454	0,1170	0,0860	0,0445	0,0400
Veraset ve İntikal Vergisi	0,0906	0,0949	0,0747	0,5988	0,5103	0,4218	0,3722	0,3143	0,2527	0,2176	0,1857	0,1402	0,0788	0,0368	0,0368

Tablo 2’te, 2006 yılı HH indeksi değerlendirildiğinde en büyük yoğunlaşma şans oyunları vergisinde iken en düşük yoğunlaşma uluslararası ticaret ve muamelelerden alınan vergilerde görülmektedir. 2007 yılı HH indeksinde en büyük yoğunlaşma şans oyunları vergisinde iken en düşük yoğunlaşma uluslararası ticaret ve muamelelerden alınan vergilerde görülmektedir. 2008 yılı HH indeksi değerlendirildiğinde en büyük yoğunlaşma şans oyunları vergisinde iken en düşük yoğunlaşma gelir vergisinde görülmektedir. 2009 yılı HH indeksi değerlendirildiğinde en büyük yoğunlaşma şans oyunları vergisinde iken en düşük yoğunlaşma banka ve sigorta muameleleri vergisinde görülmektedir. 2010 yılı HH indeksi değerlendirildiğinde en büyük yoğunlaşma şans oyunları vergisinde iken en düşük yoğunlaşma banka ve sigorta muameleleri vergisinde görülmektedir. 2011 yılı HH indeksi değerlendirildiğinde en büyük yoğunlaşma şans oyunları vergisinde iken en düşük yoğunlaşma banka ve sigorta muameleleri vergisinde görülmektedir. 2012 yılı HH indeksi değerlendirildiğinde en büyük yoğunlaşma şans oyunları vergisinde iken en düşük yoğunlaşma gelir vergisinde görülmektedir.

2013 yılı HH indeksi değerlendirildiğinde en büyük yoğunlaşma şans oyunları vergisinde iken en düşük yoğunlaşma gelir vergisinde görülmektedir. 2014 yılı HH indeksi değerlendirildiğinde en büyük yoğunlaşma şans oyunları vergisinde iken en düşük yoğunlaşma gelir vergisinde görülmektedir. 2015 yılı HH indeksi değerlendirildiğinde en büyük yoğunlaşma şans oyunları vergisinde iken en düşük yoğunlaşma gelir vergisinde görülmektedir. 2016 yılı HH indeksi değerlendirildiğinde en büyük yoğunlaşma şans oyunları vergisinde iken en düşük yoğunlaşma gelir vergisinde görülmektedir. 2017 yılı HH indeksi değerlendirildiğinde en büyük yoğunlaşma şans oyunları vergisinde iken en düşük yoğunlaşma gelir vergisinde görülmektedir. 2018 yılı HH indeksi değerlendirildiğinde en büyük yoğunlaşma şans oyunları vergisinde iken en düşük yoğunlaşma gelir vergisinde görülmektedir. 2019 yılı HH indeksi değerlendirildiğinde en büyük yoğunlaşma şans oyunları vergisinde iken en düşük yoğunlaşma gelir vergisinde görülmektedir. 2020 yılı HH indeksi değerlendirildiğinde en büyük yoğunlaşma şans oyunları vergisinde iken en düşük yoğunlaşma gelir vergisinde görülmektedir.

Grafik 1: 2006-2020 Dönemi HH İndeksi Verileri Gelişimi

Grafik 1'e göre, 2006-2020 döneminde HH indeksi en yüksek olan veri şans oyunları vergisidir. Belirli dönemlerde değişiklik göstermesine rağmen en düşük indeks değeri bu dönemde genel olarak gelir vergisine aittir. Dönemin geneli itibariyle en yüksek yoğunlaşma bir dolaylı vergide iken en düşük yoğunlaşma ise bir dolaysız vergide görülmektedir. Bu durum da temel bir mali illüzyon varlığına dair bulgulara işaret etmektedir.

Tablo 3: Dolaylı ve Dolaysız Vergilerin HH İndeksi Toplam Değerleri

Vergi Türleri	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Dolaysız Vergiler HH Endeksi															
Toplamı	0,179	0,180	0,166	1,636	1,452	1,272	1,136	0,981	0,831	0,707	0,585	0,445	0,286	0,149	0,133
Dolaylı Vergiler HH Endeksi															
Toplamı	0,650	0,635	0,727	8,110	7,439	6,781	6,225	6,932	5,983	5,025	4,048	3,081	2,104	1,090	1,059
Dolaylı / Dolaysız	3,62	3,53	4,37	4,96	5,12	5,33	5,48	7,07	7,2	7,11	6,92	6,93	7,37	7,33	7,95

Tablo 3'te, yukarıda ifade edilen bulguları destekleyecek başka bir değerlendirme ise dolaylı ve dolaysız vergi türlerinin HH indeks toplam değerleridir. Dolaylı vergilerin HH indeks toplam değeri dolaysız vergilere kıyasla oldukça fazladır. 2006 yılında 3,62 kat fark 2020 yılında 7,95 kata yükselmiştir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Mali illüzyon olgusu, vergi ve benzeri kamu gelirlerinin şeffaflıktan uzak olması nedeniyle kamu finansman bedelini oluşturan vergi fiyatının eksik tahmin edilmesinin, kamusal mal ve hizmetlere yönelik talep artışıyla sonuçlanarak, kamu harcamalarını ve vergisel yükümlülükleri artırması şeklinde ifade edilmektedir.

Kamu tercihi teorisi açısından, kamu kesiminin başarısızlığını oluşturan gerekçelerden biri konumunda bulunan mali illüzyon olgusu, seçmenlerin ve mükelleflerin mali anlamda eksik enformasyona sahip olmasından, seçmenler ve politikacılar arasındaki asimetric enformasyondan, mal ve hizmetlerin fiyatları içerisine entegre edilen gizli ve görünmez bir nitelik taşıyan dolaylı vergilerden ve kamu harcamalarının açık finansman aracılığı ile finanse edilmesinden kaynaklanmakta ve bugün birçok ülkede kamu harcamalarındaki artışta açıklamaktadır.

Mali illüzyon, politik açıdan eksik enformasyon sorununu ortaya çıkardığı için halk egemenliği tam olarak siyasal sürece yansımaya ve seçmenler seçim sürecinde tercihte buldukları partiden farklı bir siyasal partinin uyguladığı politikaları onaylamak zorunda kalacaklardır. Ayrıca kamusal mal ve hizmetlere yönelik bilgi edinme maliyetlerinin yüksek olması, devlet faaliyetlerine ilişkin hesap sorma imkanını azaltacak ve mali şeffaflığın önünde bir engel teşkil edecektir. Ekonomi üzerinde dolaylı vergilerin artması beraberinde vergi yükünü artırıp, güvensiz bir mali ortamın oluşmasını sağlayacak ve seçmenlerin artan kamu harcamalarını finanse edebilmek için daha fazla mali fedakarlıkta bulunmaları, mali sosyoloji açısından hükümete yönelik endişeleri artıracak ve etkin düzeyde bir memnuniyetsizlik ile sonuçlanacaktır. Politikacıların görevlerine devam edebilmek için mali illüzyon yaratmaya yönelik girişimleri gölge ekonomisinin ya da bir diğer deyişle kayıt dışı ekonominin yüksek boyutlara ulaşmasını sağlayacak, bununla birlikte kamu harcamalarında görülen artışlar vergisel yükümlülüklerin yanı sıra kamu borcu seviyesini de artırarak, uygulanan mali politikaların başarısızlıkla sonuçlanmasında etkin bir rol oynayacaktır.

Seçmenler ve vatandaşlar tarafından kamusal maliyetlerin bedelini oluşturan vergilerin eksik tahmin edilmesi ve kamu harcamalarından sağlanan faydanın aşırı değerlendirilmesinin yol açtığı mali illüzyonun en önemli sonucunun, kamu sektörünün ekonomi içerisindeki payının artmasına bağlı olarak hantal ve etkisiz bir yapıya dönüşmesi olduğu yönünde bir çıkarım sağlanabilir.

Son olarak çalışmada, birincisi Herfindahl-Hirschman indeksi, ikincisi, dolaylı-dolaysız vergi gelirleri oranı olarak iki temel yöntem kullanılmış ve çeşitli vergi kalemleri ile dolaylı-dolaysız vergi gelirlerine ait verilerin tahsilat değerleri dikkate alınarak 2006-2020 dönemleri için Türkiye özelinde her il için Herfindahl-Hirschman indeksi hesaplanmış ve incelenen dönemler içerisinde dolaysız vergilerin oranının %34, dolaylı vergilerin oranının ise %66 olması, bununla birlikte HH indeksi en yüksek olan verinin şans oyunları vergisi; en düşük indeksin belirli dönemlerde değişiklik göstermesine rağmen gelir vergisine ait olması ve dolaylı vergilerin HH indeksi toplam değerinin, dolaysız vergilere oranla daha yüksek oluşu, Türkiye özelinde mali illüzyonun görüldüğüne işaret etmektedir.

Bu sonuçlar doğrultusunda mali illüzyonun olumsuz etkilerinin minimize edilmesi için şu önerilerde bulunulabilir:

- Kamu kesiminin milli ekonomi içerisindeki faaliyetlerine Anayasal İktisat Yaklaşımı dahilinde bir sınır çizilmeli, devlet borçlanması, bütçe açıkları ve vergi oranlarına belirli oransal sınırlılıklar getirilmeli ve bu sınırların aşılmasının önlenmesi için denetlemeler artırılmalıdır. Ayrıca politikacıların serbest hareket etmelerini kısıtlayıcı hüküm ve düzenlemeler getirilmelidir.
- Ekonomi içerisinde dolaylı vergilerin yanı sıra mükellefler üzerinde daha belirgin yük oluşturan doğrudan vergilendirmeye daha fazla başvurulmalıdır.
- Temsili demokrasi yönetim biçiminden mümkün olduğunca doğrudan demokrasi yönetim biçimine doğru geçilmelidir.
- Vergi sisteminin karmaşıklığı daha basite indirgenmelidir.
- Kamu harcamalarının finansmanında gelecek nesiller üzerinde yük oluşturan borçlanma ve emisyon araçları yerine daha belirgin bir yük oluşturan vergileme aracı kullanılmalıdır.
- Mali illüzyonun nedenlerinden birini oluşturan eksik enformasyon sorununun azaltılması için bilgi edinme maliyetlerinin, rasyonel cehaletin ve mali şeffaflığın önündeki engeller kaldırılmalıdır.
- Hane halkının kendileri için uygun olmayan vergi ve harcama kararlarına yönelmemeleri için bireyler ve politikacılar arasındaki asimetrik enformasyon azaltılmalıdır.

Hükümetler ve politikacılar tarafından mali anlamda iyi yönetim, şeffaflık, hesap verilebilirlik ve yerinden yönetim uygulamaları yaygınlaştırılmalıdır.

KAYNAKÇA

- ABBOTT, A., ve JONES, P. (2016). Fiscal Illusion and Cyclical Government Expenditure: State Government Expenditure in the United States. *Scottish Journal of Political Economy*, 63(2), 177-193. doi:10.1111/sjpe.12093
- AKÇORAOĞLU, A. (1999). Kamu Harcamaları, Kamu Gelirleri ve Keynesçi Politikalar: Bir Nedensellik Analizi. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 1(2), 51-65. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/gaziuibfd/issue/28359/301534>

- BAKER, S. (1983). The Determinants of Median Voter Tax Liability: An Empirical Test of the Fiscal Illusion Hypothesis. *Public Finance Quarterly*, 11(1), 95-108. doi:10.1177/109114218301100106
- BUCHANAN, J. M. (1960). Chapter 2- La Scienza Delle Finanze: The Italian Tradition in Fiscal Theory. *Fiscal Theory and Political Economy* (s. 24-75). içinde Chapel Hill: The University of North Carolina Press .
- BUCHANAN, J. M. (1967). Chapter 10- The Fiscal Illusion. *Public Finance in Democratic Process: Fiscal Institutions and Individual Choice* (s. 126-144). içinde Chapel Hill: The University of North Carolina Press.
- BUEHN, A., DELL'ANNO, R., ve SCHNEIDER, F. (2018). Exploring the Dark Side of Tax Policy: An Analysis of the Interactions Between Fiscal Illusion and the Shadow Economy. *Empirical Economics*, 54, 1609-1630. doi:10.1007/s00181-017-1277-7
- ÇAVUŞOĞLU, A. T. (2008). Türkiye'de Kamu Gelirleri ve Harcamaları Arasındaki İlişki Üzerine Ekonometrik Bir Analiz. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*(20), 143-160. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/55448>
- DARRAT, A. F. (1998). Tax and Spend; or Spend and Tax? An Inquiry into the Turkish Budgetary Process. *Southern Economic Journal*, 64(4), 940-956. doi:10.2307/1061212
- DASGUPTA, M. (2014, June). "Fiscal Illusion, Developmental Stage and Public Spending: An Analysis in the Indian Context" National Bureau of Economic Research(NBER) Working Paper. 1-21. doi:10.13140/RG.2.2.31203.14886
- DELL'ANNO, R., ve DOLLERY, B. E. (2014). Comparative Fiscal Illusion: a Fiscal Illusion Index for the European Union. *Empirical Economics*, 46(3), 937-960. doi:10.1007/s00181-013-0701-x
- DELL'ANNO, R., ve MOURAO, P. R. (2011). Fiscal Illusion around the World An Analysis Using the Structural Equation Approach. *Public Finance Review*, 40(2), 270-299. doi:10.1177/1091142111425226
- DOLLERY, B. E., ve WORTHINGTON, A. C. (1996). The Empirical Analysis of Fiscal Illusion. *Journal of Economic Surveys*, 10(3), 261-297. doi:10.1111/J.1467-6419.1996.TB00014.X
- DOLLEY, B. E., ve WORTHINGTON, A. C. (1999). Fiscal Illusion at the Local Level: An Empirical Test Using Australian Municipal Data. *The Economic Record*, 75(228), 37-48. doi:10.1111/j.1475-4932.1999.tb02432.x
- DOWNS, A. (1957). An Economic Theory of Political Action in a Democracy. *The Journal of Political Economy*, 65(2), 135-150. doi:10.1086/257897
- DOWNS, A. (1960). Why the Government Budget is Too Small in a Democracy. *World Politics*, 12(4), 541-563. doi:10.2307/2009337
- DURKAYA, M., ve CEYLAN, S. (2007). Kamu Harcamalarının Finansmanında Vergi Bileşenlerinin Rolü ve Mali Aldanma. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 25(2), 15-35. <https://dergipark.org.tr/en/pub/huniibf/issue/7873/103441>
- GALBRAITH, J. K. (1958). *The Affluent Society*. New York: Boston: Houghton Mifflin Harcourt.

- GEDİK, M. A. (2017). Türkiye Ekonomisinde Mali Yanılsama Endeksi Oluşturma Üzerine Bir Deneme. *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*(56), 1-27. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/328892>
- GEMMELL, N., MORRISSEY, O., ve PINAR, A. (1999). Fiscal Illusion and the Demand for Government Expenditures in the UK. *European Journal of Political Economy*, 15(4), 687-704. doi:10.1016/S0176-2680(99)00030-0
- GEMMELL, N., MORRISSEY, O., ve PINAR, A. (2002). Fiscal Illusion and Political Accountability: Theory and Evidence From Two Local Tax Regimes in Britain. *Public Choice*, 110, 199-224. doi:10.1023/A:1013015330173
- GÉRARD, T., ve NGANGUÉ, N. (2015). Does Fiscal Illusion Impact Budget Policy? A Panel Data Analysis. *International Journal of Economics and Financial Issues*, 5(1), 240-248. <https://www.econjournals.com/index.php/ijefi/article/view/1049>
- HERFİNDAHL, O. C. (1950). *Concentration in the steel industry*. Dissertation Thesis Columbia University.
- HİRŞCHMAN, A. O. (1945). *National power and foreign trade*. University of California Press: Berkeley.
- MADDAH, M., ve FARZANEH, S. (2013). An Investigation on Fiscal Illusion of İnan Economy(Multiple Indicators-Multiple Causes Model). *Journal of Quantitative Economics(Quarterley Journal of Economics Review)*, 10(3), 85-113. <https://www.sid.ir/en/Journal/ViewPaper.aspx?ID=469180>
- MCCANN, P. (2007). *Urban and regional economics*. New York: Oxford University Press.
- MCCULLOCH, J. R. (1845). *A Treatise on the Principles and Practical Influence of Taxation and the Funding Systems*. London: Longman, Brown, Green and Longmans, Original Edition, 1845, New Edition, 1975, Reprint: Dennis Patrick O'Brein (ed.), Edinburgh: Scottish Academic Press.
- MİLL, J. S. (1848). *Principles of Political Economy*. Longman, Green and Co, Original Edition 1848, New Edition 1973, Reprint: Augustus M. Kelley, New Jersey: Clifton.
- MOURAO, P. R. (2008). Towards a Puviani's Fiscal Illusion Index. *Hacienda Pública Española / Review of Public Economics*, 187(4), 49-86. https://www.researchgate.net/publication/23991509_Towards_a_Puviani's_Fiscal_Illusion_Index
- POMMEREHNE, W., ve SCHNEİDER, F. (1978). Fiscal Illusion, Political Institutions, and Local Public Spending. *Kyklos*, 31(3), 381-408. doi:10.1111/j.1467-6435.1978.tb00648.x
- PUVİANİ, A. (1903). *Teoria Della Illusione Finanziaria*. Palermo: Remo Sandron .
- QATES, W. (1988). Chapter 5- On the Nature and Measurement of Fiscal Illusion: A Survey. B. G. Geoffrey Brennan (Dü.) içinde, *Taxation and Fiscal Federalism: Essays in Honour of Russell Matthews* (s. 65-82). Sydney: Australian National University Press.
- SAGBAŞ, İ., ve SARUÇ, N. T. (2004). Intergovernmental Transfers and the Flypaper Effect in Turkey. *Turkish Studies*, 5(2), 79-92. doi:10.1080/1468384042000228602
- SANANDAJİ, T., ve WALLACE, B. (2011). Fiscal Illusion and Fiscal Obfuscation: Tax Perception in Sweden. *The Independent Review*, 16(2), 237-246. doi:10.2139/ssrn.1619268

- SAUSGRUBER, R., ve TYRAN, J. R. (2000, September). 'On Fiscal Illusion', Discussion Paper No.2000-16, Department of Economics, University of St. Gallen.
- SAUSGRUBER, R., ve TYRAN, J. R. (2005). Testing the Mill Hypothesis of Fiscal Illusion. *Public Choice*, 122, 39-68. doi:10.2139/ssrn.699962
- ŞAHİN, Ö., ve AKAR, S. (2015). Türkiye'de Mali İllüzyonun Varlığının Analiz Edilmesi. *Finans Politik ve Ekonomik Yorumlar Dergisi*, 52(600), 27-35. <https://www.researchgate.net/publication/290439723>
- TERZİ, H., ve OLTULULAR, S. (2006). Harcama-Vergi geliri hipotezi: Türkiye örneği. *İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 10(2), 1-18. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/atauniiibd/issue/2690/35367>
- WAGNER, R. E. (1976). Revenue Structure, Fiscal Illusion and Budgetary Choice. *Public Choice*, 25, 45-61. doi:10.1007/BF01718568
- WILDOWICZ, A., ve KARGOL-WASİLUK, A. (2020). The Phenomenon of Fiscal Illusion from Theoretical and Empirical Perspective: The Case of Euro Area Countries. *European Research Studies Journal*, 23(2), 670-693. doi:10.35808/ersj/1615

COVID-19 PANDEMİSİNİN FİNANSAL PİYASALAR ÜZERİNDEKİ ETKİSİ: BORSA İSTANBUL ÖRNEĞİ

Yasemin DENİZ KOÇ

denizkoc12@gmail.com

ORCID: 0000-0001-8280-7657

Esra KARPUZ

esra.karpuz@dpu.edu.tr

ORCID: 0000-0003-2765-4082

Araştırma Makalesi
Research Article

Geliş Tarihi

Received: 23 Mart 2022

Kabul Tarihi

Accepted: 28 Haziran 2022

JEL Codes: G30, G41

*** Bu çalışma, 22.10.2021 tarihinde Finans sempozyumunda sunulan 'COVID-19 Pandemi Sürecinin Finansal Piyasalar Üzerindeki Etkisi: Borsa İstanbul Üzerine Bir Olay Çalışması' başlıklı bildiriden üretilmiştir.

THE EFFECT OF COVID-19 OUTBREAK ON FINANCIAL MARKETS: EVIDENCE FROM BORSA ISTANBUL

ÖZ

Bu çalışmanın amacı, COVID-19 salgınının finansal piyasalar üzerindeki etkisinin ölçülmesidir. Bu bağlamda COVID-19'un Borsa İstanbul pay piyasasında en yüksek piyasa değerine sahip 30 şirketten oluşan BİST 30 endeksi şirketlerine olan etkisi Olay Çalışması yöntemi ve Bağımlı Örneklem t testi ile analiz edilmektedir. Analiz bulgularında, Çin'de duyurulan virüs vakasının BİST 30 endeks getirileri üzerinde bir etkisine rastlanmazken, Türkiye'de ilk virüs vakasının duyurulması ile BİST 30 endeksinin kümülatif anormal getirilerinde (CAR) düşüş olduğu bu düşüşün de istatistiksel olarak anlamlı olduğu saptanmıştır. Elde edilen bulgular COVID-19 gibi sistematik riskin piyasalara etkisini göstermesi açısından anlamlıdır.

Anahtar Kelimeler: COVID-19, Olay Çalışması, BİST 30 Endeksi .

ABSTRACT

The purpose of the study is to measure the effects of the COVID-19 outbreak on financial markets. In this context, the impact of COVID-19 on the BIST 30 index companies, which consist of 30 companies with the highest market value in the Borsa Istanbul stock market, were analyzed by the Event Study method and Paired Samples t Test. As a result of the analysis, it was found that while the virus case announced in China had no effect on the BIST 30 index returns, there is a statistically significant decrease in the cumulative abnormal returns of the BIST 30 index with the announcement of the first virus case in Turkey. The findings are meaningful in terms of showing the effect of systematic risk such as COVID-19 on the markets.

Keywords: COVID-19, Event Study, BIST 30 Index

GİRİŞ

İnsanlık tarihi, geçmişten günümüze yıkıcı sosyal etkinin yanı sıra ekonomik ve finansal çöküntülere neden olan birkaç salgın hastalığa tanık olmuştur. 1347 yılında görülen kara veba, 1899-1923 döneminde Meksika'da görülen kolera salgını, 1908 yılında ortaya çıkan AIDS hastalığı ile 2002-2003 döneminde Asya ve Kanada'da görülen SARS ve Ebola virüsü enfeksiyonu bu salgınlar arasında yer almaktadır. Günümüzde ise Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) tarafından bulaşıcı bir hastalık olarak tanımlanan koronavirüs (COVID-19) salgını ortaya çıkmıştır. COVID-19, 2019'un sonlarında Çin'in Hubei eyaletinin başkenti Wuhan kentinde saptanan ve ilk görülmesinden bu yana hastalık tüm dünyada hızla yayılarak 240 milyondan fazla kişiye yayılmıştır (WHO, 2021).

COVID-19 virüsü, DSÖ yetkililerince 30 Ocak 2020'de 'Uluslararası Öneme Sahip Halk Sağlığı Acil Durumu' ve daha sonra 11 Mart 2020'de global çapta pandemi ilan edilmiştir. Bu tarih ile birlikte Türkiye'de de ilk COVID-19 vakası tespit edildiği Sağlık Bakanlığı tarafından açıklanmıştır. Dünyanın her yerinde olduğu gibi ülkemizde de salgının etkisini en aza indirmek için ülkeler arası ve şehirler arası seyahat kısıtlamaları, karantina uygulamaları, toplu kullanım alanlarının kapatılması, okulların ve üniversitelerin online eğitim vermesi gibi önlemler alınsa da yayılımı engellenememiştir. Salgına yönelik geliştirilen aşılama 2020 yılı sonu itibarıyla Türkiye dahil çok sayıda ülkede başlarken, aşılama ortama çıkan daha ölümcül virüs varyantları için koruyuculuğu netlik kazanmadığından salgın tehlikesi ciddiyetini korumakta ve mutasyonlar yeni riskler doğurmaktadır.

Kısa sürede global düzeyde etki yaratan COVID-19 salgınının ortaya çıkması ülkelerin ekonomik faaliyetlerini aksatmış olup küresel ekonomi ve finansal piyasalar için gerçek bir tehdit haline gelmiştir. Öyle ki dünyanın önde gelen borsaları, COVID-19 salgınının yayılması ile şubat ayının başında ilk tepkileri göstermiştir (CEIC, 2020). Küresel anlamda, pay piyasalarında yüzde 30'a yakın düşüş, oynaklıkta ve yatırım dışı borçların kredi marjlarında artış gözlemlenmiştir. (OECD, 2020). Ayrıca, COVID-19 salgınının ekonomik etkilerinin Büyük Buhan ile karşılaştırılabileceği ve hatta daha kötü sonuçlara yol açacağı yönünde beklentiler oluşmuştur. Öte yandan, geçmişten günümüze kadar olan pek çok araştırma, tarihteki jeopolitik olaylar, siyasi ve terör olayları veya hastalık salgınları gibi olaylar ile finansal piyasalar arasında önemli bir bağlantı olduğunu ileri sürmektedir (Yang vd. 1999; Chen vd., 2009; Pendell ve Cho, 2013; Wang vd. 2013; Liu vd. 2020; Albulescu, 2020).

Çalışmanın amacı, COVID-19 salgınının Borsa İstanbul pay piyasasında en yüksek piyasa değerine sahip 30 şirketten oluşan BİST 30 (XU030) endeksi üzerindeki etkisini olay çalışması yöntemi ile araştırmaktır. Bu amaç doğrultusunda çalışmanın giriş bölümünü takiben tarihteki beklenmedik hastalık ve salgınların finansal piyasalar üzerindeki etkisini inceleyen literatür çalışmaları ikinci bölüm, çalışmanın veri seti ve yöntemi üçüncü bölüm; ampirik bulgular dördüncü bölüm, çalışma sonuçlarının bir bütün olarak özetini, katkılarını ve kısıtlamalarını kapsayan sonuç bölümü beşinci bölüm olmak üzere 5 bölümden oluşması planlanmıştır.

Literatürde Türkiye'de COVID-19 salgınının finansal piyasalara etkisini inceleyen çalışmalar oldukça sınırlıdır. Bu sınırlılık nedeniyle bu tür beklenmedik olaylarda ülkedeki pay piyasalarının verdiği tepkinin tespit edilmesi hususu yetersiz kalabilmektedir. Bu bağlamda, çalışmanın literatürdeki bu açığı kapatması ve elde ettiği bulgular ile yatırımcılara, işletme yöneticilerine, sermaye piyasası düzenleyici kurumlarına ve

hükümete, salgının borsa endeksi üzerinde yarattığı dalgalanmaları görme ve endeksin getiri performansını ölçerek gelecekteki etkiler hakkında daha iyi kararlar vermelerine yardımcı olması beklenmektedir.

1. COVID-19 VE FİNANSAL PİYASALARA İLİŞKİN TEORİK ÇERÇEVE

Yüzyılın vebası olarak adlandırabileceğimiz günümüz salgını COVID-19, ölümcül etkiye sahip 4. büyük salgındır. Öyle ki dünya çapında 240 milyon kişiye bulaşmış ve yaklaşık 5 milyon insanın ölümüne neden olmuştur. Salgın sadece sosyal ve toplumsal yaşantıyı değil bunun birlikte küresel ekonomi ve finans piyasalarını da derinden etkilemiş ve piyasalar için gerçek bir tehdit unsuru haline gelmiştir.

Tablo 1’de 11 Mart 2020’de DSÖ tarafından global pandeminin ilan edilmesiyle dünyanın önde gelen birtakım borsalarının ve Borsa İstanbul’un yaşadığı düşüşler gösterilmektedir. Salgın haberinden bir gün sonra Gelişmiş piyasalar endeksi yaklaşık %9,91, gelişmekte olan piyasalar endeksi için %6,71 oranında değer kaybetmiştir. Tabloda görüleceği üzere BİST100 endeksinde de %7,25 oranında düşüş gerçekleşmiştir.

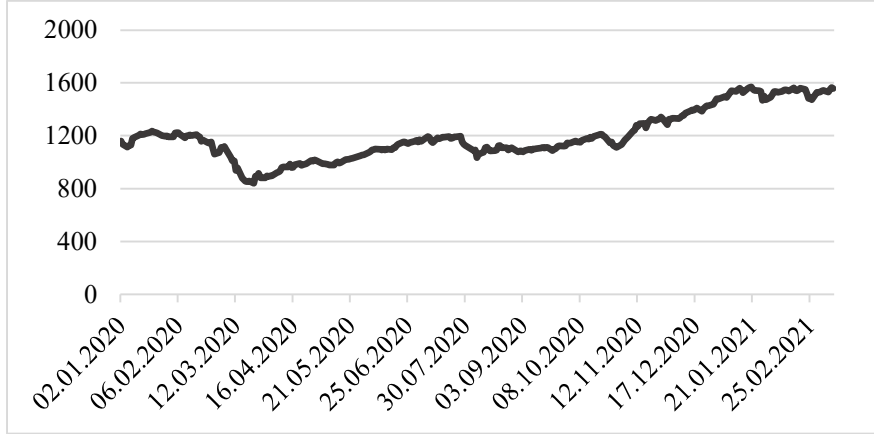
Tablo 1: Global Pandemi ile Pay Endekslerindeki Değişim Yüzdesi

ENDEKSLER	ÜLKE	11.03.2020	(% Değişim) 12.03.2020
MSCI-DM	Gelişmiş Piyasalar Endeksi	1.972	-9,91
S&P 500	ABD	2.741	-9,51
CCO-NASDAQ	ABD	7.952	-9,43
FTSE 100	İNGİLTERE	5.877	-10,87
DAX	ALMANYA	10.439	-12,24
CAC 40	FRANSA	4.61	-12,27
NIKKEI 225	JAPONYA	19.416	-4,41
HANG SENG	HONG KONG	25.232	-3,66
MSCI-EM	Gelişmekte Olan Piyasalar Endeksi	947	-6,71
SHCOMP	ÇİN	2.969	-1,52
SENSEX	HİNDİSTAN	35.697	-8,18
RTSI(RUSYA)	RUSYA	1.086	-11,03
BIST 100	TÜRKİYE	1.009	-7,25

Kaynak: (Kazan, 2020)

COVID-19 pandemisi ile birlikte BİST100 endeksinde meydana gelen değişimler grafik 1’de gösterilmektedir. Türkiye’de ilk vaka bildirimi ile BİST100 endeks değeri 1.159 milyar TL’den 936 milyar TL dolaylarına gerilemiştir. Bu doğrultta yaklaşık %20 oranında değer kaybı söz konusudur. Grafikten anlaşılacağı üzere endekste görece yatay bir seyir olsa da yıl sonunda endekste artış meydana gelmiştir.

Grafik 1: Pandemi Döneminde BİST 100 (XU100) Pay Endeks Değerleri

Kaynak: <https://www.investing.com/>

LİTERATÜR İNCELEMESİ

COVID-19 pandemi süreci ile birlikte literatürde tarih boyunca ortaya çıkan salgınların dünya ekonomisine ve ülkelerin finansal piyasalarına etkisini araştıran çok sayıda çalışmaya ulaşmak mümkündür. Tarihsel sürece bakıldığında 1997 yılında Tayvan’da hayvanlar arasında ortaya çıkan şap salgınının [Yang vd. (1999) ; Carpenter vd. (2011); Pendell ve Cho (2013)] ; takiben Panama’ da 2005 yılında yayılan Dang Humması salgınının [Armien vd. (2008)] finansal piyasalara ve ekonomiye anlamlı olumsuz etkisi olduğu görülmüştür. Bu salgınların takibinde 2002-2003 yıllarında ortaya çıkan SARS salgını [Nippani ve Washer (2004) ; Loh (2006); Chen vd. (2009)] özellikle uzak doğu ülkelerini ve piyasalarını olumsuz etkilerken; 2009 yılında Influenza domuz gribi (H1N1)[Sperling ve Bierman (2009) ; Peckham (2013)] ve 2013 yılı kuş gribi (H7N9) salgınlarının [Jiang vd. (2017); tüm dünyada ekonomik etkilere neden olduğu söylenebilir.

Günümüz dünyasında karşılaştığımız en son salgın olan COVID-19’a ilişkin literatür incelendiğinde salgın etkilerinin genellikle olay çalışması yöntemi ve eşbütüleşme analizleri ile test edildiği görülmektedir. Bu çalışmalarda; Liu vd. (2020), 21 hisse senedi piyasasının salgından olumsuz etkilendiği, Asya ülkelerinde bu etkinin daha hızlı ve olumsuz olduğu; Sharif vd. (2020) salgın yayılımının jeopolitik risk seviyesi ve makroekonomik dengesizlik üzerinde uzun vadede olumsuz etkiye sahip olduğu; Alber (2020) benzer şekilde kümülatif vaka sayılarının, ölüm sayısına oranla borsa performansını daha fazla etkilediği; Luo ve Tsang (2020) salgınının finansal piyasalardaki etkisinin negatif olduğunu ve salgın sebebiyle istihdamda, global çapta üretimde düşüşler meydana geldiği bulgularına ulaşmıştır.

COVID-19 etkilerini uzun vadeli eşbütüleşme ilişkileri çerçevesinde ele alan çalışmalarında Zeren ve Hızarcı (2020), Asya ve Avrupa’daki 6 ülkede COVID-19 salgınının hisse senedi piyasalarına etkisini salgın kaynaklı toplam ölümlerin borsa endeksleri ile uzun dönemli eşbütüleşme ilişkisinin var olduğu; Şenol ve Zeren (2020), benzer olarak vaka ve ölüm sayıları ile pay piyasaları arasında uzun vadeli Fourier ilişkisinin olduğu sonuçlarına ulaşmıştır.

Albulescu (2020) bu çalışmalardan farklı olarak yeni vaka duyuruları, ölüm oranları ve günlük olarak etkilenen ülke sayısının VIX finansal volatilité endeksi üzerinde etkili olduğu bulgusuna ulaşırken; Göker Kandil vd. (2020) COVID-19 salgınının Borsa İstanbul’da BİST 100 endeksinde işlem gören 26 farklı sektöre ait

pay getirileri üzerindeki etkisini olay çalışması metoduyla incelemiş ve salgından en yüksek düzeyde negatif etkilenen sektörün spor, turizm ve taşımacılık sektörlerine ait hisse senetlerinden oluştuğu bulgusuna ulaşmıştır. Ayrıca çalışmada gıda, kimya ve bankacılık sektörlerinde pozitif CAR elde edildiği de saptanmıştır (Göker Kandil vd., 2020). Özdemir (2020), salgının BİST sektör endeksleri üzerindeki etkisini inceleyen bir diğer çalışmadır. Çalışmada elde edilen bulgulara göre COVID-19 pandemisi mali sektör endeksi üzerinde olumlu, teknoloji sektör endeksi üzerinde ise olumsuz etkiye sahiptir.

VERİ SETİ VE YÖNTEM

Bu çalışmada, COVID-19 salgınının finansal piyasalar üzerindeki etkisinin ölçülmesi amaçlanmaktadır. Çalışmanın veri seti Borsa İstanbul pay piyasasında en yüksek piyasa değerine sahip 30 şirketten oluşan BİST 30 endeksidir. Pay senetlerinin ve endeksin günlük kapanış fiyatlarına ilişkin veriler 'investing.com' web sitesinden alınmıştır. Çalışmada borsanın COVID-19 salgınına nasıl tepki verdiğini ölçmek için Brown ve Warner'a (1985) ait olay çalışması yöntemi uygulanmaktadır.

Olay çalışması yöntemi, beklenmedik olayların etkisinin ölçülmesinde literatürde sıklıkla kullanılmaktadır. Yöntemin dinamiklerine göre beklenmedik olayların pay senedi fiyatlarına yansımaları etkin piyasalar hipotezini doğrulamaktadır. Söz konusu hipotez pay senedi fiyatlarındaki etkinin anormal getirilere (AR) neden olacağı görüşünü geçerli kılmaktadır (Fama vd., 1969). Bu doğrultuda, pay piyasaları olumlu (olumsuz) yönde hareket ederse, pozitif (negatif) AR değerleri elde edilmesi olasıdır.

Olay çalışması yönteminde pay senedi ile piyasa portföyü getirileri arasındaki ilişkinin incelenmesinde OLS regresyon modeli kullanılmaktadır. Piyasa modeli olarak da bilinen bu model aşağıdaki eşitlikte gösterildiği gibi hesaplanmaktadır (Armitage, 1995).

$$R_{it} = \alpha_i + \beta_i R_{mt} + e_{it} \quad (1)$$

Eşitlik 1'de R_{it} , i pay senedinin t zamandaki getirisini, R_{mt} piyasa portföyünün getirisini, e_{it} ise hata terimidir. Formüldeki α_i ve β_i de regresyon değişkenleridir. AR değerlerinin hesaplanmasında ise aşağıdaki formül kullanılmaktadır (Armitage, 1995).

$$AR_{it} = R_{it} - (\alpha_i + \beta_i R_{mt}) \quad (2)$$

AR hesaplandıktan sonra ortalama anormal getiriler $\overline{AR}_t$ hesaplanmaktadır.

$$\overline{AR}_t = (1/N) \sum_{i=1}^N AR_{it} \quad (3)$$

Eşitlik 3'te N , modeldeki pay senedi sayısını sembolize etmektedir. CAR eşitlik 5'teki formül yardımıyla elde edilmektedir.

$$\overline{CAR}_t = \sum_{l=1}^L \overline{AR}_l \quad (4)$$

AR değerlerinin istatistiksel anlamlılığını saptamak için t istatistiği hesaplanmaktadır. T istatistiği hesaplanmadan önce ise yatay kesit standart sapma değeri bulunmaktadır (Armitage, 1995).

$$S_t = \sqrt{\left(\frac{1}{[N-1]} \sum_{i=1}^N [AR_{it} - \overline{AR}_t]^2\right)} \quad (5)$$

Standart sapma değerinin hesaplanmasının ardından t istatistik değerinin hesaplanmasında aşağıdaki eşitlikten faydalanılmaktadır.

$$\frac{\overline{AR}_t}{S_t \sqrt{N}} \quad (6)$$

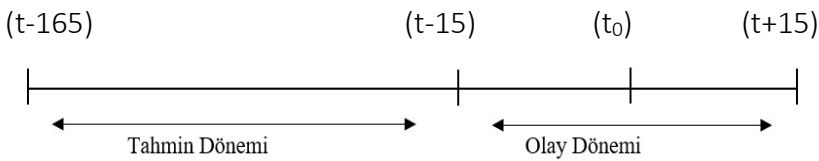
CAR değerleri için t değerinin hesaplanmasında aşağıdaki formül kullanılmaktadır (Kayali ve Çelik, 2009; Akarım, 2013).

$$\frac{CAR(t_1, t_2)}{S_t * \sqrt{T}} \quad (7)$$

Eşitlikteki T, CAR değeri elde edilirken dikkate alınan gün sayısını göstermektedir.

Çalışmada 23 Ocak 2020 tarihinde DSÖ yetkililerince Çin’de bulaşıcı bir virüs tespitinin açıklanması ve 11 Mart 2020 tarihinde Sağlık Bakanlığı tarafından Türkiye’de ilk virüs vakasının teyidinin duyurulmasını içeren iki farklı olay günü ile analiz yapılmıştır. Olay çalışması yönteminde olay dönemi ve tahmin dönemi şeklinde olay pencereleri oluşturulmaktadır. Analizde t_0 olay günü ve $[-15, +15]$ periyodu olay penceresi olarak kullanılırken, $[-165, -15]$ periyodu tahmin dönemini temsil etmektedir. Analizde oluşturulan zaman periyodu aşağıdaki şekilde gösterilebilmektedir:

Şekil 1: Olay Çalışması Metodolojisinde Zaman Çizelgesi

Çalışmada, olay çalışması metodolojisi ile hesaplanan BİST 30 endeksine ait olay öncesi ve sonraki CAR değerleri arasındaki ilişkinin istatistiksel olarak anlamlılığını tespit eden Bağımlı Örneklem t Testi uygulanmıştır (Çelik ve Koç, 2019). Bağımlı Örneklem t Testi, iki farklı vaka grubunun ortalamalarını veya tek bir vaka grubunun iki farklı zaman aralığındaki ortalamalarını karşılaştırmaya olanak sağlamaktadır. Söz konusu test, bu çalışmada da olduğu gibi çoğunlukla belirli bir olay öncesi ve sonrası ortalamaların karşılaştırılmasında kullanılmaktadır (Korkmaz vd., 2017).

AMPİRİK BULGULAR

Tablo 2 incelendiğinde CAR'a ait tablo değerlerinin %1, %5 ve %10 anlamlılık seviyeleri dikkate alındığında olay günü ve takip eden günlerde anlamlı olmadığı görülmektedir. Bu sonuç 23.01.2020 tarihi ile Çin'de açıklanan COVID-19 vaka tespitinin BİST 30 pay endeksi üzerine etkisinin olmadığı anlamına gelmektedir.

Tablo 2: 23 Ocak 2020 Çin (-15 +15) Öncesi ve Sonrası AR ve CAR Hesaplamaları

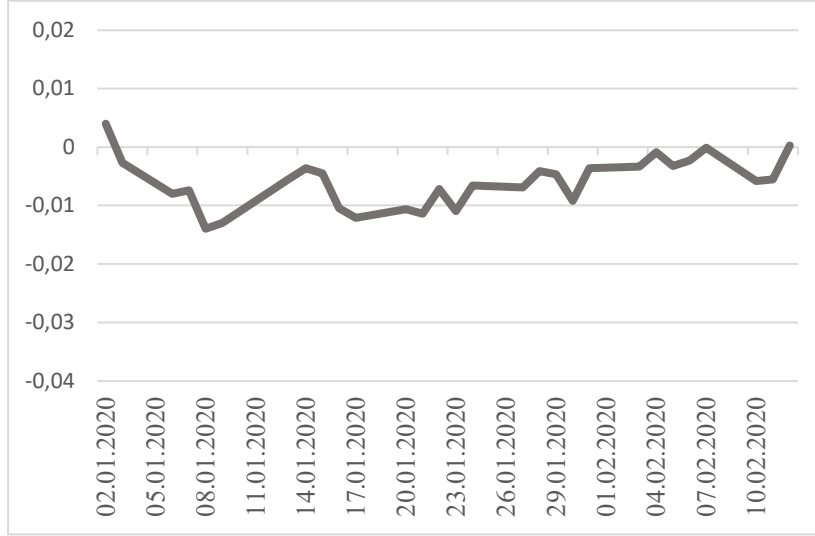
	AR	Ar _t	CAR	CAR _t
2.01.2020	0,003997	5,824928	0.003997	0.194164
3.01.2020	-0,00672	-9,7994	-0.00273	-0.13248
6.01.2020	-0,00531	-7,73631	-0.00803	-0.39036
7.01.2020	0,000629	0,916206	-0.00741	-0.35982
8.01.2020	-0,00655	-9,54772	-0.01396	-0.67808
9.01.2020	0,000945	1,37736	-0.01301	-0.63216
10.01.2020	0,001916	2,793059	-0.0111	-0.53906
13.01.2020	0,005656	8,244242	-0.00544	-0.26425
14.01.2020	0,0018	2,623957	-0.00364	-0.17679
15.01.2020	-0,00085	-1,2335	-0.00449	-0.21791
16.01.2020	-0,00599	-8,72541	-0.01047	-0.50875
17.01.2020	-0,00167	-2,43728	-0.01214	-0.59
20.01.2020	0,001494	2,176912	-0.01065	-0.51743
21.01.2020	-0,00078	-1,13762	-0.01143	-0.55535
22.01.2020	0,004252	6,197706	-0.00718	-0.34876
23.01.2020 (Olay günü)	-0,00379	-5,52796	-0.01097	-0.53303
24.01.2020	0,004369	6,367204	-0.0066	-0.32079
27.01.2020	-0,00031	-0,44986	-0.00691	-0.33578
28.01.2020	0,002767	4,032742	-0.00414	-0.20136
29.01.2020	-0,00056	-0,81611	-0.0047	-0.22856
30.01.2020	-0,00452	-6,58671	-0.00922	-0.44812
31.01.2020	0,005563	8,108143	-0.00366	-0.17785
3.02.2020	0,000282	0,410925	-0.00338	-0.16415
4.02.2020	0,002503	3,647385	-0.00088	-0.04257
5.02.2020	-0,00241	-3,51002	-0.00328	-0.15957
6.02.2020	0,000954	1,389917	-0.00233	-0.11324
7.02.2020	0,002193	3,196071	-0.00014	-0.0067
10.02.2020	-0,00571	-8,32745	-0.00585	-0.28429
11.02.2020	0,000305	0,444168	-0.00555	-0.26948
12.02.2020	0,005772	8,412231	0.000225	0.010927

Not: Z anlamlılık değerleri %1* için 2,57, %5** için 1,96, %10*** için 1,645'dir.

23 Ocak 2020 (-15 +15) periyodu için CAR değerlerinin yer aldığı grafik 3 incelendiğinde olay günü öncesinde ve takibinde piyasanın yatay seyrini sürdürdüğü görülmektedir. Tablo 2 ve Grafik 3 sonuçlarına beraber bakıldığında Çin'de COVID-19 vakasının tespitinin DSÖ tarafından duyurulmasının BİST 30 endeksini olumsuz etkilemediği sonucunu söylemek mümkündür.

Grafik 3: 23 Ocak 2020 (-15 +15) Periyodu İçin CAR

Tablo 3'teki 23 Ocak 2020 tarihi öncesi ve sonrası CAR değerlerini karşılaştıran Bağımlı Örneklem t Testi sonuçları incelendiğinde olay öncesi ve sonrası CAR değerleri arasında %5 seviyesinde istatistiksel anlamlılık olmadığı görülmektedir. Diğer bir ifade ile Çin'de COVID-19 vakasının tespitinin DSÖ tarafından duyurulmasının CAR değerleri üzerinde anlamlı bir etkisi bulunmamaktadır.

Tablo 3: 23 Ocak 2020 Bağımlı Örneklem T-Testi Sonuçları

	N	Ortalama	Standart H.	Standart S.	P
Olay Öncesi	15	-0.00785	0.00124	0.00479	0.062
Olay Sonrası	15	-0.00485	0.00082	0.00316	

Not: *** % 1, ** % 5 seviyesinde istatistiksel olarak anlamlılık değerlerini göstermektedir.

Tablo 4 incelendiğinde CAR için verilen tablo değerlerinin %1, %5 ve %10 anlamlılık seviyeleri incelendiğinde olay günü ve takip eden günlerde %10 ve %5 düzeylerinde anlamlıdır. Bu sonuç 11.03.2020 tarihi ile Türkiye'de açıklanan COVID-19 vaka tespitinin BİST 30 pay endeksi üzerine etkisinin olduğu anlamına gelmektedir.

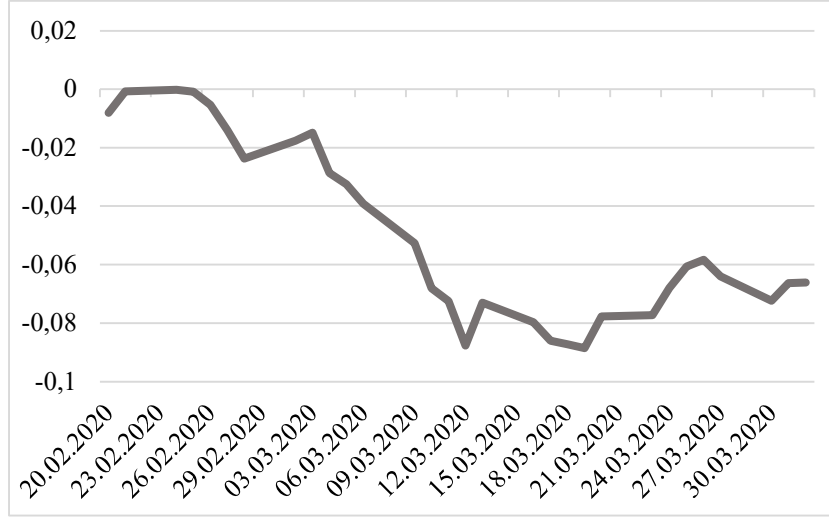
Tablo 4: 11 Mart 2020 Türkiye Pandemi İlanı (-15 +15) Öncesi ve Sonrası AR ve CAR Hesaplamaları

	AR	AR _t	CAR	CAR _t
20.02.2020	-0.00805	-5.55492	-0.00805	-0.18516
21.02.2020	0.007328	5.056797	-0.00072	-0.0166
24.02.2020	0.000562	0.388051	-0.00016	-0.00367
25.02.2020	-0.00076	-0.52204	-0.00092	-0.02107
26.02.2020	-0.00449	-3.09922	-0.00541	-0.12438
27.02.2020	-0.00857	-5.91626	-0.01398	-0.32159
28.02.2020	-0.00978	-6.7467	-0.02376	-0.54648
2.03.2020	0.006156	4.247825	-0.0176	-0.40488
3.03.2020	0.002696	1.860624	-0.01491	-0.34286
4.03.2020	-0.01373	-9.47446	-0.02864	-0.65868
5.03.2020	-0.00389	-2.68542	-0.03253	-0.74819
6.03.2020	-0.00664	-4.5837	-0.03917	-0.90098
9.03.2020	-0.01352	-9.32855	-0.05269	-1.21193
10.03.2020	-0.01542	-10.6427	-0.06811	-1.56669
11.03.2020 (Olay günü)	-0.00437	-3.0141	-0.07248	-1.66716*
12.03.2020	-0.01524	-10.5189	-0.08772	-2.01779**
13.03.2020	0.014685	10.13351	-0.07304	-1.68*
16.03.2020	-0.00669	-4.6159	-0.07973	-1.83387*
17.03.2020	-0.00629	-4.34282	-0.08602	-1.97863**
18.03.2020	-0.00121	-0.8339	-0.08723	-2.00642**
19.03.2020	-0.00125	-0.86099	-0.08848	-2.03512**
20.03.2020	0.010713	7.392916	-0.07776	-1.78869*
23.03.2020	0.000513	0.354282	-0.07725	-1.77688*
24.03.2020	0.009242	6.377294	-0.06801	-1.56431
25.03.2020	0.007327	5.056197	-0.06068	-1.39577
26.03.2020	0.002289	1.579785	-0.05839	-1.34311
27.03.2020	-0.0056	-3.86768	-0.064	-1.47203
30.03.2020	-0.00832	-5.73953	-0.07231	-1.66335*
31.03.2020	0.006026	4.158658	-0.06629	-1.52473
1.04.2020	0.000119	0.081782	-0.06617	-1.522

Not: Z anlamlılık değerleri %1*** için 2,57, %5** için 1,96, %10* için 1,645'dir.

11 Mart 2020 (-15 +15) periyodu için CAR grafiği incelendiğinde olay günü öncesinde düşüşün başladığı ve olay gününü takiben düşüşün devam ettiği gözlemlenmektedir. Olay günü öncesindeki düşme trendi ilgili döneme ilişkin farklı nedenlerden kaynaklanabileceği gibi Türkiye'de COVID-19'un ilk vaka tespitinin öncesinde de ülkemizde olduğuna yönelik manipülatif sürecin de etkisi olduğu söylenebilir. Tablo 4 ve Grafik 4 sonuçları birlikte değerlendirildiğinde Türkiye'de COVID-19 vakasının BİST 30 endeksini olumsuz etkilediği sonucu gözlemlenmektedir.

Grafik 4: 11 Mart 2020 (-15 +15) Periyodu İçin CAR

Tablo 5'teki 11 Mart 2020 tarihi öncesi ve sonrası CAR değerlerini karşılaştıran Bağımlı Örneklem t Testi sonuçları incelendiğinde olay öncesi ve olay sonrası CAR değerleri arasında %1 seviyesinde istatistiksel anlamlılık olduğu görülmektedir. Diğer bir ifade ile Türkiye'deki ilk COVID-19 vaka tespitinin BİST30 endeksine ilişkin CAR değerleri üzerindeki etkisi istatistiksel olarak anlamlıdır.

Tablo 5: 11 Mart 2020 Bağımlı Örneklem T-Testi Sonuçları

	N	Ortalama	Standart H.	Standart S.	p
Olay Öncesi	15	-0.02528	0.00613	0.02373	0.00***
Olay Sonrası	15	-0.07421	0.00263	0.01019	

Not: *** % 1, ** % 5 seviyesinde istatistiksel olarak anlamlılık değerlerini göstermektedir.

SONUÇ

Bu çalışmanın amacı, COVID-19 pandemisinin BİST 30 (XU030) endeksi üzerindeki etkisini olay çalışması yöntemi ile test etmektir. Olay çalışması metodu kullanılırken iki farklı olay günü belirlenmiştir. İki farklı olay günü belirlemede amaç kilometrelerce uzak bir ülkede ortaya çıkan bir virüsün çıktığı an ve ülkemizde gözlemlendiği an finansal piyasaya etkisini ayrı ayrı gözlemleyebilmektir.

Analiz sonucunda, Çin'de duyurulan virüs vakasının BİST 30 endeks getirileri üzerinde bir etkisine rastlanmazken, Türkiye'de ilk virüs vakasının duyurulması ile BİST 30 endeksinin CAR değerlerinde düşüş olduğu bu düşüşün de istatistiksel olarak anlamlı olduğu bulgusuna ulaşılmıştır. Diğer bir ifade ile BİST 30 pay endeksi Çin'de açıklanan vakaya karşı tepki göstermezken Türkiye'deki vaka haberine olumsuz yönde duyarlılık göstermiştir. Elde edilen bulgular literatürde Liu vd. (2020), Alber (2020) çalışma bulgularını desteklerken; Ru vd. (2020)'nin çalışmasını desteklememektedir.

Elde edilen bulgular genel olarak değerlendirildiğinde Türkiye'de COVID-19 vakasının çıkışı ve öncesinde piyasanın olumsuz etkilenmesi olağandır. Çünkü Dünya Sağlık örgütünün pandemi tanımlaması ile global bir risk unsuru ortaya çıkmıştır. Bu risk unsuru önce Çin'de sonra da coğrafik yayılımın paralelinde bir bir ülkelere yansımıştır. Bu yansımanın sonucunda tüm piyasalar olduğu gibi finans piyasaları da etkilenmiştir.

Elde edilen ampirik bulgular bu etkinin olay günü ve takibinde anlamlı olduğu grafiksel olarak ise düşme trendinin olay günü öncesinden başladığı şeklinde olmuştur. Grafiksel anlamda olay günü öncesindeki düşüşü pandeminin yayılma hızı, yarattığı korku, ülkeye gelecek mi endişesi ile açıklamak mümkün olabileceği gibi medya iletişim araçlarındaki virüsün çok daha öncesinde ülkeye geldiğine yönelik söylemler ile yorumlayabiliriz.

Bu çalışma ile elde edilen bulgular risk algısı oluşturan pandemik olayların finansal piyasalara olan etkisini göstermek açısından anlamlı ve önemlidir. Literatürde bu kapsamda ayrıntılı benzer bir çalışmaya rastlanmamış olması çalışmanın özgünlüğü ve literatüre katkısıdır.

KAYNAKÇA

- AKARİM, Y. D. (2013). Uluslararası Çapraz Kotasyonun Risk ve Getiri Üzerine Etkisi: Türkiye Örneği. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, 137–148.
- ALBER, N. (2020). The Effect of Coronavirus Spread on Stock Markets: The Case of the Worst 6 Countries. *SSRN Electronic Journal*, 1–11. <https://doi.org/10.2139/ssrn.3578080>
- ALBULESCU, C. (2020). Coronavirus and Financial Volatility: 40 Days of Fasting and Fear. *SSRN Electronic Journal*, 1–7. <https://doi.org/10.2139/ssrn.3550630>
- ARMİEN, B., SUAYA, J. A., QUIROZ, E., SAH, B. K., BAYARD, V., MARCHENA, L., CAMPOS, C., & SHEPARD, D. S. (2008). Clinical Characteristics and National Economic Cost of the 2005 Dengue Epidemic in Panama. *American Journal of Tropical Medicine and Hygiene*, 79(3), 364–371. <https://doi.org/10.4269/ajtmh.2008.79.364>
- ARMİTAGE, S., (1995). EVENT STUDY METHODS AND EVIDENCE ON THEIR PERFORMANCE, *JOURNAL OF ECONOMIC Surveys*, Vol.8, No.4, pp.25-52.
- BROWN, S.J., & WARNER, J.B. (1985), Using daily stock returns: The case of event studies. *Journal of Financial Economics*, 14(1), 3-31.
- CARPENTER, T. E., O'BRIEN, J. M., HAGERMAN, A. D., & MCCARL, B. A. (2011). Epidemic and Economic Impacts of Delayed Detection of Foot-And-Mouth Disease: A Case Study of a Simulated Outbreak in California. *Journal of Veterinary Diagnostic Investigation*, 23(1), 26–33. <https://doi.org/10.1177/104063871102300104>
- CEIC (2020). The Global Impact of COVID-19 on Financial Markets. CEIC Economic Impact of COVID-19: High-Frequency Indicators extract. Available online: <https://info.ceicdata.com/theglobal-economic-impact-of-covid-19-on-financial-markets>
- CHEN, C., TANG, W.-W., & HAUNG, B.-Y. (2009). The Positive and Negative Impacts of the Sars Outbreak : A Case of the Taiwan Industries. *The Journal of Developing Areas*, 43(1), 281–293.
- ÇELİK, M. S. & KOÇ, R. (2019). Türkiye ve Rusya Arasındaki Uçak Krizinin Borsa İstanbul (BİST) Turizm ve Enerji Şirket Hisselerine Etkisi Üzerine Bir Event Study Analizi, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 1(1), 1-15.
- FAMA, E., FİŞHER, L., JENSEN, M., ROLL, R. (1969). The Adjustment of Stock Prices to New Information. *International Economic Review*, 10(1).
- GÖKER KANDİL, İ. E., EREN, B., & KARACA, S. S. (2020). The Impact of the COVID-19 (Coronavirus) on The Borsa İstanbul Sector Index Returns : An Event Study. *Gaziantep University Journal Of Social Sciences*, 19, 14–41.

- JİANG, Y., ZHANG, Y., MA, C., WANG, Q., XU, C., DONOVAN, C., ALİ, G., XU, T., & SUN, W. (2017). H7N9 Not Only Endanger Human Health but Also Hit Stock Marketing. *Advances in Disease Control and Prevention*, 2(1), 1–7. <https://doi.org/10.25196/adcp201711>
- KAYALI, M. M., & ÇELİK, S. (2009). The Impact Of International Cross Listings On Risk And Return: Evidence From Turkey. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, 8(7), 656–664.
- KAZAN, H. (2020). Covid-19'un Pay Piyasası ve İşletmeler Üzerindeki Etkisi. In *Covid-19 Pandemisinin Ekonomik, Toplumsal ve Siyasal Etkileri* (pp. 263–293). Istanbul University Press. <https://doi.org/10.26650/B/SS46.2020.005.17>
- KORKMAZ, T., YAMAN, S., & METİN, S. (2017). Ülke Kredi Notlarının Pay Getirileri Üzerindeki Etkileri: Bist 30 Endeksi Üzerinde Bir Event Study (Olay Çalışması) Analizi. *Namık Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Metinleri Icomep Özel Sayısı*, 171-187.
- LOH, E. (2006). The Impact of SARS on the Performance and Risk Profile of Airline Stocks. *International Journal of Transport Economics*, 33(3), 401–422. <https://www.jstor.org/stable/pdf/42747811.pdf?refreqid=excelsior%3Ae47689d8966e0ec350a8584898d9382b>
- LUO, S., & TSANG, K. P. (2020). China and World Output Impact of the Hubei Lockdown During the Coronavirus Outbreak. *Contemporary Economic Policy*. <https://doi.org/10.1111/coep.12482>
- LİU, H., MANZOOR, A., WANG, C., ZHANG, L., & MANZOOR, Z. (2020). The COVID-19 Outbreak and Affected Countries Stock Markets Response. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 17, 1–19. <https://doi.org/10.3390/ijerph17082800>
- NİPPANİ, S., & WASHER, K. M. (2004). SARS: A Non-event for Affected Countries' Stock Markets? *Applied Financial Economics*, 14, 1105–1110. <https://doi.org/10.1080/0960310042000310579>
- ÖZDEMİR, L. (2020). Covid-19 Pandemisinin BİST Sektör Endeksleri Üzerine Asimetrik Etkisi. *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5(3), 546-556. DOI: 10.29106/fesa.797658
- PECKHAM, R. (2013). Economies of Contagion: Financial Crisis and Pandemic. *Economy and Society*, 42(2), 226–248. <https://doi.org/10.1080/03085147.2012.718626>
- RU, H., YANG, E., & ZOU, K. (2020). What Do We Learn from SARS-CoV-1 to SARS-CoV-2: Evidence from Global Stock Markets. Working Paper, NTU.
- SHARİF, A., ALOUİ, C., & YAROVAYA, L. (2020). COVID-19 Pandemic, Oil Prices, Stock Market and Policy Uncertainty Nexus in the US Economy: Fresh Evidence from the Wavelet-Based Approach. *SSRN Electronic Journal*. <https://doi.org/10.2139/ssrn.3574699>
- SPERLİNG, W., & BİERMANN, T. (2009). Influenza H1N1 and The World wide Economic Crisis - A Model of Coherence? *Medical Hypotheses*, 73(5), 664–666. <https://doi.org/10.1016/j.mehy.2009.05.011>
- ŞENOL, Z., & ZEREN, F. (2020). Coronavirus (COVID-19) and Stock Markets: The Effects of the Pandemic on the Global Economy. *Eurasian Journal of Researches in Social and Economics*, 7(4), 1–16. www.asead.com
- ZEREN, F., & HIZARCI, A. E. (2020). The Impact of COVID-19 Coronavirus on Stock Markets: Evidence From Selected Countries. *Muhasebe ve Finans İncelemeleri Dergisi*, 3(1), 78–84. <https://doi.org/10.32951/mufider.706159>
- YANG, P. C., CHU, R. M., CHUNG, W. B. & SUNG, H. T. (1999). Epidemiological Characteristics and Financial Cost of the 1997 Foot-And-Mouth Disease Epidemic in Taiwan, *Veterinary Record*, 145, 731-734.

PENDELL, D. L., & CHO, C. (2013). Stock Market Reactions to Contagious Animal Disease Outbreaks: An Event Study in Korean Foot-and-Mouth Disease Outbreaks. *Agribusiness*, 29(4), 455–468.
<https://doi.org/10.1002/agr.21346>

World Health Organization- WHO (2021). COVID-2019 Situation Reports.
<https://www.investing.com>

PAY PİYASALARINDA SÜRÜ DAVRANIŞI: BORSA İSTANBUL ÖRNEĞİ

Büşra DOĞAN (ARIKAN)

busra.arikanim@hotmail.com

ORCID: 0000-0002-5529-5403

Sibel ÇAPRAZ

sibel.celik@dpu.edu.tr

ORCID: 0000-0003-4430-9803

Araştırma Makalesi
Research Article

Geliş Tarihi

Received: 22 Mart 2022

Kabul Tarihi

Accepted: 24 Haziran 2022

JEL Codes: G14, G19

*** Çalışma Büşra ARIKAN (DOĞAN)'ın Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Finansal Ekonomi Tezli Yüksek Lisans Programında, Prof.Dr.Sibel ÇAPRAZ danışmanlığında yazmış olduğu "Türk Finansal Piyasalarında Sürü Davranışı" başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

HERD BEHAVIOUR IN STOCK MARKETS: THE EVIDENCE FROM BORSA İSTANBUL

ÖZ

Çalışmada Türk finans piyasalarında sürü davranışının varlığı, sürü davranışı ölçüm yöntemlerinden biri olan pay senedi beta katsayılarına dayalı Hwang ve Salmon (2004) modeli kullanılarak araştırılmıştır. Modelin uygulanması aşamasında Caparrelli, D'Arcangelis ve Cassuto'nun (2004) modele dair çıkarımlarından faydalanılmıştır. Analiz sonuçlarına göre Borsa İstanbul'da (BİST) sürü davranışının varlığını destekleyen sonuçlara ulaşılmıştır. Çalışmada, Beta katsayılarının hesaplanmasında 242, 484 ve 726 gün sabit tutularak yapılan hesaplamaların birbirleri ile paralel sonuçlar verdiği görülmüştür. Finansal kriz dönemlerinden hemen önce (2008 krizi öncesi) 2006-2007 yılları arasında sürü en şiddetli halini almıştır. Çalışmanın bulguları piyasa katılımcıları, akademisyenler ve politika yapıcılar açısından önem taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Davranışsal finans, Sürü davranışı, Salmon Sürü Davranışı Ölçüm Yöntemi, BİST.

ABSTRACT

This paper examines the existence of herd behaviour in Turkish Financial Markets by using Hwang and Salmon (2004) model which depends on stock beta coefficients, one of the measurement methods of the behavioral finance. Caparrelli's, D'Arcangelis's and Cassuto's (2004) implications were used in the implementation phase of the model. According to the findings, Beta coefficients, which are calculated using 242, 484 and 726 days, have similar results. The herd behavior is clearly stronger before the crises period (2008). The findings of the paper have important implications for market participants, academics and policy makers.

Keywords: Behavioral Finance, Herd Behavior, Hwang & Salmon Herd Behavior Measurement Method, BIST

GİRİŞ

Geleneksel finans teorilerinde, yatırımcıların rasyonel ve kar ya da faydasını maksimize eden bireyler olduğu kabul edilmektedir. Bireylerin yatırım ya da finansal karar alma süreçlerine duygusal faktörlerin dâhil olması sonucunda davranışların rasyonellikten uzaklaşarak sınırlı rasyonelliğe ya da irrasyonelliğe yöneldiği yönündeki gözlemler sonucunda geleneksel finans teorileri eleştirilere maruz kalmıştır. Bu düşünce psikoloji, sosyoloji, antropoloji gibi bilim dallarının ekonomi ve finans bilimi ile kesiştiği ve birbirine dayanak olduğu davranışsal ekonomi bilimini ortaya çıkarmıştır.

Davranışsal finans bireylerin rasyonel olduğu görüşüne tepki olarak bireylerin finansal kararlarında sınırlı rasyonelliğe ya da irrasyonelliğe yöneldiği, karar alma süreçlerine duygusal faktörleri dâhil ederek hareket ettiği varsayımını taşıyan bir disiplindir. Buna dayanak olarak yapılan çalışmalarda, bireylerin yatırım kararlarında riskten kaçınmak, optimal tercihlerde bulunmak ve portföyünü çeşitlendirme konusunda istekli olduğu ancak bu düşünceleri uygulamaya geçirmede irtaya konmuştur (Döm, 2003). Bu durumun bireylerin karar esnasında bilişsel önyargıları ve psikolojik faktörleri doğrudan etkilediği ifade edilebilir.

Davranışsal finans, standart finans modellerinin finansal piyasalarda rastlanan fiyat köpükleri ve akabinde izlenen çöküş ve krizleri açıklamada yetersiz kaldığı noktada bireylerin rasyonellikten uzaklaştığı ve sürü davranışı göstererek piyasaların dengesini bozduğu ve piyasa oynaklığıyla birlikte kırılganlıkları artırdığını savunmaktadır. Sürü davranışı, yatırımcıların sürüler oluşturmasının nedenlerine göre, rasyonel sürü davranışı ve irrasyonel sürü davranışı olarak iki sınıfta incelenmektedir. Rasyonel sürü davranışı, teşvik unsurları (yatırımcıyı dürtme davranışı) ve bilgisayarlı güçlükler nedeniyle karar alma sürecini etkileyen dışsal etkiler üzerine odaklanırken, irrasyonel sürü davranışı yatırımcıların psikolojik nedenler ile birbirini takip ve taklit etmesi üzerinde odaklanmaktadır.

Pay piyasalarında sürü davranışının varlığı çeşitli nedenlerle önem taşımaktadır: Birincisi sürü davranışının varlığı durumunda, pay piyasalarında, pay getirileri arasındaki birlikte hareket artmakta, bu durum da portföy çeşitlendirmesi ile yaratılacak faydayı azaltmaktadır. İkincisi, sürü davranışının varlığında, pay senetleri gerçek değerinden uzaklaşır, arbitraj fırsatı yaratır. Üçüncüsü sürü davranışı rasyonel varlık fiyatlandırma teorisi ile çeliştiği için yatırımcılar ve akademisyenler için önemlidir. Dördüncüsü, sürü davranışının varlığında ortaya çıkan getiri volatilitesindeki artış ve sonuçta finansal piyasalarda istikrarın bozulması politika yapıcılar açısından önem taşımaktadır. (Çelik,2013).

Finansal piyasalarda sürü davranışını tanımlamak ve ölçmek için farklı modeller kullanılmıştır. Bu modellerden ilki olan Lakonishok, Shleifer ve Vishny (1992), (LSV), ölçüm yöntemi temelde piyasalarda belirlenen alt grupların aynı yönlü hareketini ölçmektedir. Ancak modele dair bazı eleştiriler yapılmış ve bu doğrultuda Wermers (1995) tarafından portföy değişim ölçütü, (PCM) olarak adlandırılan yeni bir model geliştirilmiş ve bu yeni modele payların parasal büyüklükleri eklenerek model değiştirilmiştir. Wermers bu yönüyle LSV'nin aksine bir payde fonların sayısında yaşanan artışların sürüyü de artırdığını ifade etmiştir. Piyasalarda sürü davranışını ölçmek için geliştirilen ve literatürde sıklıkla kullanılan diğer iki model ise Christie ve Huang (CH) (1995) ve Chang vd., (CCK) (2000) modelleridir. CH (1995), sürü davranışını test etmek için yatay-kesit standart sapma (CSSD) ölçüsünden yararlanarak doğrusal regresyon denklemini tahmin ederken, CCK (2000) ise yatay-kesit mutlak sapma (CSAD) ölçüsünden yararlanarak doğrusal olmayan regresyon denklemini kullanarak varlık getiri yayılımı ile toplam piyasa getiri yayılımı arasındaki

ilişkiyi analiz etmiştir. Son olarak bu çalışmada da kullanılan Hwang ve Salmon (2001,2004) tarafından geliştirilen pay senedi beta katsayılarına dayanan modelde ise pay senedi beta katsayılarının endeks betası etrafındaki dağılımının azaldığı durumlarda yatırımcıların piyasa endeksi ile ifade edilecek bir fikir birliği üzerinde birleştiği ve sürüler oluşturduğu varsayılmaktadır.

Bu çalışmada Borsa İstanbul BİST 100 endeksinde 01.01.2003 tarihi ile 30.06.2019 tarihi arasında sürekli işlem gören 26 pay senedinin günlük kapanış verileri kullanılarak pay piyasasında sürü davranışının geçerliliği araştırılmıştır. Literatürdeki benzer çalışmalardan farklı olarak, bu çalışmada beta katsayılarının hesaplanması esnasında sabit tutulan gün sayısı uzunluğunun sürülerin sürülme süresine etkisi olup olmadığı test edilmiştir.

Çalışmanın birinci bölümünde sürü davranışına ilişkin literatür özetine yer verilmiştir. İkinci bölümde çalışmada kullanılan veri ve metodoloji açıklanmıştır. Üçüncü bölümünde Caparrelli, D’Arcangelis ve Cassuto’nun (2004) çıkarımları göz önünde bulundurularak Hwang ve Salmon’a (2004) ait pay senedi beta katsayılarına dayalı yöntem ile Borsa İstanbul’da sürü varlığı araştırılarak elde edilen bulgulara yer verilmiştir. Son bölümde ise çalışmanın sonucu yer almaktadır.

LİTERATÜR

Sürü davranışının varlığını test etmeye dönük literatür, araştırmalarda kullanılan ampirik modellere göre sınıflandırılabilir. Sürü davranışının varlığını test eden araştırmalar, LSV ve PCM modelini kullanan araştırmalar (Lakonishok ve diğerleri,1992; Grinblatt, vd.,1995; Kim ve Wei, 2002; Wylie, 2005; 1995; Wermers, 1999; Choe vd., 1999; Walter ve Weber, 2006; Tayde ve Rao, 2011; Mandacı vd., 2018), pay senedi getiri oranlarının yatay kesit sapmalarına dayalı metodolojiyi kullanan çalışmalar (Christie ve Huang, 1995; Chang, Cheng ve Khorana, 2000; Caparrelli vd., 2004; Gleason vd., 2004; Gavriilidis vd., 2007; Demirer ve Kutan, 2006; Ha, 2007; Çoban,2009; Demirer vd., 2010; Fu ve Lin, 2010; Lao ve Singh,2011; Kapusuzoğlu,2011; Çelik,2013; Ergün, 2013; Özsu,2015; Göçer,2018; Atacan,2019; Çelik ve Koç,2019) ve pay senedi beta katsayılarına dayalı metodolojiyi kullanan çalışmalar (Hwang ve Salmon,2001, 2004; Caparrelli vd., 2004; Hwang ve Salmon, 2007; Kallinterakis, 2007; Wang,2008; Altay,2008; Amirat ve Bouri, 2009; Andronikidi ve Kallinterakis, 2010; Demirer vd., 2010; Chen,2013; Rahman,2013; Lakshman vd., 2013; Solakoğlu ve Demir, 2014; Mesis ve Zapraniş(2014a); Mesis ve Zapraniş(2014b); Özsu, 2015; Göçer,2018; Júnior vd., 2019; Atacan, 2019; Medetoğlu ve Saldanlı, 2019) olarak sınıflandırılabilir.

Mevcut literatür incelendiğinde, finansal piyasalarda sürü davranışını tanımlamak ve ölçmek için farklı ampirik modellerin kullanıldığı görülmektedir. Mevcut modeller ile yapılan çalışmaların bir kısmında finansal piyasalarda sürü davranışının varlığı gözlenirken (Wermers, 1999; Wylie, 2005; Walter ve Weber, 2006; CCK,2000; Caparrelli vd., 2004; Gavriilidis vd., 2007; Altay,2008; Kapusuzoğlu, 2011, Chen, 2013; Rahman,2013), çalışmaların bir kısmında sürü davranışının varlığı gözlenmemiştir (CH, 1995; Demirer ve Kutan, 2006; Çoban, 2009).

VERİ VE METODOLOJİ

Çalışmada 01.01.2003 tarihi ile 30.06.2019 tarihi arasında BİST 100 Endeksi kapsamında yer alan ve veri dönemi boyunca sürekli işlem gören 26 şirkete ait pay senetlerinin günlük kapanış fiyatları kullanılmıştır. Diğer bir deyişle, çalışmada 26 pay senedinin seçilmesinin nedeni bu şirketlere ait pay senetlerinin ilgili

dönem boyunca sürekli işlem görmesidir. Çalışmada kullanılan risksiz faiz oranı değişkeni için çalışılan veri dönemiyle bütünlük sağlamak adına Matriks Veri Terminali tarafından yayınlanan TRTB030D kodu ile simgelenen 30 günlük TC Devlet Tahvili ve Hazine Bonosu faiz oranları kullanılmıştır.

Çalışmada Hwang ve Salmon'un (2004) geliştirdiği yöntem kullanılmıştır. Ayrıca çalışmada kullanılan bu yöntemde dair Caparrelli vd.(CDC) (2004) tarafından getirilen çıkarımlar analiz esnasında dikkate alınmıştır. Öncelikle pay senetlerinin logaritmik getirisi denklem 1'de yer alan formül ile hesaplanmıştır:

$$r_{i,t} = \ln\left(\frac{p_t}{p_{t-1}}\right) \quad (1)$$

Denklemden, $r_{i,t}$ t günündeki pay senedi getirisini, p_t t günündeki pay senedi sözleşmesinin kapanış fiyatını ve p_{t-1} t-1 günündeki pay senedi kapanış fiyatını simgelemektedir.

Logaritmik getiriler hesaplandıktan sonra, pay senetlerine ait beta katsayılarının hesaplanması gerekmektedir. Pay senedi betalarını hesaplamak için Finansal Varlık Fiyatlama Modeli (FVFM)'den yararlanılmıştır ve kullanılan model 2 numaralı eşitliktir:

$$r_{i,t} - r_f = \alpha_{i,t} + \beta(r_{m,t} - r_f) + \varepsilon_{i,t} \quad (2)$$

Regresyonda $(r_{i,t} - r_f)$ pay senedinin ilgili dönem aralığındaki her bir t zamanındaki aşırı getirisini, $(r_{m,t} - r_f)$ ise piyasanın ilgili dönem aralığındaki her bir t zamanındaki aşırı getirisini ve $\varepsilon_{i,t}$ regresyondaki hata terimini ifade etmektedir. Regresyonda piyasaya ait aşırı getirilerin hesaplanmasında BİST 100 endeksi kullanılmıştır. Çalışmanın bu kısmında beta katsayılarının hesaplanması esnasında sabit tutulan gün sayısı uzunluğunun sürülerin sürülme süresine etkisi olup olmadığı test edilmiştir. Bu durumun saptanabilmesi için beta katsayıları hesaplanırken sabit tutulan gün sayıları sırasıyla 01.01.2003-05.01.2004 arasındaki 242 gün, 01.01.2003-12.01.2005 arasındaki 484 gün, 01.01.2003-24.01.2006 arasındaki 726 gün ve son olarak 01.01.2003-1.2.2008 arasındaki 1210 gün olarak belirlenmiştir. Sonraki beta katsayıları ise yukarıda bahsedilen gün sayıları sabit tutulmak kaydı ile birer gün sonraki veriler yardımıyla tahmin edilmiştir. Tüm pay senetleri için çalışmanın veri setini oluşturan dönem boyunca ayrı ayrı hesaplanan beta katsayıları ile yeni zaman serileri oluşturulmuştur.

Hwang ve Salmon (2004), yukarıda anlatıldığı gibi hesaplanan beta katsayılarının bazılarının istatistiksel olarak anlamlı olmayacağını, bu nedenle katsayıların doğrudan kullanılmasının yanlış sonuçlar doğurabileceğini belirtmiştir. Bu sakıncayı ortadan kaldırmak için sürü davranışı ölçütü olan H_{mt} 'yi geliştirmiştir (Ergün, 2013: 82). H_{mt} hesaplanması 3 numaralı eşitlikte yer almaktadır:

$$H_{m,t} = \text{var}_c \left(\frac{\beta_{imt} - 1}{\sqrt{s_i^2 s^m}} \right) \quad (3)$$

3 numaralı eşitlikte β_{imt} i pay senedinin t zamanındaki beta katsayısını, s_i^2 pay senedi betasının varyansını ve s^m ise piyasa betasının varyansını ifade etmektedir.

CDC (2004) çalışmalarında sürü davranışının ölçütü olan H_{mt} 'nin, pay senetlerine ait beta katsayılarının t değerlerinin yatay kesit varyansı olduğunu ifade etmişlerdir. Çalışmada bu çıkarımdan faydalanılarak öncelikle her bir pay senedi için tahmin edilen beta katsayılarının t-test değerlerinden oluşan zaman serileri

oluşturulmuş ve hemen ardından bu t-test değerlerinin yatay kesit varyansları hesaplanarak H_{mt} 'ye ulaşılmıştır (Ergün, 2013: 82).

Bu çıkarım doğrultusunda 4 numaralı eşitlik kullanılarak t-test değerlerine ulaşılmaktadır (Gujarati, 2016: 62).

$$Y_i = \beta_1 + \beta_2 X_i + u_i \quad (4)$$

Regresyondaki Y_i bağımlı değişkeni $Y_i = (r_{i,t} = r_f)$ eşitliğini ve X_i bağımsız değişken ise $X_i = (r_{m,t} = r_f)$ eşitliğini sağlamaktadır. β_1 regresyonun sabit terimini ifade etmektenken β_2 ise Finansal Varlık Fiyatlama Modeli 'ne göre pay senedi betası olan bağımsız değişken katsayısını ifade etmektedir. Gujarati'ye göre regresyonun hata terimi olan u_i ise sıfır ortalamalı ve sabit varyanslı normal bir dağılım olarak bağımsız ve özdeş dağılmaktadır.

Açıklanan regresyon ile t-test değerlerine ulaşabilmesi için aşağıda verilen formüller kullanılmaktadır (Ergün, 2013: 82-83).

Bağımsız değişkenin tahmin edilmiş katsayısı olan β_2 için:

$$\hat{\beta}_2 = \frac{\sum (X_i - \bar{X})(Y_i - \bar{Y})}{\sum (X_i - \bar{X})^2} \quad (5)$$

Tahmin edilmiş sabit terim β_1 için:

$$\hat{\beta}_1 = \bar{Y} - \beta_2 \bar{X} \quad (6)$$

Tahmin edilmiş hata terimi $\hat{u}_i$ için:

$$\hat{u}_i = Y_i - \hat{\beta}_1 - \hat{\beta}_2 X_i \quad (7)$$

n pay senedi sayısı olmak üzere hata terimlerinin standart sapması $\hat{\sigma}$ için:

$$\hat{\sigma} = \sqrt{\frac{\sum \hat{u}_i^2}{n-2}} \quad (8)$$

Standart hata $se(\beta_2)$ için:

$$se(\beta_2) = \sqrt{\frac{\sum \hat{\sigma}}{\sum (X_i - \bar{X})^2}} \quad (9)$$

t-test değeri için ise şu formül kullanılmıştır:

$$t = \frac{\hat{\beta}_2}{se(\hat{\beta}_2)} \quad (10)$$

Hwang ve Salmon (2004) piyasalarda görülen sürüleri LSV, PCM, CH ve Chang, Cheng ve Khorana'nın (2000) açıklamaya çalıştığı gibi mutlak terimlerle tanımlamamış bunun yerine sürü davranışının göreceli olduğunu

savunmuşlardır. Hiçbir pazarın tamamen sürüden arınmayacağını; bir pazarda belirli bir zamanda diğer zamana göre daha fazla veya daha az sürünün olduğunu ve dolayısıyla sürünün bir derece meselesi olduğunu ifade etmektedirler. Hwang ve Salmon sürü davranışı varlığından söz edebilmek için ise elde edilen H_{mt} değerlerinin, ortalama H_{mt} değerlerinden düşük olması gerekliliğini vurgulamaktadır.

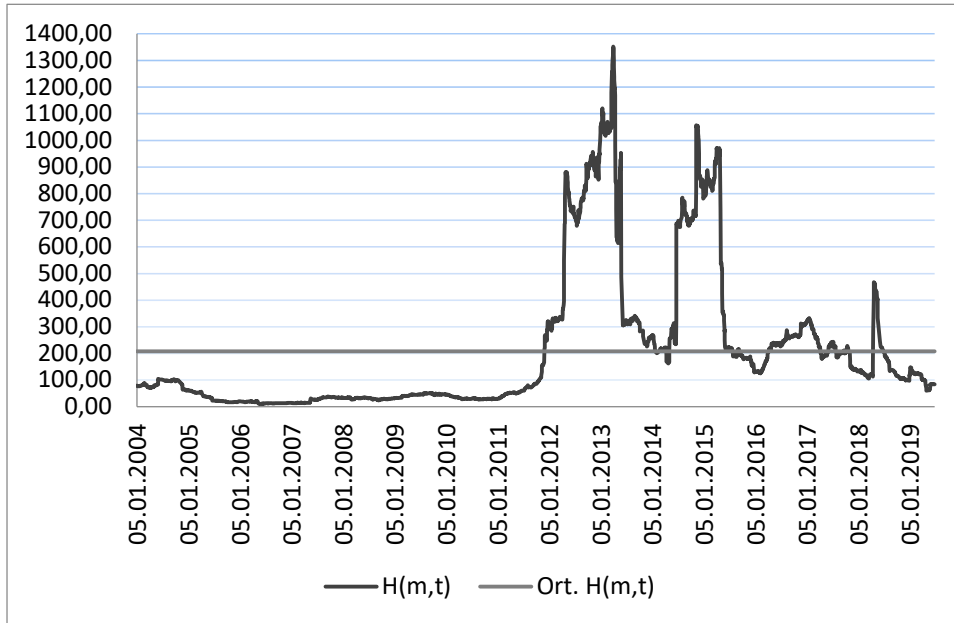
AMPİRİK BULGULAR

Bu çalışmada Hwang ve Salmon'un (2004) modeli, CDC'nin (2004) modele ait H_{mt} değerlerine ulaşmadaki çıkarımlarından faydalanılarak uygulanmıştır. 01.01.2003 - 30.06.2019 tarihleri arasındaki dönemde BİST 100'de sürekli işlem görmüş 26 pay senedine ait gün sonu kapanış fiyatları kullanılarak sürü davranışı analizi yapılmıştır. Aynı zamanda çalışmada beta katsayılarının hesaplanmasında 4 farklı pencere aralığı kullanılarak sonraki çalışmalarda aralıkların seçilmesi hususunda sonuçları bakımından yol gösterici olması amaçlanmaktadır.

Çalışmada Hwang ve Salmon'un (2004) modeline uygun olarak örnekleme oluşturan pay senetlerinin günlük kapanış fiyatlarının β katsayılarından hesaplanan t test değerlerinin yatay kesit varyanslarına ulaşarak sürü davranışı ölçütü olan H_{mt} değerleri elde edilmiştir. β katsayılarının hesaplanmasında ise günlük veriler ile çalışılması sebebiyle yuvarlanan pencere aralıkları için 242, 484, 726 ve 1210 günlük değerler sabit tutularak hesaplama yapılmıştır. Önceden belirlenen pay senetlerinin günlük kapanış fiyatları üzerinden hesaplanan H_{mt} değerleri grafikler aracılığıyla gösterilmiştir. Modele göre sürü davranışının varlığının tespitinde H_{mt} değerlerinin ne ölçüde yüksek ya da düşük olduğunun anlaşılmasını kolaylaştırmak adına grafiğe ortalama H_{mt} değeri eklenmiştir.

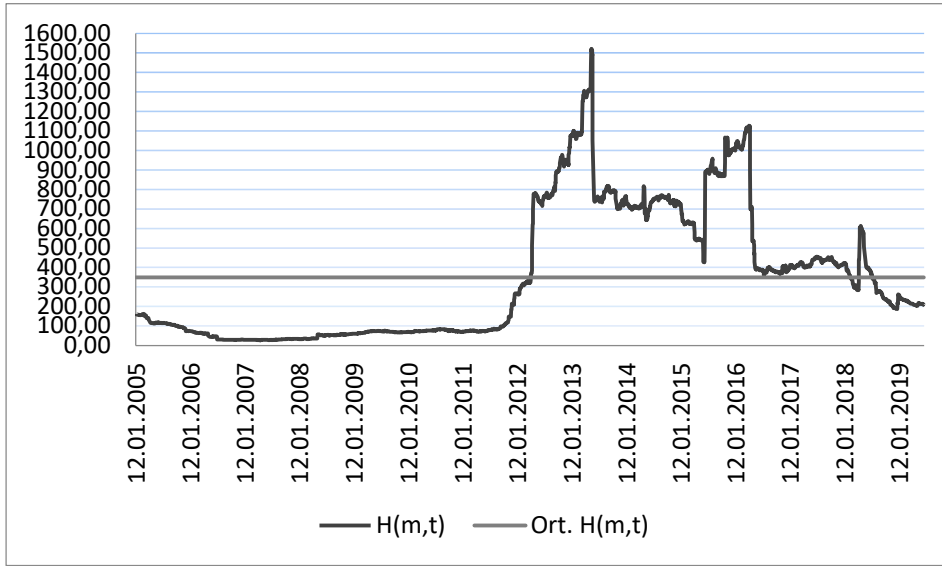
Hwang ve Salmon'un modeline göre H_{mt} değerinin ortalama H_{mt} değerinden düşük olması durumu piyasalarda sürü davranışı varlığını ifade etmektedir. Ayrıca H_{mt} değerlerinin bir önceki döneme kıyasla ani ve keskin düşüşler göstermesi durumunda sürü davranışının ilgili dönemde daha belirgin görüldüğü söylenebilir.

Grafik 1: 242 Değerinin Sabit Tutulduğu H_{mt} Değerleri (05.01.2004-27.06.2019)

Grafik 1’de pay senetlerinin 01.01.2003 - 30.06.2019 tarihleri arasında 242 gün sabit tutularak hesaplanan β katsayılarından elde edilen H_{mt} değerleri görülmektedir. Grafik incelendiğinde Ocak 2004 tarihinde başlayan ve Kasım 2011 tarihine kadar kesintisiz devam eden geniş bir zaman aralığında ortalamanın altında seyreden H_{mt} değerleri sürü davranışının varlığını ifade etmektedir. Söz konusu dönemde ortalama değer olan 207,78’den en düşük H_{mt} değeri 25.05.2006 tarihinde 9,46 olarak ölçülmüş ve sürü genel itibariyle 2011 yılı Ocak ayının sonlarından itibaren azalmaya başlamıştır. Sürünün görüldüğü bu dönemin hemen akabinde gelen Aralık 2011’den 2014 yılının başına kadar piyasaların sürü eğiliminde olmadığı ve bu dönem için ortalamadan en uzak H_{mt} değerinin 04.04.2013 tarihinde ölçülen 1352,89 değeri olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca çalışmada elde edilen verilere göre 30.05.2013 günü değerlerde ani bir düşüş trendi başladığı gözlemlenmiş ve bu trendin 29.1.2014’te 17 gün boyunca ortalamanın altında kaldıktan sonraki bir aylık dönemde sürüden uzaklaşmanın yaşandığı görülmüştür. 15.04.2014 itibariyle ilgili paylarda sürünün 2 haftalık dönem için tekrar gözlemlendiği fakat devamında gelen bir senelik dönem boyunca yine sürü davranışının terk edilmeye başladığı gözlemlenmiştir. Aynı zamanda yukarıdaki grafikte de görüldüğü üzere 2015 Mayıs ayında ani bir düşüş ile kendini gösteren ve Temmuz sonunda ortalama H_{mt} değerinin altına düşerek 2016 Nisan sonuna kadar süren bir sürü davranışı gözlenmektedir. Son olarak Nisan 2017’de başlayan ve ertesi yıl Nisan 2018’e kadar devam eden sürü eğiliminin aniden beliren 20 günlük sürüden uzaklaşma hareketinin ardından veri setinin son gününe kadar aynı şekilde artarak devam ettiği sonucuna ulaşılmıştır.

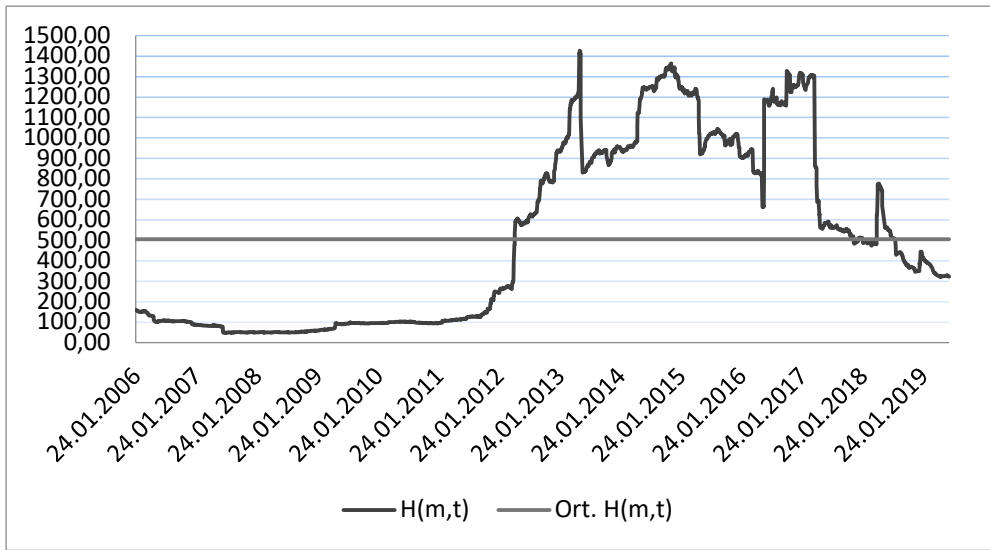
Grafik 2: 484 Değerinin Sabit Tutulduğu H_{mt} Değerleri (12.01.2005-27.06.2019)

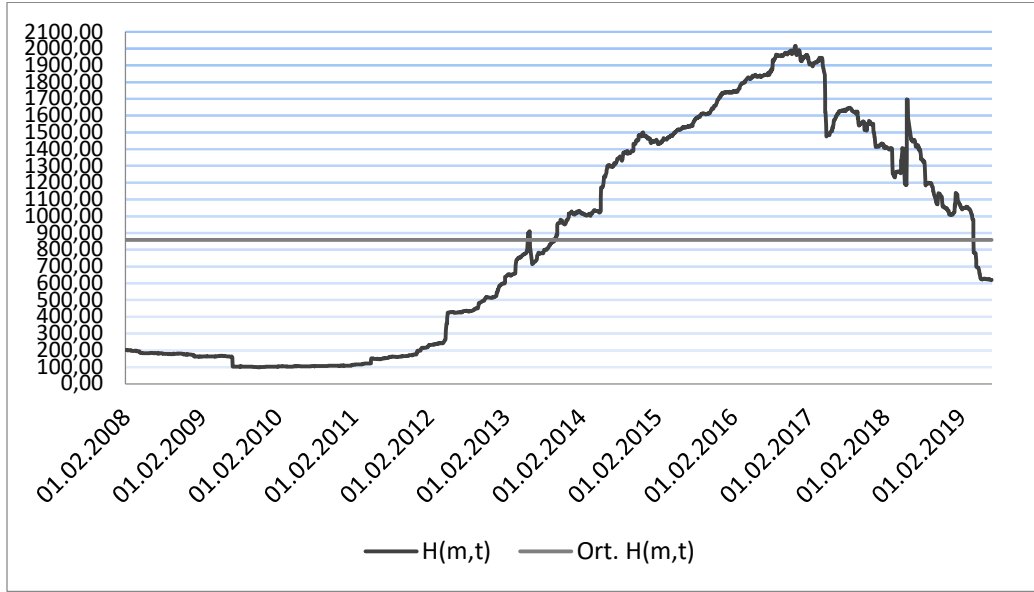
Grafik 2’de pay senetlerinin 01.01.2003 - 30.06.2019 tarihleri arasında 484 gün sabit tutularak hesaplanan β katsayılarından elde edilen H_{mt} değerleri görülmektedir. İlgili değerlere ait ortalama H_{mt} değeri 348,29’dur. İlk pencere aralığımız olan 242 değerine ait veriler ile benzer şekilde serinin ilk yarısında sürü davranışı gözlemlenmiştir. Ancak Grafik 1’in ilk yarısında karşımıza çıkan sürü uzunluğuna kıyasla sürü süresi 4 ay daha uzamış ve 2012 yılının Nisan ayı başına dek devam etmiştir. İlk yarıda gözlemlenen sürüye ait ortalamadan en çok uzaklaşan değer 25.4.2007 tarihindeki 25,86 değeridir ve genel itibariyle bu belirginlik yaklaşık 10 ay sürmüştür. 2011 Eylül ayından itibaren terk edilmeye başlanan sürü davranışı 2012 Nisan

ayının başında H_{mt} değerinin ortalamasının üzerine çıkmasıyla terk edilmiş ve sürünün gözlemlenmediği bu dönem 2018 yılının başında dek sürmüştür. Bu zaman aralığında Haziran 2013 ile yine Haziran 2016'da H_{mt} değerlerinde ani düşüşler olmuştur. Fakat ilgili aylarda söz konusu H_{mt} değerleri ortalama H_{mt} değeri olan 348,29'un üzerinde seyretmiştir. 2018 Şubat ayının sonlarında ortalamasının altına gerileyen H_{mt} değeri paylarda yine sürü davranışının göstergesi olmuştur. Yine aynı dönem Nisan ayının sonunda yaşanan ani değer artışı sürünün terk edilme eğilimini ifade etmekte ve bu sürenin 3 ay kadar sürdüğünü göstermektedir. Bu ani hareketten hemen sonra 2018 Temmuz ortasından itibaren gözlem değerlerinin sonuna kadar yine sürü davranışının varlığına ait kanıtlar bulunmuştur.

Grafik 3: 726 Değerinin Sabit Tutulduğu H_{mt} Değerleri (24.01.2006-27.06.2019)

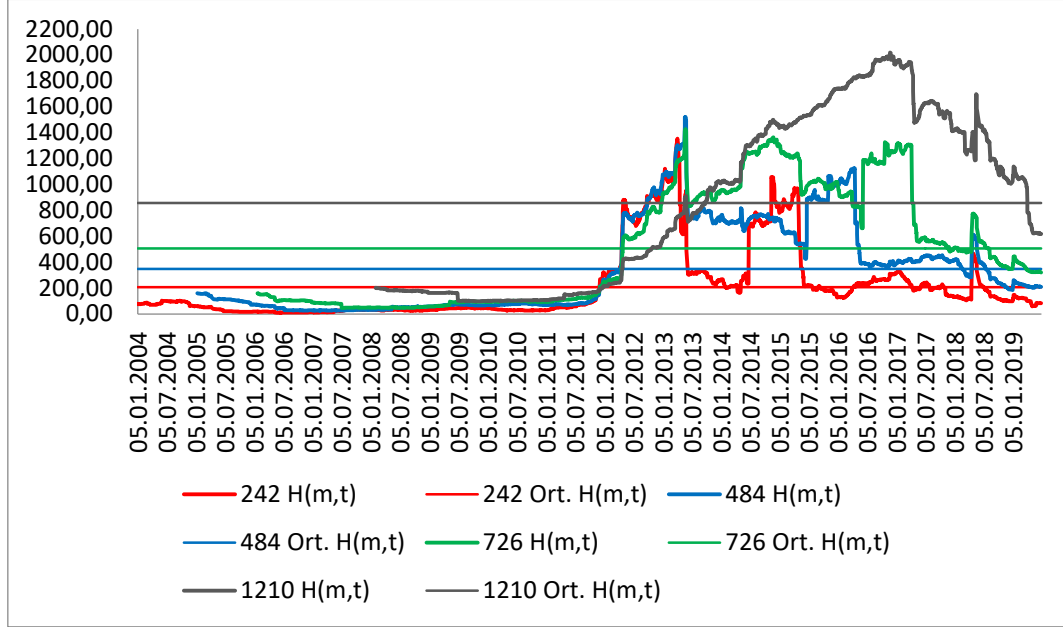

Grafik 3'te pay senetlerinin 01.01.2003 - 30.06.2019 tarihleri arasında 726 gün sabit tutularak hesaplanan β katsayılarından elde edilen H_{mt} değerleri görülmektedir. İlgili değerlere ait ortalama H_{mt} değeri 505,57'dir. Bu sabit sonucunda gözlem değerlerinin ilk yarısında karşılaştığımız sürü 2012 Nisan sonuna kadar devam etmiş ve 484 günlük sabit değerden elde edilen sürü süresine göre sürünün bir ay daha fazla sürmüş olduğu sonucuna ulaşılmıştır. İlk yarıda gözlemlenen sürüye ait ortalamadan en çok uzaklaşan değer 12.7.2007 tarihindeki 47,56 değeridir ve genel itibariyle bu belirginlik yaklaşık 14 ay sürmüştür. 2012 yılı Mayıs ayı başında ortalamasının üzerine çıkan ve 2017 Kasım sonuna dek bu trendi sürdüren H_{mt} değerleri sürünün terk edildiği bir dönemi ifade etmektedir. Yaklaşık beş yıl süren bu trend de 24.5.2013 tarihinde ulaşılan 1426,39'luk değer ortalamadan en uzak değer olmuştur. Ayrıca belirtmek gerekir ki Mayıs 2013, Mayıs 2015 ve Nisan 2017'de H_{mt} değerlerinde ortalamasının üzerinde seyreden fakat ani gelişen düşüşler olmuştur. Aralık 2017'de ortalamasının altına düşen ve sürü varlığını gösteren H_{mt} değeri 2018'in Nisan ayı ortalarına kadar ortalamasının altındaki seyrine devam ettikten sonra ani bir artış göstermiş ve fon yöneticileri Ağustos ayı başına kadar yaklaşık 4 aylık süre boyunca sürüyü terk etme eğilimi sergilemiştir. Bu davranış Ağustos 2018'den itibaren incelenen dönemin sonuna kadar ortalamasının altında kalan H_{mt} değerleri ile devam etmiştir.

Grafik 4: 1210 Değerinin Sabit Tutulduğu H_{mt} Değerleri (1.2.2008-27.06.2019)

Grafik 4'te pay senetlerinin 01.01.2003 - 30.06.2019 tarihleri arasında 1210 gün sabit tutularak hesaplanan β katsayılarından elde edilen H_{mt} değerleri görülmektedir. İlgili değerlere ait ortalama H_{mt} değeri 857,84'tür. Diğer tüm gözlem değerlerinin ilk yarısında rastlanan sürü burada 20.05.2013 tarihine kadar devam ederken akabinde gelen 10 günlük sürede sürüden uzaklaşma yaşanmasının yanı sıra fon yöneticilerinin oluşturduğu bu sürü 26.9.2013 tarihine kadar devam ederek kendini göstermiştir. Söz konusu dönemde ortalama değer olan 857,84'ten en düşük H_{mt} değeri 30.10.2009 tarihinde 98,50 olarak ölçülmüştür. 2013 yılı Eylül ayı ortalarından itibaren ortalamanın üzerinde seyreden H_{mt} değerleri 2019 Mart ayı ile birlikte düşüşe geçmiş ve Nisan ayından inceleme yapılan dönemin sonuna kadar ortalamanın altında seyrederek sürü varlığını ortaya koymuştur. 2013'ten 2019'a kadarki 6 yıllık bu süreçte ise 2017 Nisan ortasında değerlerde ortalamanın üzerinde kalan fakat ani gerçekleşen bir düşme tespit edilmiştir. Bunun yanı sıra 14 Mayıs 2018'de beliren ani ve keskin bir yükselişle 3 günlük süre zarfında sürüden uzaklaşma yaşansa da fon yöneticileri 17 Mayıs'ta tekrar sürü eğilimi göstermiş ve Nisan 2019'da ortalamanın altına düşen H_{mt} değerleri veri döneminin sonuna dek sürü varlığını ortaya koymuştur.

Grafik 5: Sabit Tutulan Tüm Günlere Ait H_{mt} Değerleri (01.01.2003-30.06.2019)

Grafik 5'te beta katsayılarının hesaplanması aşamasında sırasıyla 242, 484, 726 ve 1210 gün olarak belirlenen pencere aralıklarının test sonuçları birlikte gösterilmiştir. Yaşanan ani iniş ve çıkışların 242, 484 ve 726 günlük sabitler için birbirine paralel seyrettiği ancak 1210 günlük sabitte ani iniş ve çıkışların belirginliğinin az olması dolayısıyla diğer gözlem değerlerinden ayrıştığı görülmektedir.

Yuvarlanan pencerelerin yarattığı etkiyi gözlemlenmek için H_{mt} değerlerinin ortalamasının üstüne çıktığı yani sürü varlığından söz edilmeyen ilk tarihi incelemek de sabit tutulacak pencere aralığına karar verilmesine yardımcı olacaktır.

Tablo 1: Analiz Sonucunda Sürünün İlk Terk Edildiği Gözlem Günleri

Sabit Tutulan Gün (Rolling Window)	Sürünün Terk Edildiği İlk Gün
242 Gün	2.12.2011
484 Gün	11.4.2012
726 Gün	27.4.2012
1210 Gün	20.5.2013

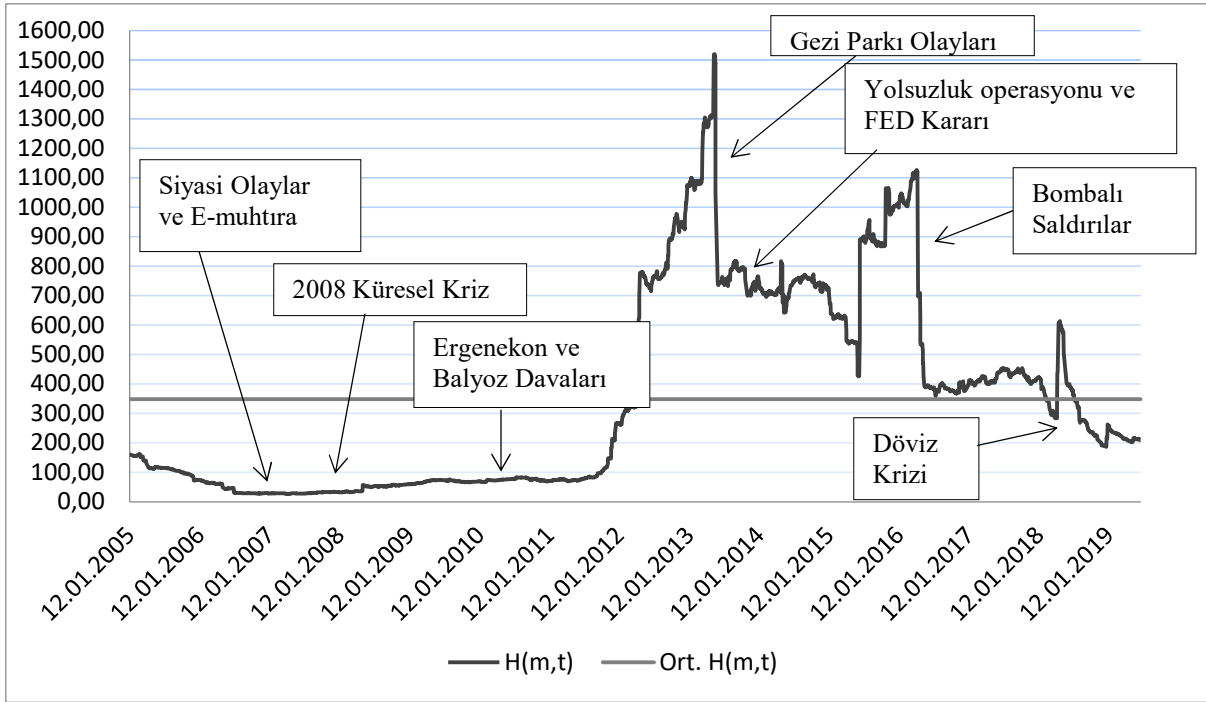
Tablo 1 beta hesaplaması sırasında test edilen tüm sabitlere ait H_{mt} değerlerinin ortalamasının üzerine ilk kez çıktığı tarihleri göstermektedir. Yine sürü süresinin 1210 günlük sabitte diğer sabitlere göre daha uzun sürdüğü bununla birlikte diğer gözlemlerin birbirine daha yakın sürü sürelerini gösterdiği görülmektedir.

Buradan hareketle beta katsayısının hesaplanması hususunda 242, 484 ve 726 gün sabit tutularak yapılan hesaplamaların birbirleri ile paralel sonuçlar verdiği ancak bu sürenin 1210 gün gibi daha uzun aralıklara çıkmasının sürünün derecesinde önemli bir farklılık yarattığı söylenebilir.

Grafik 6'da Hwang ve Salmon'un (2004) modeline dair Ergün (2013) ve Göçer'in (2018) önerisi üzerine finansal piyasalara etkileri olan ülke gündemindeki gelişmeler sürüler açısından yorumlanmaya çalışılmıştır.

Grafik 6: Sürü Gözlenen Dönemlerde Türkiye Ekonomisinde Yaşanan Hareketlilik

Grafik 6'da sürü davranışı varlığının görüldüğü ve H_{mt} değerlerinde ani yaşanan düşüşlerin tarihsel karşılıklarında Türkiye ekonomisinde gelişen ve gelişmekte olan olaylar gösterilmek istenmiştir. Nisan 2012'ye kadar ortalamanın altında seyreden dönem için Türkiye ekonomisine etkisi olan olaylar şu şekilde özetlenebilir:

2003 yılında Türkiye-Amerika ilişkilerinde 1 Mart Tezkeresi ve 4 Temmuz'da çuval krizi yaşanmıştır. Ocak 2007'de Hrant Dink'in öldürülmesiyle başlayan senenin devamında gelen Cumhuriyet Mitingleri ve 7 Nisan'da gelen e-muhtıra 2001 yılından beri Türkiye ekonomisinde yaşanmakta olan yapısal değişim sürecini sekteye uğratmıştır. 2008 yılına gelindiğinde hükümet partisi AKP'ye açılan kapatma davası ve 25 Temmuz 2008'de başlayıp 4 Ağustos 2013 gününe dek devam eden Ergenekon Davası ile birlikte bu senenin Ağustos ayında Türkiye sanayisinin kapasite kullanımında düşme trendi başlamış, ihracat yavaşlamış ve TL'de değer kaybı yaşanmıştır. Yine hareketli geçen bu yıl da İstanbul Menkul Kıymetler Borsası'nda İMKB100 endeksi en düşük değerlerine ulaşmıştır. 19 Haziran 2010'da İstanbul 10. Ağır Ceza Mahkemesinde başlayan ve 22 Eylül 2012'ye dek süren Balyoz Davası da süreç içinde yaşanan bir başka olay olmuştur (Özbay, 2016: 46-73). Tüm bu olumsuz hava içerisinde sürü varlığını korumuştur.

11 Nisan 2012'de ortalamanın üzerine çıkan ve yükselişe geçen H_{mt} değerlerinde 28 Mayıs 2013'de başlayan Gezi Olayları ile birlikte ani bir düşüş meydana gelmiştir. Süreçte BİST'te kısmi çıkışlar yaşanmış ve düzensiz hareketlenmeler görülmüştür. Uzun süredir yükselme trendi gösteren BİST100 endeksinde durum tersine dönmüş ve Borsa İstanbul son 10 yılın en sert düşüşünü yaşamıştır. 17 Aralık 2013 tarihinde başlatılan "yolsuzluk ve rüşvet operasyonu" ile aynı tarihe denk gelen FED'in tahvil alım miktarını Ocak 2014'den itibaren aylık 85 milyar ABD Dolarından 75 milyar ABD Dolarına indirme kararı alması Türkiye piyasalarını geliştirmekte olan ülkeler grubundan hızla negatif ayırtmıştır. Yaşanan bu gelişmeler Türkiye ekonomisinde kur, faiz ve borsa tarafında sert iniş çıkışların yaşanmasına neden olmuştur (Özbay, 2016: 46-73). Bu

dönemde Türkiye’de oluşan boğa piyasası görünümüne rağmen yatırımcının daha önce bu gibi durumlarda sergilediği sürü davranışına rastlanmamaktadır.

13 Mart 2016’da Ankara Kızılay’da, 19 Mart 2016 İstanbul İstiklal Caddesinde, 31 Mart 2016’da Diyarbakır’da ve 1 Mayıs 2016’da Gaziantep’te üst üste gelen patlamalarda çok sayıda sivil vatandaş ve güvenlik görevlisi hayatını kaybetmiştir. H_{mt} değerlerinde bu süre boyunca düşme trendi yaşanırken 2016 yılının Haziran ayında Atatürk Havalimanı’nda meydana gelen canlı bomba olayları esnasında da H_{mt} değerleri ortalamaya oldukça yaklaşmıştır (Sözcü, 2016).

15 Temmuz 2016 tarihinde yaşanmış olan darbe girişimi sonrasında ekonomik göstergelerde ciddi bir problem yaşanmamış olsa da kredi derecelendirme kuruluşlarınca verilen notların düşürülmesi ve beraberinde döviz kurunun yükselmesi darbe girişiminin ekonomik etkileri arasında yer almaktadır (Karagöl, 2016: 49-50). Bu süre zarfında yatırımcıların sürüye katılma ya da sürüden ayrılma gibi bir istek içinde olmadığı görülmektedir.

Son olarak H_{mt} değerinin ortalamanın altında seyrettiği 2018-2019 dönemi boyunca yaşanan kur ataklarının sebep olduğu döviz krizi ve peşinden gelen seçim dönemiyle birlikte kötüleşen ekonomik şartlar sürü varlığındaki Türkiye ekonomisinin içinde bulunduğu koşullardır (Akçay, 2018).

SONUÇ

Bu çalışmada Borsa İstanbul BİST100 endeksinde 01.01.2003 - 30.06.2019 tarihleri arasındaki dönemde sürekli işlem görmüş 26 adet pay senedinin günlük kapanış verileri kullanılarak pay senedi beta katsayısına dayalı Hwang ve Salmon (2004) modeli aracılığıyla Türkiye sermaye piyasalarında sürü davranışı varlığı test edilmiştir. Bu yöntemde pay senedi getirilerinden ziyada beta katsayılarının kullanılıyor olması sahte sürülerin araştırma boyunca göz ardı edilerek yatırımcıların irrasyonel davranışlarının gözlemlenmesine olanak sağlamaktadır.

Çalışmada beta katsayılarının hesaplanmasında 4 farklı yuvarlanan pencere (rolling window) aralığı kullanılarak sonraki çalışmalarda aralıkların seçilmesi hususunda sonuçları bakımından yol gösterici olması amaçlanmıştır. Bu doğrultuda yapılan analiz sonucunda, beta katsayılarının hesaplanmasında 242, 484 ve 726 gün sabit tutularak yapılan hesaplamaların birbirleri ile paralel sonuçlar verdiği ancak bu sürenin 1210 gün gibi daha uzun aralıklara çıkmasının sürünün derecesinde önemli bir farklılık yaratacağı sonucuna varıldığı söylenebilir.

CCK (2000) ve Hwang ve Salmon’un da sonuçları ile uyumlu olarak finansal kriz dönemlerinden hemen önce (2008 krizi öncesi) 2006-2007 yılları arasında sürü en şiddetli halini almıştır. Bu bakımdan elde edilen sonuçlar Altay (2008) ve Ergün (2013)’ün çalışmaları ile benzerlik göstermektedir. Küresel krizlerin yarattığı etkiler ve ülke gündeminde var olan belirsizlik durumlarında da yatırımcılar sürü davranışı sergilemektedir. Çalışma belirtilen sonuçları bakımından literatürde yer alan uluslararası piyasalarda sürünün genellikle gelişmekte olan ülkelerde gözlemlendiği ve piyasaların stres dönemlerinden önce oluştuğu görüşünü desteklemektedir.

Pay piyasalarında sürü davranışının gözlenmesi, piyasa katılımcılarının yatırım kararlarında rasyonel olmadığını göstermektedir. Bu durum ise yatırımcıların portföy çeşitlendirmesini gerçekleştirmek için portföylerine daha fazla varlık dahil etmesi gerektiği anlamına gelmektedir. Sürü davranışının varlığında

piyasalarda istikrar bozulmakta ve bu durum da kırılganlığı artırmaktadır. Bu durumda politika yapıcılar piyasa istikrarını sağlayıcı tedbirler almak durumunda kalabilir.

Literatüre yeni kazandırılacak çalışmalarda, Hwang ve Salmon'un önerisi üzerine veri dönemi boyunca bu çalışmada da bahsedilen ekonomik, siyasi, politik olaylar çerçevesinde sürüler yeniden araştırılabilir. Bu doğrultuda ekonometrik modellerin yardımıyla sürü oluşumunda etkili olan etmenler ve yatırımcı tepkilerinin ne derece değiştiği rakamsal veriler üzerinden tartışılabilir. Bunun yanı sıra yatırımcıların irrasyonel davranışlarında etkili olan risk unsurunun, risk iştahı endeksi ile sürü davranışı arasında kurulacak bir ilişki sayesinde anlamlandırılabilirliği düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- AKÇAY, Ü. (2018, 13 Aralık). Beş Soruda 2018-2019 Ekonomik Krizi. Gazete Duvar, <https://www.gazeteduvar.com.tr/yazarlar/2018/12/13/bes-soruda-2018-2019-ekonomik-krizi/>(Erişim Tarihi: 05.04.2020).
- ALTAY, E. (2008). Sermaye Piyasasında Sürü Davranışı İMKB'de Piyasa Yönünde Sürü Davranışının Analizi. *BDDK Bankacılık ve Finansal Piyasalar*, 2(1), 27-58.
- CAPARELLI, F., D'ARCANGELIS A. M. ve CASSUTO A. (2004). Herding in the Italian Stock Market: A Case of Behavioral Finance. *Journal of Behavioral Finance* 5(4):222-30.
- CHANG, E. C., CHENG J. W. ve KHORANA A. (2000). An Examination of Herd Behavior in Equity Markets: An International Perspective. 24(10), 1651-1679.
- CHEN, T. (2013). Do Investors Herd in Global Stock Markets? *Journal of Behavioral Finance* 14(3):230-39.
- CHOE, H., KHO, B. C. ve STULZ, R. M. (1999). Do Foreign Investors Destabilize Stock Markets? The Korean Experience in 1997. *Journal of Financial Economics*, 54(2), 227-264.
- CHRISTIE, W. G. & HUANG R. D. (1995). Following the Pied Piper: Do Individual Returns Herd Around the Market?. *Financial Analysts Journal* 7: 31-37.
- ÇELİK, S. (2013). Dünya Hisse Senedi Piyasalarında Sürü Davranışı: Kantil Regresyon Analizi Örneği. *İktisat İşletme ve Finans*, 28(329), 75-96.
- ÇOBAN, A. T. (2009). *İMKB'de Sürü Davranışının Test Edilmesi*. Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana.
- DEMİRER, R. & KUTAN A. M. (2006). Does Herding Behavior Exist in Chinese Stock Markets?, *Journal of International Financial Markets, Institutions and Money* 16(2):123-42.
- DÖM, S. (2003). *Yatırımcı Psikolojisi İMKB Üzerine Ampirik Bir Çalışma*. İstanbul: Değişim Yayınları.
- ERGÜN, B. (2013). *Pay Senedi Piyasalarında Sürü Davranışı Türkiye Örneği*. Doktora Tezi, Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana.
- GLEASON, K. C., MATHUR, I., & PETERSON, M. A. (2004). Analysis of Intraday Herding Behavior among the Sector ETFs. *Journal of Empirical Finance*, 11(5), 681-694. <https://doi.org/10.1016/j.jempfin.2003.06.003>
- GÖÇER, Ş. (2018). *Davranışsal Finans ve Anomaliler: Borsa İstanbul'da Sürü Davranışı Varlığının Test Edilmesi*. Doktora Tezi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Tokat.

- GRINBLATT, M., TITMAN S. ve WERMERS R. (1995). Momentum Investment Strategies, Portfolio Performance, and Herding: A Study of Mutual Fund Behavior. *The American Economic Review* 85(5): 1088-1105
- GUJARATİ, D. (2016). *Örneklerle Ekonometri*, çev. Nasip Bolatoğlu. Ankara: BB101 Yayınları.
- HWANG, S. & SALMON M. (2001). "A New Measure of Herding and Empirical Evidence". *SSRN Electronic Journal*. WP01-12.
- HWANG, S. & SALMON M. (2004). "Market Stress and Herding". *Journal of Empirical Finance* 11(4):585-616.
- KALLİTERAKİS, V., GAVRİLİDİS, K., & MİCCİULLO, P. (2007). The Argentine Crisis: A Case for Herd Behaviour?. *Available at SSRN 980685*.
- KAPUSUZOĞLU, A. (2011). Herding in the Istanbul Stock Exchange (ISE): A Case of Behavioral Finance. *African Journal of Business Management* 5(27): 11210-11218.
- KARAGÖL, E. T. (2016). 15 Temmuz Darbe Girişimi Ve Türkiye Ekonomisi. *Adam Akademi Sosyal Bilimler Dergisi* 6(2):37-49.
- KİM, W., & WEİ, S. J. (2002). Foreign portfolio investors before and during a crisis. *Journal of international economics*, 56(1), 77-96.
- LAKONİSHOK, J., SHLEİFER, A. ve VİSHNY R. W. (1992). The Impact of Institutional Trading on Stock Prices. *Journal of Financial Economics* 32(1): 23-43.
- MANDACI, P. E., CAN ERGÜN Z. ve TAŞKIN YEŞİLOVA F. D. (2018). An Investigation of Herding Behavior in Turkish Mutual Fund Industry. *Finansal Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi* 10(19): 291-302.
- ÖZBAY, M. S. (2016). *1980-2013 Yılları Arasında Yaşanan Bazı Siyasi Olayların Türkiye Ekonomisine Etkileri*. Yüksek Lisans Tezi, Hasan Kalyoncu Üniversitesi, Gaziantep.
- RAHMAN, M. A. (2013). Herd Behavior in Saudi Arabian Stock Market: Evidence From Both Linear And Non-Linear Models". *Global Conference on Business and Finance Proceedings*. 8(1): 289-299.
- TAYDE, M. & RAO, S. N. (2011). Do Foreign Institutional Investors (FIIs) Exhibit Herding and Positive Feedback Trading in Indian Stock Markets?. In *Institutional Investors in Global Capital Markets*. Emerald Group Publishing Limited: 169-185.
- WALTER, A. & MORİTZ WEBER, F. (2006). Herding in the German Mutual Fund Industry. *European Financial Management*, 12(3), 375-406. <https://doi.org/10.1111/j.1354-7798.2006.00325.x>
- WERMERS, R.(1995), Herding, Trade Reversals, and Cascading by Institutional Investors, unpublished; University of Colorado, Boulder.
- WERMERS, R. (1999). Mutual Fund Herding and the Impact on Stock Prices. *The Journal of Finance* 54(2): 581-622.
- WYLİE, S. (2005). Fund Manager Herding: A Test of the Accuracy of Empirical Results Using U.K. Data. *The Journal of Business* 78(1): 381-403.

“Türkiye’de 2016’nın Önemli Olayları”, *Sözcü Gazetesi*, 30 Aralık 2016,
<https://www.sozcu.com.tr/2016/gundem/turkiyede-2016nin-onemli-olaylari-1591751/> (Erişim Tarihi:
05.04.2020).

DÖNÜŞTÜRÜCÜ ÖĞRENME ETKİNLİKLERİ İLE YABANCI DİL EĞİTİMİNDE ÖĞRENCİLERİN BAKIŞ AÇISI DÖNÜŞÜMLERİNİN İNCELENMESİ

AN EXAMINATION OF FOREIGN LANGUAGE EDUCATION STUDENTS' PERSPECTIVE TRANSFORMATION WITH TRANSFORMATIVE LEARNING ACTIVITIES

Eren AKDAĞ KURNAZ

eren.akdag@dpu.edu.tr

ORCID: 0000-0001-7018-2848

Asım ARI

ari@ogu.edu.tr

ORCID: 0000-0002-6082-3477

Araştırma Makalesi
Research Article

Geliş Tarihi

Received: 12 Mart 2022

Kabul Tarihi

Accepted: 26 Haziran 2022

*** Çalışma Eren AKDAĞ

KURNAZ'ın Eskişehir

Osmangazi Üniversitesi Eğitim
Bilimleri Enstitüsünde, Prof.Dr.

Asım ARI danışmanlığında

yazmış olduğu "Dönüştürücü
öğrenme kuramına göre

İngilizce dersinde hazırlanmış
öğrenme etkinliklerinin

üniversite öğrencilerinin bakış
açısı dönüşümlerine etkisinin

incelenmesi" başlıklı doktora
tezinden üretilmiştir.

ÖZ Dönüştürücü Öğrenme Kuramı yetişkin öğrenenlerin tanımlanmasında androgojik temeli paylaştan yetişkin öğrenme kuramları içerisinde yer alan bir kuramdır. Dönüştürücü öğrenme, öğrenenlerin yeni edindikleri bilgi ışığında kişisel ve sosyal değişim yaşamaya başladıkları bir süreçtir. Buradan hareketle, bu çalışmanın amacı İngilizce dersi için hazırlanmış öğrenme etkinliklerinin, öğrencilerin bakış açısı dönüşümlerinde meydana getirdiği değişiklikleri derinlemesine incelemektir. Araştırmada yöntem olarak "Öntest-Sontest Kontrol Gruplu Yarı Deneysel Desen" kullanılmıştır. Araştırma deneysel bir çalışma olduğu için evren ve örneklem seçimine gidilmemiş bunun yerine çalışma grubu atanmıştır. Her iki gruba da deneysel işlemden önce King'in Öğrenme Etkinlikleri Anketi öntest olarak uygulanmıştır. Anketlerin uygulanmasından sonraki hafta deneysel işlem sürecine girilmiştir. Uygulamada izlenen prosedürde deney grubuna dönüştürücü öğrenmeye dayalı hazırlanan etkinliklerle, kontrol grubuna ise araştırmacının her zaman derslerinin anlatımında izlediği mevcut programın belirlediği yöntemlerle 6 hafta süresince haftada 3'er saat olmak üzere toplamda 18 saat İngilizce eğitimi yapılmıştır. 6 haftalık sürecin sonunda Öğrenme Etkinlikleri anketi sontest olarak da deney grubuna uygulanmıştır. Verilerin analizinde betimsel istatistikler (yüzde, frekans), Ki-Kare Bağımsızlık Testi ve İlişkili Örneklemeler t Testi'nden yararlanılmıştır. Araştırmanın sonucunda, dönüştürücü öğrenmeye dayalı etkinliklerin, öğrencilerin İngilizce dersindeki bakış açılarının değişiminde etkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Dönüştürücü Öğrenme, Yabancı Dil Öğretimi, Öntest Sontest Kontrol Gruplu Yarı Deneysel Desen .

ABSTRACT

Transformative Learning Theory is one of the adult learning theories. It shares the androgoic basis in defining adult learners. Transformative learning is a process in which learners experience personal and social change in the light of newly acquired knowledge. From this point of view, the aim of this study is to thoroughly examine the changes that the learning activities prepared for the English lesson caused in the students' perspective transformations. "Pretest-Posttest Quasi-Experimental Design with Control Group" was used as a method in the research. Since the research is an experimental study, the population and sample selection was not made, instead the study group was assigned. Before the experimental procedure, King's Learning Activities Questionnaire was administered to both groups as a pretest. The experimental process was started the week after the application of the questionnaires. According to the procedure followed in practice, the experimental group were taught a total of 18 hours of English education, 3 hours a week for 6 weeks, with the activities prepared based on transformative learning, and the control group were taught with the methods determined by the current program that the researcher always followed in the lectures. At the end of the 6-week period, Learning Activities questionnaire was applied to the experimental group as a posttest. In the analysis of the data, descriptive statistics (percentage, frequency), Chi-Square Test of Independence and Related Samples t-Test were used. As a result of the research, it was concluded that activities based on transformative learning were effective in transforming students' perspectives in the English lesson.

Keywords: Transformative Learning, Foreign Language Teaching, Semi-Experimental Design with Pretest Posttest Control Group

GİRİŞ

Dönüştürücü Öğrenme Kuramı yetişkin öğrenenlerin tanımlanmasında androgojik temeli paylaşan yetişkin öğrenme kuramları içerisinde yer alan bir kuramdır. Bu kuramın gelişmesinde kavramsal yapısının oluşmasında en önde gelen isim Jack Mezirow'dur. Mezirow (2009, s. 90-91), 1978 yılında kadınların yükseköğretim eğitimlerine geri dönüşlerini incelediği bir çalışma ile dönüştürücü öğrenme kuramı hakkında yazmaya başlamıştır. Mezirow bu deneyimleri incelerken, kadınların okula geri dönüş süreçlerinde, değişen koşullara uyum sağladıklarını gözlemiştir.

Cranton'a göre, Dönüştürücü Öğrenme Kuramı; pek çok kuram ve modelin bir araya gelmesiyle oluşmuş bir kuramdır (Cranton, 2006, s. 2). Dönüştürücü Öğrenme Kuramı'na göre, Bakış Açısı Dönüşümü, bazı durum ve süreçlerin sonucunda meydana gelmektedir (Cranton, 2002, s. 66):

- 1- Mevcut bilgi veya yaklaşımın sınırlarını belirleyen harekete geçirici bir olay.
- 2- Şimdiki bilgi veya yaklaşımının altında yatan varsayımların tanımlaması ve değerlendirilmesi için fırsatlar sağlanması.
- 3- Varsayımlarının kökenine inebilmek ve bu varsayımların anlayışı nasıl etkilediğini anlamak için eleştirel bir öz-yansıma oluşturulması.
- 4- Grup değerlendirmesine alternatif fikirler ve yaklaşımları incelerken onlara eleştirel söylemle katılınması.
- 5- Yeni bakış açılarını test etme ve uygulama fırsatları olması.

Bu sürecin gerçekleştiği durumda, öğrenci varsayımlarını değerlendirerek gözden geçirebilir, yeni bir bakış açısı kazanır ve bu yeni bakış açısına göre harekete geçebilir (Cranton, 2002, s. 65-66).

Dönüştürücü öğrenme, öğrenenlerin yeni edindikleri bilgi ışığında eleştirel biçimde inançlarını, değerlerini ve varsayımlarını gözden geçirdikleri ve yeni bir anlam bakış açısı oluşturma olarak adlandırılan kişisel ve sosyal değişim sürecine başladıkları bir süreçtir (Mezirow, 1990, s. 19). Bakış açısı dönüşümü süreci on aşamadan oluşmaktadır (Mezirow, 1991, s. 168; Mezirow, 1995, s. 50; Mezirow, 2000, s. 22) Bunlar: İnkileme Düşme, Öz İnceleme Yapma, Eleştirel Değerlendirme, Farkına Varma, Keşfetme, Eylem Planı Hazırlama, Bilgi ve Beceri Edinimi, Yeni Rollerin Denenmesi, Yeterlik ve Özgüven Oluşturulması, Bütünleştirme'dir.

Dönüştürücü öğrenme ile ilgili yapılan alan yazın incelenmesi, yabancı dil öğrenimi ile dönüştürücü öğrenme arasında bağ olduğunu göstermektedir (King, 2000, s. 71). Yabancı dil öğrenme sürecinde öğrencilerin dil bilgisi ve kelime öğrenmelerine ek olarak daha derin ve dönüştürücü bir boyutun da eklenmesinin gerekliliği önem arz etmektedir. Anlamlı bakış açısı dönüşümü deneyimleri ile öğrencilerin yabancı dilde daha iyi seviyelere ulaşmaları mümkün görülmektedir. Öğrenciler yabancı dil öğrenirken kültürlerinden ve dillerinden farklı olan yeni konuşma ve yaşama biçimleriyle karşılaşmaktadırlar. Öğrencilerin bazıları bu deneyimlerden anlamlı sonuçlar çıkarabilirken bazıları için durum tam tersi olabilmektedir (Lindberg, 2003, s. 161). Yabancı dil öğrenen öğrencilerin sınıfa gelirken inançlarını, kalıplarını ve normlarını, deneyimlerini, içsel karışıklıkların yaşandığı anlarını getirdiği düşünüldüğünde yabancı dil sınıfları dönüştürücü öğrenmenin teşvik edilmesi için uygun ortamlardır.

Buradan hareketle, bu çalışmanın amacı yabancı dil eğitimi ortamında uygulanan dönüştürücü öğrenme etkinliklerinin, öğrencilerin bakış açısı dönüşümlerinde meydana getirdiği değişiklikleri derinlemesine incelemektir.

ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ

Yetişkin eğitimi alan yazınına göre öğrenme süreci, dersin içeriği kadar önemlidir ve bu nedenle içerik kadar öğrenme sürecinin de üzerinde durulmalıdır (Halx, 2010). Yine yetişkin eğitiminde benimsenen bir diğer önemli konu da öğrencilerin mesleki hayatlarına atılmadan önce, eleştirel düşünmeyi ve onlara sunulan bilgiyi değerlendirmeyi öğrenmeleridir. Bunun sebebi ise günümüz toplumunda oluşan kişisel, sosyal, politik ve finansal krizler sırasında hayatta kalmak umudunu yitirmemeyi sağlayan eleştirel düşünme becerisine sahip olmak için öğrencilerin bilgiyi özümsemesi ve olgunlaştırması gerekliliğinin, bilgiyi edinmelerine oranla her zamankinden çok daha fazla önem taşımasıdır (Illeris, 2009, s. 97). Alan yazın incelemesinin sonucunda, dönüştürücü öğrenme ile yabancı dil olarak İngilizce öğretiminin ve öğrencilerin dönüştürücü öğrenme deneyimlerinin ele alınması konusunda yapılacak çalışmaların değerli olacağı sonucuna ulaşılmıştır. Üniversite öğrencilerinin gelecek yaşamlarına hazırlanmalarında yetişkin eğitim tekniklerinden yararlanılabileceğini göstermek adına dönüştürücü öğrenme yöntemlerinin yükseköğretim alanında uygulanmış olması ayrı bir önem katmaktadır.

ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Araştırmada yöntem olarak “Öntest-Sontest Kontrol Gruplu Yarı Deneysel Desen” kullanılmıştır. Deneysel desenin temel amacı, sonuç üzerinde etkisi olabilecek tüm dışsal faktörleri kontrol ederek, bir deneysel işlemin sonuç üzerindeki etkisinin test edilmesidir (Creswell, 2014, s. 156). Deneysel desenlerde amaç bağımsız değişkenlerin, bağımlı değişkenler üzerindeki etkisini belirlemektir. Araştırmada verilen İngilizce eğitimlerinin, öğrencilerin bakış açısı dönüşümlerine olan etkisi incelenmiştir. Araştırmanın bağımsız değişkenleri dönüştürücü öğrenmeyi destekleyici kişisel destek, eğitsel ve eğitsel olmayan yaşantılardır. Bağımlı değişkeni ise bakış açısı dönüşümüdür.

Öntest-sontest kontrol gruplu yarı deneysel desende, çalışma grubunun belirlenmesinde yansız atama kullanılmaz fakat hazır gruplardan ikisi belli değişkenler üzerinden eşleştirilmeye çalışılır. Bu gruplardan biri deney grubu diğeri kontrol grubu olarak atanır. Her iki grupta da deneysel işlem öncesinde ve deneysel işlem sonrasında ölçümler yapılır (Karasar, 2008, s. 97).

Çalışmada kullanılan öntest sontest kontrol gruplu yarı deneysel desen Tablo 1’de sunulmaktadır.

Tablo 1. Öntest Sontest Kontrol Gruplu Yarı Deneysel Desen

Grup	Öntest	Öğretim Süreci	Sontest
Deney Grubu	Öğrenme Etkinlikleri Anketi	Dönüştürücü Öğrenme Kuramına Dayalı İngilizce Eğitimi	Öğrenme Etkinlikleri Anketi
Kontrol Grubu	Öğrenme Etkinlikleri Anketi		Öğrenme Etkinlikleri Anketi

Deney ve kontrol gruplarında 6 hafta süresince 3 ders saati olacak şekilde deney grubunda Dönüştürücü Öğrenme Kuramına dayalı öğrenme etkinlikleri ile İngilizce eğitimi verilirken, kontrol grubunda mevcut öğretim programının önerdiği yöntem ve teknikler ile dersler işlenmiştir. Verilen İngilizce eğitiminin, öğrencilerin bakış açılarına olan etkisinin ölçülmesi amacıyla deneysel işlem öncesinde ve sonrasında deney ve kontrol gruplarına King (1997)’in geliştirdiği Öğrenme Etkinlikleri Anketi uygulanmıştır.

ÇALIŞMA GRUBU

Deneysel çalışma olması nedeniyle araştırmada evren ve örneklem seçimine gidilmemiş olup çalışma grubu atanmıştır. Gruplar vize puanlarının ortalamalarına göre denkleştirilerek, deney ve kontrol grubu olarak atanmıştır. Bu aşamada ek olarak, yaş, cinsiyet ve başarı özelliklerinin benzer olmalarına özen gösterilmiş, grupların hangisinin deney ve hangisinin kontrol grubu olacağına yansız atama ile karar verilmiş ve öğrencilere hangi grupta olduklarına ilişkin bilgi verilmemiştir.

Deney grubundan 28 kadın ile 18 erkek toplamda 46 kişi, kontrol grubundan 27 erkek ile 22 kadın toplamda 49 kişinin bu özelliklere sahip olduğu belirlenmiştir. Katılımcıların özelliklerini cinsiyete göre denkleştirmek için deney grubundan 10 kadın, kontrol grubundan 9 kadın ve 4 erkek çıkarılmıştır. Sonuç olarak deney grubundan 36 ve kontrol grubundan 36 kişi olmak üzere toplam 72 öğrenci araştırmaya dâhil edilmiştir. Araştırmaya dâhil edilen katılımcıların cinsiyetleri ve gruplarının vize puanlarına göre başarı ortalamaları Tablo 2’deki gibidir.

Tablo 2. Araştırmaya Dâhil Edilen Grupların Cinsiyete Göre Dağılımı

Cinsiyet	Grup			
	Deney		Kontrol	
Kadın	18	%50	18	%50
Erkek	18	%50	18	%50
Toplam	36	%100	36	%100
Vize Ortalamaları	36	49,5	36	50,5

Tablo 2’de deney grubunun vize puan ortalamasının 49,5, kontrol grubunun vize puan ortalamasının 50,5 olduğu ve iki grubun birbirine yakın düzeyde olduğu görülmüştür. Grupların vize puanlarına göre başarı ortalamaları t-Testi ile karşılaştırılmış ve testin sonuçları Tablo 4’teki gibidir.

Tablo 3. Grupların Vize Puanlarına Göre Başarı Ortalamalarının Bağımsız Gruplar İçin t-Testi Sonuçları

Grup	N	$\bar{x}$	S	Sd	T	P
Deney	36	49.5	11.00	36	.01	.991
Kontrol	36	50.5	9.97			

Tablo 3 incelendiğinde, gruplardaki öğrencilerin vize puan ortalamaları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunmamaktadır ($t = .01, p > .05$). Gruplardaki öğrencilerin vize başarı puanlarının birbirine denk olduğu söylenebilir. Grupların yaş dağılımları tabloları Tablo 4’te gösterilmektedir.

Tablo 4. Grupların Yaş Dağılımları

Yaş	Grup			
	Deney		Kontrol	
	n	%	n	%
7	1	2,8	-	-
18	16	44,4	14	38,9
19	13	36,1	13	36,1
20	2	5,6	5	13,9
21	3	8,3	2	5,6
22	-	-	1	2,8
23	1	2,8	1	2,8
Toplam	36	100,0	36	100,0

Tablo 4’e göre deney grubunda yer alan toplam 36 öğrenciden 16’sının 18 yaşında, 13’ünün 19 yaşında, kontrol grubunda yer alan toplam 36 öğrenciden 13’ünün 19 yaşında, 14’ünün de 18 yaşında olduğu görülmektedir. Her iki grupta da öğrencilerin ağırlığını 18 ve 19 yaşındakiler oluşturmaktadır.

VERİ TOPLAMA SÜRECİ

Deney grubundan 36, kontrol grubundan 36 olmak üzere toplamda 72 üniversite öğrencisi ile araştırmanın uygulama süreci, 6 hafta boyunca yürütülmüştür. Her iki gruba da önce King’in Öğrenme Etkinlikleri Anketi öntest olarak uygulanmıştır. Daha sonra deneysel işlem sürecine girilmiştir. Uygulamada izlenen prosedürde deney grubuna dönüştürücü öğrenmeye dayalı hazırlanan etkinliklerle, kontrol grubuna ise

araştırmacının her zaman derslerinin anlatımında izlediği mevcut programın belirlediği yöntemlerle 6 hafta süresince haftada 3'er saat olmak üzere toplamda 18 saat İngilizce eğitimi yapılmıştır. Sürecin sonunda Öğrenme Etkinlikleri anketi sontest olarak da deney grubuna uygulanmıştır.

VERİLERİN ANALİZİ

Deney ve kontrol grubundaki öğrencilerin demografik özelliklerinin belirlenmesinde, bu öğrencilerin deneysel işlem öncesindeki ve sonrasındaki bakış açısı dönüşüm boyutlarının belirlenmesinde ve deney grubundaki öğrencilerin Mezirow'un hangi bakış açısı dönüşümü aşamalarında olduklarının belirlenmesinde, ayrıca bakış açısına etki eden öğrenme etkinliklerinin belirlenmesinde, kişilerin ve yaşamlarında meydana gelen değişikliklerin deney ve kontrol grubundaki öğrencilerin bakış açısı dönüşümlerini etkileme durumlarının analiz edilmesinde betimsel istatistikler (yüzde, frekans) kullanılmıştır. Deney ve kontrol grubundaki öğrencilerin bakış açısı dönüşüm boyutları ile öğrenme etkinlikleri arasındaki ilişkilerin belirlenmesinde ve bu öğrencilerin cinsiyet ve yaşlarının öğrenme etkinliklerine etkisinin belirlenmesinde Ki-Kare Bağımsızlık Testi kullanılmıştır.

Deney grubunun öntest ve sontest sonuç puanları arasında anlamlı farkın olup olmadığını belirlemek için İlişkili Örneklem t Testi kullanılmıştır. Verilerin analizine geçilmeden önce normal dağılıma sahip olup olmadığına bakılmıştır. Her iki grubun verileri üzerinde yapılan testin anlamlılık düzeylerine bakıldığında %5 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak normal dağıldığı kabul edilmiştir. Öğrencilerin deneysel işlem öncesinde Mezirow'un bakış açısı dönüşüm aşamalarına verdikleri yanıtlar ile deneysel işlem sonrasında verdikleri yanıtlar ve öğrencilerin deneysel işlem öncesinde bakış açılarını etkileyen öğrenme etkinliklerine verdikleri yanıtlar ile deneysel işlem sonrasında verdikleri yanıtlar İlişkili Örneklem t Testi ile analiz edilmiş yanı sıra etki büyüklüğüne de bakılmıştır.

Araştırmanın Problem Cümlesi

Dönüştürücü Öğrenme Kuramı bağlamında İngilizce dersi için hazırlanmış öğrenme etkinlikleri, üniversite öğrencilerinin bakış açısı dönüşümlerini nasıl etkilemektedir?

Bu genel amaç doğrultusunda, aşağıdaki sorulara yanıt aranmıştır:

- Öğrencilerin bakış açısı dönüşüm boyutları ile İngilizce dersinde kullanılan öğrenme etkinlikleri arasında anlamlı ilişki var mıdır?
- Aldıkları İngilizce eğitimi ile deney grubu öğrencileri hangi bakış açısı dönüşümü aşamalarında bulunmaktadır?
- Öğrencilerin bakış açılarındaki dönüşümlerine Dönüştürücü Öğrenme Kuramına dayalı hazırlanan İngilizce öğrenme etkinliklerinin / yakın bir arkadaş ya da öğretmen gibi bir değişkenin / yaşamlarında meydana gelen önemli değişikliğin / etkisi var mıdır?
- Öğrencilerin bakış açılarındaki dönüşüm sebepleri ile demografik özellikleri (cinsiyet, yaş) arasında anlamlı ilişki var mıdır?

BULGULAR

Bu bölümde analiz sonuçlarına ait bulgulara yer verilmiştir.

ÖĞRENCİLERİN BAKIŞ AÇISI DÖNÜŞÜMLERİ

Öğrencilerin bakış açısı dönüşümü boyutları ile öğrenme etkinlikleri arasındaki ilişkiyi araştırmak için, öncelikle öğrencilerden kaçının dönüşüm yaşadığı belirlenmiştir. Bu nedenle öğrencilerin Öğrenme

Etkinlikleri Anketi'ne verdikleri cevaplar nicel analiz yöntemlerinden yüzde ve frekans hesaplamaları ve betimsel istatistiklerden yararlanılarak analiz edilmiştir. Deney grubunda bulunan öğrencilerin deneysel işlem öncesine ve deneysel işlem sonrasına ait dönüşüm bilgilerine ilişkin betimsel veriler Tablo 5'de sunulmuştur.

Tablo 5. Grupların Deneysel İşlem Öncesi ve Sonrasına Ait Dönüşüm Boyutları

Dönüşüm Boyutu	Deney Grubu				Kontrol Grubu			
	Deney Öncesi		Deney Sonrası		Deney Öncesi		Deney Sonrası	
	n	%	n	%	n	%	n	%
Eğitsel bir neden	8	22,2	35	97,2	15	41,7	27	75,0
Eğitsel olmayan bir neden	1	2,8	0	0	3	8,3	0	0
Dönüşüm yaşamadı.	27	75,0	1	2,8	18	50,0	9	25,5
Toplam	36	100	36	100	36	100	36	100

Tablo 5'e göre deneysel işlem öncesinde, deney grubundaki öğrencilerden 8'i (%22,2) eğitsel bir nedenden dönüşüm yaşadıklarını belirtirken, deneysel işlem sonrasında öğrencilerden 35'i (%97,2) eğitsel bir nedenden dönüşüm yaşadıklarını belirtmişlerdir. Deneysel işlem öncesinde dönüşüm yaşamadıklarını belirten öğrencilerin sayısı 27 (%75,0) iken deneysel işlem sonrasında 1'dir (%2,8).

Tablo 5'e göre deneysel işlem öncesinde, kontrol grubundaki öğrencilerden 15'i (%41,7) eğitsel bir nedenden dönüşüm yaşadıklarını belirtirken, deneysel işlem sonrasında öğrencilerden 27'si (%75,0) eğitsel bir nedenden dönüşüm yaşadıklarını belirtmişlerdir. Deneysel işlem öncesinde dönüşüm yaşamadıklarını belirten öğrencilerin sayısı 18 (%50,0) iken deneysel işlem sonrasında 9'dur (%25,5).

Daha sonra deney ve kontrol grubundaki öğrencilerin bakış açısı dönüşüm boyutları ile öğrenme etkinlikleri arasındaki ilişkilerin belirlenmesi amacıyla Ki-Kare Bağımsızlık Testi uygulanmıştır ancak çapraz tablolarda beklenen frekanslardan herhangi biri 1'den az veya %20'den fazlası 5'den az ise ki-kare testi kullanılmamalıdır. Bunun yerine eğer uygun ise satır ve sütun kategorileri birleştirilmelidir. Uygun bir çözüm elde edilemiyorsa sonuçlar ve yorumlar sadece çapraz tablolar için yapılmalıdır (Bayram, 2015, s. 126). Bu nedenle Deney grubundaki öğrencilerin bakış açısı dönüşüm boyutları ile öğrenme etkinlikleri arasındaki ilişkilere ait çapraz tablolar sonuçlarına Tablo 6'da yer verilmiştir.

Tablo 6. Deney grubundaki öğrencilerin bakış açısı dönüşüm boyutları ile öğrenme etkinlikleri arasındaki ilişkilere ait çapraz tablolar sonuçları

Öğrenme Etkinlikleri		Dönüşüm Boyutları			
		Eğitsel Nedenden Dönüşüm Yaşadı.		Dönüşüm Yaşamadı.	
		Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde
Sınıf Tartışmaları	Evet	24	66.7	0	0
	Hayır	11	30.6	1	2.8
İlgi Alanına Uygun Konularda Yazma	Evet	22	61.1	0	0
	Hayır	13	36.1	1	2.8
Yansıtıcı Günlük	Evet	30	83.3	0	0
	Hayır	5	13.9	1	2.8
Dersin Geleneksel Olmayan Yapısı	Evet	31	86.1	0	0
	Hayır	4	11.1	1	2.8
Eleştirel Düşünme	Evet	29	80.6	0	0
	Hayır	6	16.7	1	2.8
Rol Canlandırma	Evet	25	69.4	0	0
	Hayır	10	27.8	1	2.8
Kompozisyon Yazma	Evet	22	61.1	0	0
	Hayır	13	36.1	1	2.8
İngilizce Dersindeki Öz Değerlendirme	Evet	29	80.6	0	0
	Hayır	6	16.7	1	2.8
İşbirliği Gerektiren Etkinlikler	Evet	33	91.7	0	0
	Hayır	2	5.6	1	2.8
Çizgi Roman Okuma	Evet	27	75.0	0	0
	Hayır	8	22.2	1	2.8
Video/Kısa Film İzleme	Evet	22	61.1	0	0
	Hayır	13	36.1	1	2.8
Sınıf/Grup Projeleri	Evet	21	58.3	0	0
	Hayır	14	38.9	1	2.8
Sınıf Etkinliği/Alıştırması	Evet	31	86.1	0	0
	Hayır	4	11.1	1	2.8
Bireysel Yansıtma	Evet	29	80.6	0	0
	Hayır	6	16.7	1	2.8
Okuma Görevleri	Evet	21	58.3	0	0
	Hayır	14	38.9	1	2.8
Sunum Yapmak	Evet	19	52.8	0	0
	Hayır	16	44.4	1	2.8
Poster Hazırlamak	Evet	28	77.8	0	0
	Hayır	7	19.4	1	2.8
Çalışma Kâğıtları	Evet	32	88.9	0	0
	Hayır	3	8.3	1	2.8
Yapboz Yapmak	Evet	21	58.3	0	0
	Hayır	14	38.9	1	2.8
Diğer	Evet	1	2.8	0	0
	Hayır	34	94.4	1	2.8

Tablo 6’da deney grubunda bulunan üniversite öğrencilerinin bakış açısı dönüşüm boyutları ile öğrenme etkinlikleri arasındaki ilişkilerin araştırılması amacıyla çapraz tablolara bakıldığında İngilizce dersinde bakış açısında dönüşüm yaşadığını ifade eden üniversite öğrencileri en fazla iş birliği gerektiren etkinlikler (%91.7), çalışma kağıtları (%88.9), dersin geleneksel olmayan yapısı (%86.1), sınıf etkinliği/alıştırması (%86.1), yansıtıcı günlük (%83.3), eleştirel düşünme (%80.6), İngilizce dersindeki öz değerlendirme (%80.6), bireysel yansıtma (%80.6), poster hazırlamak (%77.8) etkinlikleri ile dönüşüm yaşadıklarını belirtmektedirler.

Öğrencilerin bakış açısı dönüşüm boyutları ile sınıf tartışmaları (%66.7), ilgi alanına uygun konularda yazma (%61.1), rol canlandırma (%69.4), kompozisyon yazma (%61.1), çizgi roman okuma (%75), video/kısa film izleme (%61.1) , sınıf/grup projeleri (%58.3), okuma görevleri (%58.3), sunum yapmak (%52.8), yapboz yapmak (%58.3), diğer (%2.8) etkinlikler arasındaki ilişkilere ait çapraz tablolara bakıldığında ise öğrenciler yukarıda sayılan etkinliklere göre yüzdesel olarak daha az dönüşüm yaşadıklarını belirtmişlerdir.

Kontrol grubundaki öğrencilerin bakış açısı dönüşüm boyutları ile öğrenme etkinlikleri arasındaki ilişkilerin çapraz tablolarının sonuçlarına Tablo 7’de yer verilmiştir.

Tablo 7. Kontrol grubundaki öğrencilerin bakış açısı dönüşüm boyutları ile öğrenme etkinlikleri arasındaki ilişkilere ait çapraz tablolar çapraz tablolar sonuçları

Öğrenme Etkinlikleri		Dönüşüm Boyutu			
		Eğitsel Nedenden Dönüşüm Yaşadı.		Dönüşüm Yaşamadı.	
		Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde
Sınıf Tartışmaları	Evet	2	7.4	0	0
	Hayır	25	92.6	9	26.5
İlgi Alanına Uygun Konularda Yazma	Evet	2	7.4	0	0
	Hayır	25	92.6	9	26.5
Yansıtıcı Günlük	Evet	0	0	0	0
	Hayır	27	75.0	9	25.0
Dersin Geleneksel Olmayan Yapısı	Evet	1	3.7	0	0
	Hayır	26	74.3	9	25.7
Eleştirel Düşünme	Evet	3	11.1	0	0
	Hayır	24	88.9	9	27.3
Rol Canlandırma	Evet	1	3.7	0	0
	Hayır	26	96.3	9	25.7
Kompozisyon Yazma	Evet	1	3.7	0	0
	Hayır	26	96.3	9	25.7
İngilizce Dersindeki Öz Değerlendirme	Evet	4	14.8	0	0
	Hayır	23	85.2	9	28.1
İşbirliği Gerektiren Etkinlikler	Evet	6	22.2	0	0
	Hayır	21	77.8	9	30.0
Çizgi Roman Okuma	Evet	1	3.7	0	0
	Hayır	26	96.3	9	25.7
Video/Kısa Film İzleme	Evet	3	11.1	0	0
	Hayır	24	88.9	9	27.3
Sınıf/Grup Projeleri	Evet	3	11.1	0	0
	Hayır	24	88.9	9	25.0
Sınıf Etkinliği/Alıştırması	Evet	7	25.9	0	0
	Hayır	20	74.1	9	31.0
Bireysel Yansıtma	Evet	2	7.4	0	0
	Hayır	25	92.6	9	26.5
Okuma Görevleri	Evet	5	18.5	0	0
	Hayır	22	81.5	9	29.0
Sunum Yapmak	Evet	0	0	0	0
	Hayır	27	75.0	9	25.0
Poster Hazırlamak	Evet	0	0	0	0
	Hayır	27	75.0	0	25.0
Çalışma Kağıtları	Evet	7	25.9	0	0
	Hayır	20	74.1	9	25.0
Yapboz Yapmak	Evet	1	3.7	0	0
	Hayır	26	96.3	9	25.7
Diğer	Evet	0	0	0	0
	Hayır	27	75.0	9	25.0

Tablo 7’de kontrol grubunda bulunan üniversite öğrencilerinin bakış açısı dönüşüm boyutları ile öğrenme etkinlikleri arasındaki ilişkilerin araştırılması amacıyla çapraz tablolara bakıldığında, öğrencilerin tamamının tabloda belirtilen öğrenme etkinlikleri ile dönüşüm yaşamadıkları görülmektedir.

MEZİROW’UN BAKIŞ AÇISI DÖNÜŞÜMÜ AŞAMALARINA GÖRE DENEY GRUBU ÖĞRENCİLERİNİN DÖNÜŞÜM AŞAMALARI

“Aldıkları İngilizce eğitimi ile deney grubu öğrencileri hangi bakış açısı dönüşümü aşamalarında bulunmaktadır?” olarak belirlenen araştırma probleminin verileri nicel analiz yöntemleriyle çözümlenmiştir. Yapılan analizlerde yüzde, frekans ve ilişkili örneklem t testi gibi betimsel istatistiklerden yararlanılmıştır.

Tablo 8’de üniversite birinci sınıfta aldıkları İngilizce eğitimi sonucunda deney grubunda yer alan öğrencilerin bakış açısı dönüşümü aşamalarından hangilerinde buldukları gösterilmektedir.

Tablo 8. Mezirow’un Bakış Açısı Dönüşümü Aşamalarına Göre Deney Grubu Öğrencilerinin Dönüşüm Aşamalarına Ait Bulgular

Dönüşüm Aşamaları	Maddeler		Öntest	%	Sontest	%
İkileme Düşme	a.Normal davranış şeklimi sorgulamama neden olan bir deneyim yaşadım.	Evet	1	2,8	33	91.7
		Hayır	35	97,2	3	8.3
	b.Sosyal rollerle ilgili fikirlerimi sorgulamama neden olan bir deneyim yaşadım.	Evet	5	13,9	30	83.3
		Hayır	31	86,1	6	16.7
Öz İnceleme	c. Fikirlerimi sorguladıkça önceki inançlarıma ya da rollerle ilgili beklentilerime artık katılmadığımı fark ettim.	Evet	5	13,9	28	77.8
		Hayır	31	86,1	8	22.2
	d. “c” seçeneğinin aksine fikirlerimi sorguladıkça beklentilerimde değişiklik olmadığını fark ettim.	Evet	2	5,6	10	27.8
		Hayır	34	94,4	26	72.2
Eleştirel Değerlendirme	g. Geleneksel sosyal beklentilerle ilgili kendimi rahatsız hissettim.	Evet	0	0	27	75.0
		Hayır	36	100	9	25.0
Farkına Varma	e. Diğer bireylerin de kendi inançlarını sorguladıklarını fark ettim.	Evet	2	5,6	28	77.8
		Hayır	34	94,4	8	22.2
Keşfetme	f. Her zamanki inançlarım ve rollerimden farklı bir şekilde davranmayı düşündüm.	Evet	3	8,3	25	69.4
		Hayır	33	91,7	11	30.6
Eylem Planı Hazırlama	i. Yeni davranış biçimlerini benimsemek için bir yol bulmaya çalıştım.	Evet	4	11,1	18	50.0
		Hayır	32	88,9	18	50.0
Bilgi ve Beceri Edinimi	j. Yeni davranış biçimlerini benimsemek için gereksinim duyduğum bilgileri topladım.	Evet	2	5,6	17	47.2
		Hayır	34	94,4	19	52.8
Yeni Rollerin Denenmesi	h. Yeni rollerde daha rahat ve güvende olurum diye bu rolleri denedim.	Evet	2	5,6	19	52.8
		Hayır	34	94,4	17	47.2
Yeterlilik ve Öz güveni Oluşturma	k. Yeni davranışına yönelik aldığım tepki ve dönütler hakkında düşünmeye başladım.	Evet	2	5,6	22	61.1
		Hayır	34	94,4	14	38.9
Bütünleştirme	l. Harekete geçtim ve bu yeni davranış biçimlerini benimsedim.	Evet	2	5,6	19	52.8
		Hayır	34	94,4	17	47.2
Tanılama ve yorum	m. Yukarıdaki ifadelerin hiçbiri benim durumumu tanımlamıyor.	Evet	27	75,0	1	2.8
		Hayır	9	25,0	35	97.2

Tablo 8 incelendiğinde görülmektedir ki, deneysel işlem sonrasında deney grubu öğrencilerinin 33’ü (%91) üniversite birinci sınıf İngilizce dersi kapsamında bakış açısı dönüşümü aşamalarından “a. Normal davranış şeklimi sorgulamama neden olan bir deneyim yaşadım.” seçeneğini işaretlemiştir ve deney grubu öğrencilerinin 30’u (%83) üniversite birinci sınıf İngilizce dersi kapsamında bakış açısı dönüşümü aşamalarından “b. Sosyal rollerle ilgili fikirlerimi sorgulamama neden olan bir deneyim yaşadım.” seçeneğini

işaretlemişlerdir. Bu seçenekler Mezirow'un bakış açısı dönüşümü aşamalarının birincisi olan "ikileme düşme" aşamasına karşılık gelmektedir. Deney grubu öğrencilerinin 28'i (%77) üniversite birinci sınıf İngilizce dersi kapsamında bakış açısı dönüşümü aşamalarından "c. Fikirlerimi sorguladıkça önceki inançlarıma ya da rollerle ilgili beklentilerime artık katılmadığımı fark ettim." seçeneğini işaretlemişlerdir. Bu seçenek Mezirow'un bakış açısı dönüşümü aşamalarından "öz inceleme" aşamasına karşılık gelmektedir. Deney grubu öğrencilerinin 28'i (%77) üniversite birinci sınıf İngilizce dersi kapsamında bakış açısı dönüşümü aşamalarından "e. Diğer bireylerin de kendi inançlarını sorguladıklarını fark ettim." seçeneğini işaretlemişlerdir. Bu seçenek Mezirow'un bakış açısı dönüşümü aşamalarından "farkına varma" aşamasına karşılık gelmektedir. Deney grubu öğrencilerinin 10'u (%27) üniversite birinci sınıf İngilizce dersi kapsamında bakış açısı dönüşümü aşamalarından "d. "c" seçeneğinin aksine fikirlerimi sorguladıkça beklentilerimde değişiklik olmadığını fark ettim." seçeneğini işaretlemişlerdir.

Deney grubu öğrencilerinin dönüşüm aşamalarından hangilerinde bulduklarına dair verdikleri yanıtların deneysel işlem öncesindeki durumları ile deneysel işlem sonrasındaki durumlarının karşılaştırılabilmesi amacıyla öğrencilerin ön-testte ve son-testte dönüşüm aşamaları ile ilgili olarak verdikleri yanıtlar ilişkili örneklem t testi ile analiz edilip incelenmiştir. Tablo 9'da deney grubunun öntest ve sontest karşılaştırılmasından elde edilen ilişkili örneklem t testi sonuçlarına yer verilmiştir.

Tablo 9. Mezirow’ün Bakış Açısı Dönüşümü Aşamalarına Göre Deney Grubu Öğrencilerinin Dönüşüm Aşamalarına Ait Bulgularının İlişkili Örneklem t- Testi Sonuçları

Dönüşüm Aşamaları	Maddeler	Grup	N	$\bar{x}$	S	SD	t Testi			
							t	df	p	D
İkileme Düşme	a. Normal davranış şeklimi sorgulamama neden olan bir deneyim yaşadım.	Öntest	36	1,97	0,16	0,02	16,73	35	0,000	3.90
		Sontest	36	1,08	0,28	0,04				
	b. Sosyal rollerle ilgili fikirlerimi sorgulamama neden olan bir deneyim yaşadım.	Öntest	36	1,86	0,35	0,05	7,94	35	0,000	1.94
		Sontest	36	1,16	0,37	0,06				
Öz İnceleme	c. Fikirlerimi sorguladıkça önceki inançlarıma ya da rollerle ilgili beklentilerime artık katılmadığımı fark ettim.	Öntest	36	1,86	0,35	0,05	7,06	35	0,000	1.65
		Sontest	36	1,22	0,42	0,07				
	d. “c” seçeneğinin aksine fikirlerimi sorguladıkça beklentilerimde değişiklik olmadığını fark ettim.	Öntest	36	1,94	0,23	0,03	2,75	35	0,009	0.61
		Sontest	36	1,72	0,45	0,07				
Eleştirel Değerlendirme	g. Geleneksel sosyal beklentilerle ilgili kendimi rahatsız hissettim.	Öntest	36	2,00	0,00	0,00	10,24	35	0,000	2.46
		Sontest	36	1,25	0,43	0,07				
Farkına Varma	e. Diğer bireylerin de kendi inançlarını sorguladıklarını fark ettim.	Öntest	36	1,94	0,23	0,03	9,53	35	0,000	2.12
		Sontest	36	1,22	0,42	0,07				
Keşfetme	f. Her zamanki inançlarım ve rollerimden farklı bir şekilde davranmayı düşündüm.	Öntest	36	1,91	0,28	0,04	7,41	35	0,000	1.60
		Sontest	36	1,30	0,46	0,07				
Eylem Planı Hazırlama	i. Yeni davranış biçimlerini benimsemek için bir yol bulmaya çalıştım.	Öntest	36	1,88	0,31	0,05	4,71	35	0,000	0.91
		Sontest	36	1,50	0,50	0,08				
Bilgi ve Beceri Edinimi	j. Yeni davranış biçimlerini benimsemek için gereksinim duyduğum bilgileri topladım.	Öntest	36	1,94	0,23	0,03	4,51	35	0,000	1.07
		Sontest	36	1,52	0,50	0,08				
Yeni Roller Denenmesi	h. Yeni rollerde daha rahat ve güvende olurum diye bu rolleri denedim.	Öntest	36	1,94	0,23	0,03	5,59	35	0,000	1.20
		Sontest	36	1,47	0,50	0,08				
Yeterlilik ve Öz güveni Oluşturma	k. Yeni davranışima yönelik aldığım tepki ve dönütler hakkında düşünmeye başladım.	Öntest	36	1,94	0,23	0,03	6,61	35	0,000	1,46
		Sontest	36	1,38	0,49	0,08				
Bütünleştirme	l. Harekete geçtim ve bu yeni davranış biçimlerini benimsedim.	Öntest	36	1,94	0,23	0,03	5,59	35	0,000	2.18
		Sontest	36	1,47	0,20	0,08				
Tanılama ve yorum	m. Yukarıdaki ifadelerin hiçbirini benim durumumu tanımlamıyor.	Öntest	36	1,25	0,43	0,07	-9,5	35	0,000	2.21
		Sontest	36	1,97	0,16	0,02				

Deney grubu öğrencilerinin öntestte ve sontestte maddelere verdikleri yanıtlar arasındaki farklar istatistiksel olarak incelendiğinde görülmektedir ki ikileme düşme, öz inceleme, eleştirel değerlendirme, farkına varma,

keşfetme, eylem planı hazırlama, bilgi ve beceri edinimi, yeni rollerin denenmesi, yeterlilik ve özgüveni oluşturma, bütünleştirme, tanılama ve yorum aşamalarında farklar sınıt test ortalamaları lehinedir. Dolayısıyla yapılan ilişkili örneklem t testi sonucunda elde edilen bulguların, öğrencilerin Mezirow'un dönüşüm aşamalarına göre hangi dönüşüm aşamasında bulduklarını işaretledikleri bulguları desteklemektedir. **Mezirow'a (1978, s. 15-16) göre, bakış açısı dönüşümü yaşayan kişilerin bu aşamaların her birinden sırasıyla geçmesi gerekmemektedir. Aşamaların dizilişi kişilere göre değişiklik gösterebilir. Bu aşamalar kişilerin dönüştürücü öğrenme sürecini anlamaya yardımcı olmaktadır. Ancak, ikileme düşme ve varsayımların eleştirel değerlendirilmesi aşamaları dönüştürücü öğrenme süreci için gerekli görülmektedir.**

Ayrıca, her madde için ön test ile son test puanları arasında ortaya çıkan farkın etki büyüklükleri Cohen d değeri ile hesaplanmıştır. Etki büyüklükleri incelendiğinde, d maddesinin $d=0.61$ ile orta etki büyüklüğüne, i maddesinin $d=0.91$ ile büyük etki büyüklüğüne, diğer maddelerden a için $d=3.90$, b için $d=1.94$, c için $d=1.65$, e için $d=2.12$, f için $d=1.60$, g için $d=2.46$, h için $d=1.20$, j için $d=1.07$, k için $d=1.46$, l için $d=2.18$, m için $d=2.21$ ile çok büyük etki büyüklüğüne sahip oldukları görülmektedir. Bu sonuçlara göre deney grubuna uygulanan dönüştürücü öğrenmeye dayalı İngilizce eğitiminin, öğrencilerin dönüşüm aşamalarına etkisi olduğu söylenebilir.

ÖĞRENCİLERİN BAKIŞ AÇISI DÖNÜŞÜMÜNE ETKİ EDEN ETKİNLİKLER

"Öğrencilerin bakış açılarındaki dönüşümlerine Dönüştürücü Öğrenme Kuramına dayalı hazırlanan İngilizce öğrenme etkinliklerinin etkisi var mıdır?" olarak belirlenen araştırma probleminin verileri nicel analiz yöntemleriyle çözümlenmiştir. Nicel verilerin analizinde veriler betimsel istatistiklerden yüzde, frekans ile analiz edilmiştir. Ayrıca öğrencilerin bakış açılarındaki değişime etki eden öğrenme etkinliklerine dair verdikleri yanıtların deneysel işlem öncesindeki durumları ile deneysel işlem sonrasındaki durumlarının karşılaştırılabilmesi amacıyla öğrencilerin ön-testte ve son-testte öğrenme etkinlikleri ilgili olarak verdikleri yanıtlar ilişkili örneklem t testi ile analiz edilmiştir.

Deney grubu öğrencilerinin bakış açısı dönüşümlerine sebep olan öğrenme etkinliklerinin frekans ve yüzde dağılımları Tablo 10'da gösterilmektedir.

Tablo 10. Deney Grubu Öğrencilerinin Bakış Açısı Dönüşümlerine Etki Eden Öğrenme Etkinliklerine Ait Bulgular

Öğrenme Etkinlikleri	Cevaplar	Sontest	Yüzde
İşbirliği Gerektiren Etkinlikler	Evet	33	91,7
	Hayır	3	8,3
Çalışma Kâğıtları	Evet	32	88,9
	Hayır	4	11,1
Sınıf Etkinliği/Alıştırması	Evet	31	86,1
	Hayır	5	13,9
Dersin Geleneksel Olmayan Yapısı	Evet	31	86,1
	Hayır	5	13,9
Yansıtıcı Günlük	Evet	30	83,3
	Hayır	6	16,7
Eleştirel Düşünme	Evet	29	80,6
	Hayır	7	19,4
İngilizce Dersindeki Öz Değerlendirme	Evet	29	80,6
	Hayır	7	19,4
Bireysel Yansıtma	Evet	29	80,6
	Hayır	7	19,4
Poster Hazırlamak	Evet	28	77,8
	Hayır	8	22,2
Çizgi Roman Okuma	Evet	27	75,0
	Hayır	9	25,0
Rol Canlandırma	Evet	25	69,4
	Hayır	11	30,6
Sınıf Tartışmaları	Evet	24	66,7
	Hayır	12	33,3
İlgi Alanına Uygun Konularda Yazma	Evet	22	61,1
	Hayır	14	38,9
Kompozisyon Yazma	Evet	22	61,1
	Hayır	14	38,9
Video/Kısa Film İzleme	Evet	22	61,1
	Hayır	14	38,9
Sınıf/Grup Projeleri	Evet	21	58,3
	Hayır	15	41,7
Okuma Görevleri	Evet	21	58,3
	Hayır	15	41,7
Yapboz Yapmak	Evet	21	58,3
	Hayır	15	41,7
Sunum Yapmak	Evet	19	52,8
	Hayır	17	47,2
Diğer	Evet	1	2,8
	Hayır	35	97,2

Tablo 10’da gösterildiği gibi, deney grubundaki üniversite öğrencilerinden 33’ü (%91) İngilizce dersindeki bakış açısı dönüşümlerine en çok iş birliği gerektiren etkinliklerin etkisi olduğunu belirtmişlerdir. Deney

grubundaki üniversite öğrencileri İngilizce dersindeki bakış açısı dönüşümlerine en çok etki eden etkinliklerin **yüzdesel sırasıyla** çalışma kâğıtlarının kullanımının, sınıf etkinliği/alıştırmalarının, geleneksel olmayan yapısının, yansıtıcı günlük yazma etkinliklerinin, eleştirel düşünmenin, bireysel yansıtmanın, poster hazırlamanın, çizgi roman okumanın, rol canlandırmanın, dersin geleneksel olmayan yapısının, sınıf tartışmalarının, ilgi alanına uygun konularda yazmanın, kompozisyon yazmanın, video/kısa film izlemenin, sınıf/grup projelerinin etkisi, okuma görevlerinin, yapboz yapmanın, sunum yapmanın ve diğer etkinliklerin etkisi olduğunu belirtmişlerdir.

Deney grubu öğrencilerinin gruplandırılmış öğrenme etkinliklerinin frekans ve yüzde dağılımları Tablo 11’de gösterilmektedir.

Tablo 11. Deney Grubunun Gruplandırılmış Öğrenme Etkinliklerinin Frekans ve Yüzdeleri

	Frekans	Yüzde
Eleştirel Düşünme Ödevleri		75,7
Yansıtıcı Günlük	30	83.3
Eleştirel Düşünme	29	80.6
Bireysel Yansıtma	29	80.6
Okuma Görevleri	21	58.3
Tartışmalar		62,5
Sınıf Tartışmaları	24	66.7
Sınıf/Grup Projeleri	21	58.3
Öz Değerlendirme		80,6
İngilizce Dersindeki Öz Değerlendirme	29	80.6
Kendini İfade Etmek		65
Sınıf Tartışmaları	24	66.7
İlgi Alanına Uygun Konularda Yazma	22	61.1
Yansıtıcı Günlük	30	83.3
Kompozisyon Yazma	22	61.1
Sunum Yapmak	19	52.8
Diğer Öğrenme Etkinlikleri		73
Dersin Geleneksel Olmayan Yapısı	31	86,1
Rol Canlandırma	25	69.4
İşbirliği Gerektiren Etkinlikler	33	91.7
Çizgi Roman Okuma	27	75.0
Video/Kısa Film İzleme	22	61.1
Sınıf Etkinliği/Alıştırmaları	31	86.1
Sunum Yapmak	19	52.8
Poster Hazırlamak	28	77.8
Çalışma Kâğıtları	32	88.9
Yapboz Yapmak	21	58.3

Tablo 11’deki deney grubu öğrencilerinin gruplandırılmış öğrenme etkinliklerine göre eleştirel düşünme ödevleri (%75), tartışmalar (%62), öz değerlendirme (%80), kendini ifade etmek (%65), diğer öğrenme etkinlikleri (%73) deney grubu öğrencilerinin bakış açılarının dönüşümlerine etki etmektedir. Dolayısıyla deney grubundaki öğrencilerin dönüşümlerine en çok katkı sağlayan etkinlikler öz değerlendirme etkinlikleri (%80) ile eleştirel düşünme etkileri (%75)’ dir. Diğer öğrenme etkinlikleri (%73), kendini ifade etmek etkinlikleri (%65) ve tartışmalar (%62) da öğrencilerin dönüşümlerine katkı sağlamaktadır.

Deney grubundaki öğrencilerin bakış açısı dönüşümlerine etki eden etkinlikleri araştırmak amacıyla öğrencilerin öntest ve sontestte öğrenme etkinliklerine verdikleri yanıtların karşılaştırılması yapılmıştır. Bunun için öntest ve sontest ortalama puanları arasında anlamlı farkın olup olmadığı ilişkili örneklem t testi tekniği kullanılarak incelenmiş ve sonuçlar Tablo 12’de verilmiştir.

Tablo 12. Deney Grubu Öğrencilerinin Bakış Açısı Dönüşümlerine Etki Eden Öğrenme Etkinliklerinin İlişkili Örneklem t Testi Sonuçları

Öğrenme Etkinlikleri	Grup	N	$\bar{x}$	S	SD	t testi			
						t	df	P	d
Sınıf Tartışmaları	Öntest	36	2,00	0,00	0,00	8,36	35	0,000	3.94
	Sontest	36	1,33	0,47	0,07				
İlgi Alanına Uygun Konularda Yazma	Öntest	36	2,00	0,00	0,00	7,41	35	0,000	3.92
	Sontest	36	1,38	0,49	0,08				
Yansıtıcı Günlük	Öntest	36	2,00	0,00	0,00	13,22	35	0,000	4.35
	Sontest	36	1,16	0,37	0,06				
Dersin Geleneksel Olmayan Yapısı	Öntest	36	2,00	0,00	0,00	14,73	35	0,000	4.48
	Sontest	36	1,13	0,35	0,05				
Eleştirel Düşünme	Öntest	36	2,00	0,00	0,00	12,04	35	0,000	4.13
	Sontest	36	1,19	0,40	0,06				
Rol Canlandırma	Öntest	36	2,00	0,00	0,00	8,91	35	0,000	3.93
	Sontest	36	1,30	0,46	0,07				
Kompozisyon Yazma	Öntest	36	2,00	0,00	0,00	7,41	35	0,000	3.92
	Sontest	36	1,38	0,49	0,08				
İngilizce Dersindeki Öz Değerlendirme	Öntest	36	2,00	0,00	0,00	12,04	35	0,000	4.13
	Sontest	36	1,19	0,40	0,06				
İşbirliği Gerektiren Etkinlikler	Öntest	36	2,00	0,00	0,00	19,62	35	0,000	5.35
	Sontest	36	1,08	0,28	0,04				
Çizgi Roman Okuma	Öntest	36	2,00	0,00	0,00	10,24	35	0,000	4.04
	Sontest	36	1,25	0,43	0,07				
Video/Kısa Film İzleme	Öntest	36	2,00	0,00	0,00	7,41	35	0,000	3.92
	Sontest	36	1,38	0,49	0,08				
Sınıf/Grup Projeleri	Öntest	36	2,00	0,00	0,00	7,00	35	0,000	3.93
	Sontest	36	1,41	0,50	0,08				
Sınıf Etkinliği/Alıştırması	Öntest	36	2,00	0,00	0,00	14,73	35	0,000	4.48
	Sontest	36	1,13	0,35	0,05				
Bireysel Yansıtma	Öntest	36	2,00	0,00	0,00	12,04	35	0,000	4.13
	Sontest	36	1,19	0,40	0,06				
Okuma Görevleri	Öntest	36	2,00	0,00	0,00	7,00	35	0,000	3.93
	Sontest	36	1,41	0,50	0,08				
Sunum Yapmak	Öntest	36	2,00	0,00	0,00	6,25	35	0,000	4.10
	Sontest	36	1,47	0,50	0,08				
Poster Hazırlamak	Öntest	36	2,00	0,00	0,00	11,06	35	0,000	4.03
	Sontest	36	1,22	0,42	0,07				
Çalışma Kâğıtları	Öntest	36	2,00	0,00	0,00	16,73	35	0,000	4.96
	Sontest	36	1,11	0,31	0,05				
Yapboz Yapmak	Öntest	36	2,00	0,00	0,00	7,00	35	0,000	3.93
	Sontest	36	1,41	0,50	0,08				
Diğer	Öntest	36	2,00	0,00	0,00	1,00	35	0,324	17.20
	Sontest	36	1,97	0,16	0,02				

Tablo 12'deki ilişkili örneklem t testi sonuçlarına göre sınıf tartışmalarının, ilgi alanına uygun konularda yazmanın, Yansıtıcı günlüğün, Dersin geleneksel olmayan yapısının, Eleştirel düşünmenin, Rol canlandırmanın, Kompozisyon yazmanın, İngilizce dersindeki öz değerlendirmenin, İşbirliği gerektiren etkinliklerin, Çizgi roman okumanın, Video/kısa film izlemenin, Sınıf/grup projelerinin, Sınıf etkinliği/alıştırmalarının, Bireysel yansıtmanın, Okuma görevlerinin, Sunum yapmanın, Poster hazırlamanın, Çalışma kâğıtlarının ve Yapboz yapmanın, öntest ortalamaları ile sontest ortalamaları arasında istatistiksel olarak **anlamli farkın olduğu görülmektedir**. Diğer etkinliklerin öntest ortalamaları ile sontest ortalamaları arasında istatistiksel olarak **farkın olmadığı görülmektedir** [$t(35) = 1,00, p=.324 > .05$].

Öğrenme etkinliklerinin öntest ve sontest farklarının sontest ortalamaları lehine olduğu görülmektedir. Buna göre, Dönüştürücü Öğrenme Kuramı'na dayalı hazırlanan öğrenme etkinliklerinin deney grubundaki öğrencilerin bakış açısı dönüşümlerine pozitif yönde katkı sağladığı söylenebilir.

Ayrıca, her madde için ön test ile son test puanları arasında ortaya çıkan farkın etki büyüklükleri Cohen d değeri ile hesaplanmıştır. Etki büyüklükleri incelendiğinde, d değerleri 1'den büyüktür. Buna göre maddelerin çok büyük etki büyüklüğüne sahip oldukları söylenebilir. Bu sonuçlara göre deney grubuna uygulanan dönüştürücü öğrenmeye dayalı İngilizce eğitiminin, öğrencilerin bakış açısı dönüşümlerine olumlu yönde katkı sağladığı söylenebilir. Tablo 13'de kontrol grubu öğrencilerinin bakış açısı dönüşümlerine etki eden öğrenme etkinliklerinin frekans ve yüzde dağılımları verilmiştir.

Tablo 13. Kontrol Grubu Öğrencilerinin Dönüşümlerine Etki Eden Öğrenme Etkinliklerinin Frekans ve Yüzde Dağılımları.

Öğrenme Etkinlikleri	Sayı	Yüzde
Sınıf Etkinliği/Alıştırmaları	7	25.9
Çalışma Kağıtları	7	25.9
İşbirliği Gerektiren Etkinlikler	6	22.2
Okuma Görevleri	5	18.5
İngilizce Dersindeki Öz Değerlendirme	4	14.8
Eleştirel Düşünme	3	11.1
Video/Kısa Film İzleme	3	11.1
Sınıf/Grup Projeleri	3	11.1
Sınıf Tartışmaları	2	7.4
İlgi Alanına Uygun Konularda Yazma	2	7.4
Bireysel Yansıtma	2	7.4
Dersin Geleneksel Olmayan Yapısı	1	3.7
Rol Canlandırma	1	3.7
Kompozisyon Yazma	1	3.7
Çizgi Roman Okuma	1	3.7
Yapboz Yapmak	1	3.7
Yansıtıcı Günlük	0	0
Sunum Yapmak	0	0
Poster Hazırlamak	0	0
Diğer	0	0

Tablo 13'e göre kontrol grubundaki üniversite öğrencilerin ağırlığı İngilizce dersindeki bakış açısı dönüşümlerine en çok sınıf etkinliği/alıştırmalarının, çalışma kağıtları ve iş birliği gerektiren etkinliklerin etkisi olduğunu belirtmişlerdir. Kontrol grubu öğrencilerinden hiçbiri yansıtıcı günlük, sunum yapmak, poster hazırlamak ve diğer etkinlikleri işaretlememişlerdir.

KİŞİLERİN ÖĞRENCİLERİN BAKIŞ AÇISI DÖNÜŞÜMÜNÜ ETKİLEME DURUMLARINA AİT BULGULAR

“Öğrencilerin bakış açılarındaki dönüşümlerine yakın bir arkadaş ya da öğretmen gibi bir değişkenin etkisi var mıdır?” olarak belirlenmiş problem ile araştırılmak istenen, dönüşümü kolaylaştıran unsurlardan dönüşüme sebep olan kişi ya da kişileri ortaya çıkarmaktır. Deney grubunda yer alan öğrencilerin (n=36) “Bu değişimi etkileyen şey, bir kişi miydi?” sorusuna verdikleri yanıtların frekans ve yüzde dağılımları aşağıdaki Tablo 14'de gösterilmektedir.

Tablo 14. Deney Grubu Öğrencilerinin Bakış Açısı Dönüşümünde Bir Kişiden Etkilenme Durumuna Ait Bulgular

		Sayı	Yüzde
Bu değişimi etkileyen şey, bir kişi miydi?	Evet	24	66,7
	Hayır	12	33,3
	Toplam	36	100

Tablo 14'e göre deney grubundaki öğrencilerden 24'ü (%66) bakış açısı dönüşümlerini bir kişinin etkilediğini belirtmişlerdir. Deney grubundaki öğrencilerden 12'si (%33) ise bakış açısı dönüşümlerini bir kişinin etkilemediğini belirtmişlerdir.

Tablo 15'de deney grubu öğrencilerinin bakış açısı dönüşümlerine etkisi olan kişilere ait bulgulara yer verilmiştir.

Tablo 15. Deney Grubu Öğrencilerinin Bakış Açısı Dönüşümünü Etkileyen Kişilere Ait Bulgular

	Evet	
	Sayı	Yüzde
Sınıf Arkadaşlarının Desteği	20	31,7
Başka Bir Öğrencinin Desteği	5	7,9
Üniversitedeki Danışmanın Desteği	12	19,0
Öğretmenin Desteği	24	38,1
Diğer	2	3,2
	100	

Tablo 15'e göre deney grubundaki öğrencilerden “Bu değişimi etkileyen şey, bir kişi miydi?” sorusuna “EVET” cevabı veren öğrencilerin %38,1 bakış açısı dönüşümlerine öğretmenin desteğinin etki ettiğini belirtmiştir. Yine aynı öğrencilerin %31,7 İngilizce dersindeki bakış açısı dönüşümlerine sınıf arkadaşlarının desteğinin etki ettiğini belirtirken, öğrencilerin %19,0 bakış açısı dönüşümlerine üniversitedeki danışmanlarının, %7,9 başka bir öğrencinin desteğinin, % 3,2 başka bir kişinin İngilizce dersinde bakış açısı dönüşümü yaşamalarında etkili olduğunu belirtmişlerdir.

YAŞAMLARINDA MEYDANA GELEN ÖNEMLİ BİR DEĞİŞİKLİĞİN ÖĞRENCİLERİN BAKIŞ AÇISI DÖNÜŞÜMÜNÜ ETKİLEME DURUMLARI

Deney grubundaki öğrencilerin bakış açısı dönüşümlerine yaşamlarında meydana gelen önemli değişikliğin etkisi var mıdır?” sorusuna verdikleri cevaplara ilişkin frekans ve yüzdeleri gösteren bulgulara Tablo 16'da yer verilmektedir.

Tablo 16. Yaşamlarında Meydana Gelen Önemli Bir Değişikliğin Deney Grubundaki Öğrencilerin Bakış Açısı Dönüşümünü Etkileme Durumlarına Ait Bulgular

Soru	Yanıt	Sayı	Yüzde
Bu değişimi etkileyen şey, yaşamınızda meydana gelen önemli bir değişiklik miydi?	Evet	6	16.7
	Hayır	30	83.3
	Toplam	36	100

Tablo 16’da görüldüğü gibi deney grubundaki üniversite öğrencilerinin 6’sı (%16.7) yaşamlarında meydana gelen önemli bir değişikliğin bakış açısı dönüşümü yaşamlarına etkisi olduğunu belirtirken, 30’u (%83.3) bakış açısı dönüşümlerine yaşamlarında meydana gelen bir değişikliğin etkisi olmadığını belirtmişlerdir. Deney grubundaki öğrencilerinin İngilizce dersi kapsamında bakış açısı dönüşümlerini etkileyen bu değişikliklere ilişkin frekans ve yüzde dağılımları Tablo 17’de gösterilmektedir.

Tablo 17. Öğrencilerin Bakış Açısı Dönüşümünü Etkileyen Yaşamsal Değişikliğe Ait Bulgular

	Dönüşümü Etkileme Durumu			
	Evet		Hayır	
	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde
Evlilik	0	0	36	100
Taşınma	0	0	36	100
Boşanma/Ayrılma	0	0	36	100
Sevdiğiniz Birinin Ölümü	0	0	36	100
İş Değişikliği	0	0	36	100
İşsiz Kalma	0	0	36	100
Arkadaşlık İlişkilerinde Yaşanan Olumsuzluklar	4	11.1	32	88.9
Aile Ekonomisindeki Olumsuz Değişim	0	0	36	100
Diğer	2	5.6	34	94.4

Tablo 17’e göre deney grubundaki öğrencilerinin 4’ü (%11.1) arkadaş ilişkilerinde yaşanan olumsuzlukların, 2’si (%5.6) diğer yaşamsal değişikliklerin bakış açısı dönüşümü yaşamlarında etkili olan yaşamsal değişimler olduğunu belirtmişlerdir.

CİNSİYETİN ÖĞRENME ETKİNLİKLERİNE ETKİSİ

Deney grubundaki öğrencilerin bakış açısı dönüşüm sebepleri ile cinsiyet arasında anlamlı ilişki olup olmadığının araştırılmasında Ki-Kare Bağımsızlık Testi’nden yararlanılmıştır. Cinsiyetin öğrenme etkinliklerine etkisinin çapraz tablolar dağılımına ait bulgular Tablo 18’de gösterilmiştir.

Tablo 18. Cinsiyetin Öğrenme Etkinliklerine Etkisinin Çapraz Tablolar Dağılımına Ait Bulgular

Öğrenme Etkinlikleri		Kız		Erkek	
		Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde
Sınıf Tartışmaları	Evet	14	77.8	10	55.6
	Hayır	4	22.2	8	44.4
İlgi Alanına Uygun Konularda Yazma	Evet	10	55.6	12	66.7
	Hayır	8	44.4	6	33.3
Yansıtıcı Günlük	Evet	14	77.8	16	88.9
	Hayır	4	22.2	2	11.1
Dersin Geleneksel Olmayan Yapısı	Evet	13	72.2	18	100
	Hayır	5	27.8	0	0
Eleştirel Düşünme	Evet	15	83.3	14	77.8
	Hayır	3	16.7	4	22.2
Rol Canlandırma	Evet	11	61.1	14	77.8
	Hayır	7	38.9	4	22.2
Kompozisyon Yazma	Evet	12	66.7	10	55.6
	Hayır	6	33.3	8	44.4
İngilizce Dersindeki Öz Değerlendirme	Evet	14	77.8	15	83.3
	Hayır	4	22.2	3	16.7
İş birliği Gerektiren Etkinlikler	Evet	16	88.9	17	94.4
	Hayır	2	11.1	1	5.6
Çizgi Roman Okuma	Evet	13	72.2	14	77.8
	Hayır	5	27.8	4	22.2
Video/Kısa Film İzleme	Evet	11	61.1	11	61.1
	Hayır	7	38.9	7	38.9
Sınıf/Grup Projeleri	Evet	9	50.0	12	66.7
	Hayır	9	50.0	6	33.3
Sınıf Etkinliği/Alıştırması	Evet	15	83.3	16	88.9
	Hayır	3	16.7	2	11.1
Bireysel Yansıtma	Evet	15	83.3	14	77.8
	Hayır	3	16.7	4	22.2
Okuma Görevleri	Evet	11	61.1	10	55.6
	Hayır	7	38.9	8	44.4
Sunum Yapmak	Evet	11	61.1	8	44.4
	Hayır	7	38.9	10	55.6
Poster Hazırlamak	Evet	14	77.8	14	77.8
	Hayır	4	22.2	4	22.2
Çalışma Kağıtları	Evet	16	88.9	16	88.9
	Hayır	2	11.1	2	11.1
Yapboz Yapmak	Evet	13	72.2	8	44.4
	Hayır	5	27.8	10	55.6
Diğer	Evet	0	0	1	2.8
	Hayır	18	51.4	17	97.2

Tablo 18'deki cinsiyetin öğrenme etkinliklerine etkisinin çapraz tablolar dağılımına ait verilere göre deney grubundaki kız öğrencilerden 13'ü (%72.2) ve deney grubundaki erkek öğrencilerden 18'i (%100) dersin geleneksel olmayan yapısının bakış açısı dönüşümlerine etkisinin olduğunu belirtmişlerdir.

Tablo 18’de gösterilen çapraz tablolar sonuçları incelendiğinde, erkek öğrencilerin tamamının bakış açısı dönüşümüne dersin geleneksel olmayan yapısının etkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Erkek öğrencilerin çoğunluğu bakış açısı dönüşümlerine etki eden dönüştürücü öğrenme etkinliklerinin, dersin geleneksel olmayan yapısı (%100), iş birliği gerektiren etkinlikler (%94.4), yansıtıcı günlük (%88.9), sınıf etkinliği/alıştırması (%88.9), çalışma kağıtları (%88.9), İngilizce dersindeki öz değerlendirme (%83.3), eleştirel düşünme (%77.8), rol canlandırma (%77.8), çizgi roman okuma (%77.8), bireysel yansıtma (%77.8), poster hazırlamak (%77.8) olduğunu belirtmişlerdir.

Tablo 19’a göre kız öğrencilerin çoğunluğu bakış açısı dönüşümlerine etki eden dönüştürücü öğrenme etkinliklerinin, iş birliği gerektiren etkinlikler (%88.9), çalışma kağıtları (%88.9), eleştirel düşünme (%83.3), sınıf etkinliği/alıştırması (%83.3), bireysel yansıtma (%83.3), sınıf tartışmaları (%77.8), yansıtıcı günlük (%77.8), İngilizce dersindeki öz değerlendirme (%77.8), poster hazırlamak (%77.8) olduğunu belirtmişlerdir.

YAŞIN ÖĞRENME ETKİNLİKLERİNE ETKİSİ

Öğrencilerin bakış açısı dönüşüm sebepleri ile yaş arasında anlamlı ilişki olup olmadığının araştırılmasında Ki-Kare Bağımsızlık Testi’nden yararlanılmıştır. Yaşın öğrenme etkinliklerine etkisinin çapraz tablolar dağılımına ait bulgular Tablo 19’da gösterilmiştir.

Tablo 19. Yaşın Öğrenme Etkinliklerine Etkisinin Çapraz Tablolar Dağılımına Ait Bulgular

Öğrenme Etkinlikleri		Yaş											
		17		18		19		20		21		23	
		n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%
Sınıf Tartışmaları	Evet	1	4.2	11	45.8	10	41.7	0	0	2	8.3	0	0
	Hayır	0	0	4	33.3	4	33.3	1	8.3	2	16.7	1	8.3
İlgi Alanına Uygun Konularda Yazma	Evet	1	4.5	9	40.9	9	40.9	1	4.5	2	9.1	0	0
	Hayır	0	0	6	42.9	5	35.7	0	0	2	14.3	1	7.1
Yansıtıcı Günlük	Evet	1	3.3	13	43.3	10	71.4	1	3.3	4	13.3	1	3.3
	Hayır	0	0	2	13.3	4	66.7	0	0	0	0	0	0
Dersin Geleneksel Olmayan Yapısı	Evet	1	3.2	12	38.7	12	38.7	1	3.2	4	12.9	1	3.2
	Hayır	0	0	3	60.0	2	14.3	0	0	0	0	0	0
Eleştirel Düşünme	Evet	1	3.4	11	37.9	11	37.9	1	3.4	4	13.8	1	3.4
	Hayır	0	0	4	51.7	3	42.9	0	0	0	0	0	0
Rol Canlandırma	Evet	0	0	10	40.0	12	48.0	1	4.0	2	8.0	0	0
	Hayır	1	9.1	5	45.5	2	18.2	0	0	2	18.2	1	9.1
Kompozisyon Yazma	Evet	1	4.5	10	45.5	7	31.8	0	0	3	13.6	1	4.5
	Hayır	0	0	5	35.7	7	50.0	1	7.1	1	7.1	0	0
İngilizce Dersindeki Öz Değerlendirme	Evet	1	3.4	11	37.9	12	41.4	0	0	4	13.8	1	3.4
	Hayır	0	0	4	57.1	2	28.6	1	14.3	0	0	0	0
İşbirliği Gerektiren Etkinlikler	Evet	1	3.0	15	45.5	12	36.4	1	3.0	3	9.1	1	3.0
	Hayır	0	0	0	0	2	66.7	0	0	1	33.3	0	0
Çizgi Roman Okuma	Evet	1	3.7	10	37.0	10	37.0	1	3.7	4	14.8	1	3.7
	Hayır	0	0	5	55.6	4	44.4	0	0	0	0	0	0
Video/Kısa Film İzleme	Evet	0	0	8	36.4	10	45.5	1	4.5	2	9.1	1	4.5
	Hayır	1	7.1	7	50.0	4	28.6	0	0	2	14.3	0	0
Sınıf/Grup Projeleri	Evet	1	4.8	7	33.3	10	47.6	1	4.8	1	4.8	1	4.8
	Hayır	0	0	8	53.3	4	26.7	0	0	3	20.0	0	0
Sınıf Etkinliği/Alıştırması	Evet	1	3.2	13	41.9	12	38.7	1	3.2	3	9.7	1	3.2
	Hayır	0	0	2	40.0	2	40.0	0	0	1	20.0	0	0
Bireysel Yansıtma	Evet	1	3.4	12	41.4	12	41.4	1	3.4	2	6.9	1	3.4
	Hayır	0	0	3	42.9	2	28.6	0	0	2	28.6	0	0
Okuma Görevleri	Evet	1	4.8	9	60.0	7	33.3	1	4.8	2	9.5	1	4.8
	Hayır	0	0	6	40.0	7	46.7	0	0	2	13.3	0	0
Sunum Yapmak	Evet	1	5.3	10	52.6	6	31.6	1	5.3	1	5.3	0	0
	Hayır	0	0	5	29.4	8	47.1	0	0	3	17.6	1	5.9
Poster Hazırlamak	Evet	0	0	13	46.4	11	39.3	1	3.6	2	7.1	1	3.6
	Hayır	1	12.5	2	25.0	3	37.5	0	0	2	25.0	0	0
Çalışma Kâğıtları	Evet	1	3.1	12	37.5	13	40.6	1	3.1	4	12.5	1	3.1
	Hayır	0	0	3	75.0	1	25.0	0	0	0	0	0	0
Yapboz Yapmak	Evet	1	4.8	11	52.4	7	33.3	1	4.8	1	4.8	0	0
	Hayır	0	0	4	26.7	7	46.7	0	0	3	20.0	1	6.7
Diğer	Evet	0	0	0	0	1	100	0	0	0	0	0	0
	Hayır	1	2.9	15	42.9	13	37.1	1	2.9	4	11.4	1	2.9

Tablo 19'daki çapraz tablolar sonuçlarına göre, öğrencilerin bakış açısı dönüşümü yaşama durumlarında; sınıf tartışmaları, ilgi alanına uygun konularda yazma, yansıtıcı günlük, dersin geleneksel olmayan yapısı, eleştirel düşünme, rol canlandırma, kompozisyon yazma, İngilizce dersindeki öz değerlendirme, iş birliği gerektiren etkinlikler, çizgi roman okuma, video/kısa film izleme, sınıf/grup projeleri, sınıf etkinliği/alıştırması, bireysel yansıtma, okuma görevleri, sunum yapmak, poster hazırlamak, çalışma kâğıtları, yapboz yapmak ve diğer etkinlikler yaşa göre bir değişim göstermemektedir.

SONUÇ VE TARTIŞMA

Araştırmanın deneysel işlemi sonucunda yapılan karşılaştırmalara göre;

- Deneysel grubu oluşturan öğrencilerin neredeyse tamamı, İngilizce dersindeki dönüştürücü öğrenmeye dayalı öğrenme etkinlikleri sebebiyle bakış açısı dönüşümü yaşamışlardır. Kontrol grubunu oluşturan öğrencilerin ise, deney grubuna kıyasla daha az da olsa, bakış açısı dönüşümü yaşadığı görülmüştür.
- Kontrol grubunda herhangi bir sebeple dönüşüm yaşamadığını belirten öğrencilerin sayısı deney grubundaki öğrencilerden fazladır.
- Deneysel grubu öğrencilerinin çoğu, Dönüştürücü Öğrenme Kuramı'na göre verilen İngilizce eğitimi sürecinde, Mezirow'un bakış açısı dönüşümü aşamalarından ikileme düşme, öz inceleme yapma, eleştirel değerlendirme yapma ve farkına varma aşamalarında bulunmaktadır.
- Deneysel grubunda, öğrencilerin bakış açılarındaki yaşadıkları dönüşümlerin önemli bir bölümü öğrenme etkinlikleri ile ilişkilidir. Deneysel grubundaki öğrencilerin İngilizce dersine olan bakış açılarındaki değişiminde en çok etkili olan öğrenme etkinliğinin iş birliği gerektiren etkinlikler olmuştur. Sonrasında çalışma kâğıtları, sınıf etkinliği/alıştırması, dersin geleneksel olmayan yapısı, yansıtıcı günlük yazma, eleştirel düşünme, İngilizce dersindeki öz değerlendirme ve bireysel yansıtma gelmektedir.
- Kontrol grubundaki öğrencilerin bakış açısı dönüşümü boyutları ile öğrenme etkinlikleri arasında anlamlı ilişki olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.
- Öğrencilerin bakış açısı dönüşümüne öğretmenin desteğinin, sınıf arkadaşının desteğinin ve danışmanın etkisi olduğu söylenebilir.
- Deneysel grubundaki öğrencilerin bakış açısı dönüşümlerine yaşamlarında meydana gelen önemli bir değişikliğin az da olsa etkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır.
- Dersin deneysel grubundaki öğrencilerin İngilizce dersine olan bakış açısı dönüşümlerinde etkili olması bakımından öğrencilerin cinsiyetleriyle ilişkili olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.
- Deneysel grubundaki öğrencilerin yaşlarının İngilizce dersine olan bakış açısı dönüşüm sebepleri ile ilişkisi bulunmamaktadır.

Çalışmanın bulgularında da görüldüğü gibi Dönüştürücü Öğrenme Kuramına göre verilen İngilizce eğitimi sürecinde, öğrencilerin Mezirow'un belirttiği aşamalardan geçtiklerini göstermektedir. Buradan hareketle çeşitli öğretim yöntem ve tekniklerinin birlikte kullanılmasının öğrencilerin dönüştürücü öğrenmelerine katkısı olduğu görülmektedir. Bu nedenle öğretim elemanları Dönüştürücü Öğrenme Kuramı'na göre bakış açısı dönüşümünün bazı şartlar ve süreçlerin sonucunda meydana geldiğinin farkında olarak öğrencilerine güncel bilgi veya yaklaşımların sınırlılıklarını ortaya çıkaran harekete geçirici etkinlikler ile bu bilgi veya yaklaşımların kökeninde yer alan varsayımları tanımlamaları ve değerlendirmeleri için fırsatlar sağlayabilirler.

Eleştirel öz yansıtma ve eleştirel söylemi ders içerisindeki uygulamalarının parçası haline getirerek öğrencilerin eleştirel öz yansıtma anlayışını etkileyen veya sınırlandıran bu varsayımlar üzerine düşüncelerine ve eleştirel söylem ile farklı fikir ve yaklaşımları değerlendirebilmelerine yardımcı olabilirler. Öğrencilere yeni bakış açıları deneme ve uygulama fırsatı sağlayarak öğrencilerin varsayımlarını gözden geçirerek düzeltebilmelerini ve yaşamlarında uygulayabilmelerini destekleyebilirler (Cranton, 2002, s. 66-67).

KAYNAKÇA

- BAYRAM, N. (2015). Sosyal bilimlerde spss ile veri analizi. Bursa: Ezgi Kitabevi.
- BÜYÜKÖZTÜRK, Ş. (2007). Deneysel desenler öntest-sontest kontrol grubu desen ve veri analizi. Ankara: Pegem A.
- BÜYÜKÖZTÜRK, Ş., ÇAKMAK, E. K., AKGÜN, Ö. E., KARADENİZ, Ş. ve DEMİREL, F. (2016). Bilimsel araştırma yöntemleri. Ankara: Pegem Akademi.
- CAN, A. (2013). SPSS İle Bilimsel Araştırma Sürecinde Nicel Veri Analizi. Pegem Akademi.
- CRANTON, P. (2002). Teaching for transformation. *New Directions for Adult and Continuing Education*, 93, 63-71.
- CRANTON, P. (2006). Understanding transformative learning: A Guide for educators of adults. San Francisco CA: JosseyBass.
- CRESWELL, J. W. (2014). Nicel Yöntemler (M. Bursal, Çev). Nitel, nicel ve karma yöntem araştırmaları, araştırma deseni. S. B. Demir (Çev. Ed.). Ankara : Eğiten Kitap.
- EKİZ, D. (2009). Bilimsel araştırma yöntemleri. Ankara: Anı Yayıncılık.
- FOSTER, E. (1997). Transformative learning in adult second language learning. *New Directions for Adult and Continuing Education*, 34-35.
- FRAENKEL, J. R., & WALLEN, N. E. (2006). How to design and evaluate research in education. New York: McGraw-Hill.
- KARASAR, N. (2008). Bilimsel araştırma yöntemi. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- KİNG, K. P. (1997). Examining activities that promote perspective transformation among adult learners in adult education. *International Journal of University Adult Education* 36(3), 23-37.
- KİNG, K. P. (2000). The adult esl experience: Facilitating perspective transformation in the classroom. *Adult Basic Education*, 10(2), 69-89.
- KİNG, K. P. (2009). Evolving research of transformative learning based on the learning activities survey. *Adult education special topics: Theory and practice in lifelong learning*. Charlotte: NC:New Information Age.
- LİNDBERG, I. (2003). Second language awareness: What for and for whom? *Language Awareness*, 12(3/4), 157-171.
- MEZİROW, J. (1990). How critical reflection triggers transformative learning. J. Mezirow, & Associates içinde, *Fostering critical reflection in adulthood: A guide to transformative and emancipatory learning* (s. 1-20). San Francisco: Jossey-Bass.
- MEZİROW, J. (1991). Transformative dimensions of adult learning. San Francisco, CA: Jossey-Bass.
- MEZİROW, J. (1995). Transformation theory of adult learning. M. R. Welton (Ed), *In defense of the Lifeworld* içinde (s. 39-70). New York: SUNY.
- MEZİROW, J. (2000). Learning to think like an adult: Core concepts of transformation theory. J. Mezirow & Associates (Ed), *Learning as transformation: Critical perspectives on a theory in progress* içinde (s. 3-34). San Francisco, CA: Jossey-Bass.
- MEZİROW, J. (2009). An overview on transformative learning. K. Illeris (Ed), *Contemporary theories of learning: Learning theorists...in their own words* içinde (s. 90-105). New York: Routledge.